ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

9

TOMUL 39 1986

SEPTEMBRIE

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

SECŢIA DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE

COMITETUL DE REDACŢIE

Preţul unui abonament este de 180 lei.
În ţară abonamentele se primesc la oficiile poştale şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii.

Cititorii din străinătate se pot abona adresîndu-se la ROMPRES-FILATELIA Departamentul Export-Import-presă P.O. Box 12—201. Telex 10376 prsfi r—Bucureşti, Calea Griviţei nr. 64—66.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb precum şi orice corespondenţă se vor trimite pe adresa Comitetului de Redacţie al revistei „REVISTA DE ISTORIE". Apare de 12 ori pe an.

Adresa Redacţiei:
B-dul Aviatorilor nr. 1
71247 — Bucureşti, tel. 50.72.41.

REVISTA DE ISTORIE

TOM 39, NR 9
septembrie 1986

SUMAR

2 500 DE ANI DE LA PRIMELE LUPTE ALE POPORULUI GETO-DAC PENTRU LIBERTATE ŞI INDEPENDENŢĂ

DOCUMENTAR

CRONICA VIEŢII ŞTIINŢIFICE

CARTEA ROMÂNEASCĂ ŞI STRĂINĂ DE ISTORIE

REVISTA DE ISTORIE

TOME 39, N° 9
septembre 1986

SOMMAIRE

2 500 DE ANI DE LA PRIMELE LUPTE ALE POPORULUI GETO-DAC PENTRU LIBERTATE ȘI INDEPENDENȚĂ

PRIMELE MENȚIUNI ANTICE DESPRE GETO-DACI ÎN LUMINA UNEI ANALIZE ISTORICO-ARHEOLOGICE

ALEXANDRU VULPE

Anii aceștia se împlinesc două milenii și jumătate de la evenimentele care au prilejuit prima menționarea geților în izvoarele literare, ajunsă pînă în zilele noastre : campania regelui Darius al I lui Hystaspes, istorisită de Herodot din Halicarnas. Acest jubileu este o bună ocazie pentru a reaminti faptele petrecute atunci, a reanaliza semnificația lor prin prisma unei bogate informații dobîndite între timp, în principal cu ajutorul arheologiei, care a pus mai bine în valoare importanța acestei prime surse pentru istoria și civilizația geto-dacilor.

Pasajul despre geți din cartea a IV-a a istoriilor lui Herodot cuprinde patru paragrafe (IV, 93—96) al căror conținut este în deobște cunoscut pentru a nu fi necesar să-l reproducem în întregime. După ce a trecut Bosforul, Darius a străbătut pămîntul Traciei prin țara odrisilor și, „înainte de a ajunge la Istru, îi supune mai întîi pe geți care se cred nemuritori" și care, „fiindcă s-au purtat nechibzuit (înfruntîndu-l), au fost îndată supuși, (deși sînt) dintre traci cei mai bărbați și cei mai drepți". În prealabil Herodot relatase că triburile trace ale skyrmiazilor și nipsoilor, care locuiau mai sus de orașele Apollonia și Mesambria, s-au predat fără luptă lui Darius. Următoarele trei paragrafe (IV, 94—96) tratează despre credințele geților, fiind o completare a afirmației de mai sus έτας τοὺς ἀθανατίζοντας (geții care se cred nemuritori), introdusă prin 'Αθανατίζουσι δὲ τόνδε τὸν τρόπον· (iată modul prin care se cred nemuritori). Este nu numai prima descriere a religiei geților, dar și cea care conține cele mai semnificative elemente ce stau la baza tuturor studiilor moderne despre această temă[1].

Încă de la prima vedere se observă că cele patru paragrafe, conținînd o informație densă și consistentă, n-au ca obiect expunerea faptelor istorice, acestea constituind numai pretextul prezentării pe larg a caracteristicilor morale și spirituale ale strămoșilor noștri. Se poate totuși deduce că cei care s-au încumetat să înfrunte uriașa oștire persană — Herodot (IV, 87) citează 700 000 de soldați și 600 de corăbii, număr evident mult exagerat ; dar chiar și a zecea parte a acestui efectiv pare imens pentru posibilitățile de sprijin logistic ale antichității — constituiau ei înșiși o forță respectabilă. Ar fi lipsit de sens să credem că hotărîrea geților de a angaja lupta — desigur nu fățiș, ci prin ambuscade și hărțuieli să fi fost luată fără a se fi avut în vedere posibilitatea unei reușite. Aceste considerații ce se desprind din lapidara informație a lui Herodot duc la concluzia existenței unei formațiuni politice a geților sud-dunăreni, probabil sub forma unei puternice și vaste uniuni de triburi[2]. Nu știm dacă această grupare stăpînea ambele maluri ale Dunării ; izvoarele relatează despre geții de la sud de fluviu (așa ni-i înfățișează, cîteva decenii după Herodot,

Tucidide—II, 96). Bazîndu-ne însă pe descoperiri arheologice, despre care va fi vorba mai jos, putem presupune că aceşti geţi stăpîneau şi malul stîng[3].

Nu ştim cum s-au desfăşurat ostilităţile. Herodot menţionează că geţii, supuşi de perşi, au urmat grosul oştirii în drumul ei spre Sciţia (IV, 96). Ecoul acestui eveniment se face auzit şi în cuvintele puse de Herodot în gura solilor sciţi la adunarea căpeteniilor neamurilor vecine Sciţiei : . . . „Darius îi supune de-a valma pe toţi cîţi îi ies în cale ; în puterea lui au căzut tracii ceilalţi, cît şi vecinii noştri cei mai apropiaţi, geţii" (IV, 118). Este vorba de geţii din Dobrogea, căci o parte din cursul Istrului constituia frontiera între geţi şi sciţi. Se are în vedere desigur ultima porţiune a fluviului, între Galaţi şi vărsare ; nu este exclus, judecînd după unele descoperiri recente, ca şi cîmpia Brăilei să fi fost sub controlul sciţilor încă de la această vreme, deşi faptul se cere încă mult confirmat[4].

În alt loc, Herodot, descriind pe vecinii sciţilor, îi aminteşte mai întîi pe agatirşi, primii în interiorul ţării de la Istru în sus (IV, 100). De la ei izvorăşte Maris-ul (IV, 48, 49). Acest din urmă detaliu a îndemnat majoritatea cercetătorilor moderni să amplaseze pe agatirşi în Transilvania, Maris-ul fiind identificat cu Mureşul[5]. Cercetările arheologice, intensificate în ultimii ani, au întărit mult această ipoteză : bazinul mijlociu şi superior al Mureşului este împînzit, la data evenimentelor narate de Herodot, de mormintele grupului cultural Ciumbrud, ai cărui purtători nu pot fi decît agatirşii[6].

Agatirşii au fost consideraţi, pe drept sau pe nedrept, o enclavă iraniană, infiltrată în Transilvania[7]. Trebuie însă precizat că izvoarele nu-i descriu ca sciţi. Herodot îi prezintă ca un neam aflat în relaţii mai degrabă duşmănoase cu sciţii. Ipotezele moderne, după care au fost desemnaţi ca iranici sau chiar drept sciţi se întemeiază exclusiv pe considerente lingvistice (etnonimul Aga*thyrsos* comparat cu numele regelui scit Idan*thyrsos* ; regele agatirs Sparga*peithes*/ regele scit Aria*peithes*) sau etnologice (ca gingăşia agatirşilor cu efeminarea sciţilor,comunitatea femeilor, element care este atestat atît la agatirşi, cît şi la sciţi, vezi Herodot, IV, 104 = Strabo VII, 3,7 şi Hippocrate, *De aer, ape şi locuri*, 20). Interpretarea izvoarelor arheologice a fost o vreme orientată în aceiaşi direcţie, dar înmulţirea descoperirilor în ultimul timp nuanţează mult semnificaţia elementelor de cultură răsăriteană, atestate de fapt în medii culturale diferite, într-o mare parte a spaţiului carpato-dunărean ; asupra acestor chestiuni am tratat pe larg în altă parte[8]. Revenind la Herodot, acesta, după ce înşiră caracteristicile mai sus amintite, adăugînd că agatirşii sînt purtători de podoabe de aur, precizează că „în celelalte obiceiuri se apropie de traci" (Θρήιξι προσκεχωρήκασι). Este ceea ce se constată şi pe plan arheologic : un aspect cultural cu unele elemente particulare, dar înzestrat cu forme specifice ariei nord-dunărene[9].

Am insistat puţin asupra acestor probleme deorece agatirşii sînt populaţia reprezentativă a ţinuturilor intracarpatice în sec. VI—V î.e.n. ; în această calitate ei pot fi consideraţi printre strămoşii dacilor[10]. Numele acestora din urmă apare în izvoare abia în legătură cu evenimente de la sfîrşitul sec. II î.e.n., dar aria în care se dezvoltă cuprinde şi regiunile ce fuseseră în stăpînirea agatirşilor. Dacă pe bună dreptate vedem în neamul agatirşilor o ramură nordtracică — indiferent de eventuale elemente răsăritene, probabil iraniene, prescitice[11], care au avut iniţial un rol conducător[12] — ,urmaşii acestora trebue neapărat să fi constituit una din componentele puterii dacice care ia avînt în cursul sec. II î.e.n.[13].

În acest context este interesantă prezentarea de către Herodot a agartirşilor în cursul războiului scito-persan. Astfel, la cererea de ajutor adresată de sciţi vecinilor lor, cerere însoţită de invocarea pericolului comun reprezentat de invazia persană, regii agatirşilor, neurilor, androfagilor, melanhlenilor şi taurilor au răspuns negativ, precizînd că se vor lupta doar dacă Darius va ataca şi ţările lor şi totodată se lăudau că în acest caz îl vor respinge (IV, 118, 119). Ulterior, în timpul luptelor, sciţii au decis să-i atragă pe perşi spre ţinuturile celor ce le refuzaseră ajutorul şi o ceată scitică, urmărită de perşi, a năvălit în zonele respective (IV, 120). În acest context Herodot (IV, 125) înfăţişează pe melanhleni, androfagi şi neuri fugind din ţările lor în timp ce agatirşii, după ce şi-au mobilizat forţele la frontiera cu sciţii, i-au prevenit pe aceştia că sînt hotărîţi să lupte cu ei dacă nu se vor retrage îndată. Părintele istoriei relatează în continuare : „Melanhlenii, androfagii şi neurii, atunci cînd perşii odată cu sciţii năvăliseră peste ei, nici nu s-au gîndit să pună mîna pe arme şi, utitînd cum se grozăviseră, au luat-o la goană înspăimîntaţi. . . Sciţii n-au mai ajuns pînă la agatirşi deoarece aceştia nu le-au dat voie. . . din ţara neurilor au cotit-o spre propria lor ţară, împreună cu perşii (care se ţineau pe urmele lor)".

Am expus mai pe larg aceste evenimente deoarece prezintă o frapantă asemănare în modul de expunere a faptelor cu cele relatate mai înainte despre geţi. Comportamentul geţilor şi agatirşilor în faţa duşmanului care ameninţă să le calce pămînturile este acelaşi : determinarea de a lupta. În ambele pasaje această atitudine dîrză este comparată de Herodot cu slăbiciunea altor neamuri, vitejia geţilor cu supuşenia tracilor skirmiazi şi nipsei, rezistenţa hotărîtă a agatirşilor cu lăudăroşenia şi fuga laşă a neurilor şi a celorlalţi vecini. După ştiinţa mea această simetrie de expunere n-a fost suficient relevată în studiile moderne. Este desigur imposibil de dedus măsura în care Herodot va fi fost conştient de înrudirea geţilor cu agatirşii, cu alte cuvinte dacă respectiva simetrie este doar o formă de stil sau reflectă un adevăr istoric mai profund.

Stabilirea surselor lui Herodot, inclusiv pentru cartea a IV-a, a fost de multe ori discutată, neajungîndu-se la un consens. În cazurile pe care le analizăm aici unele nuanţe de exprimare par să trădeze existenţa unor surse diferite. În general poziţia lui Herodot faţă de perşi nu este prietenoasă, deşi, în cazul expediţiei lui Darius contra sciţilor, nu poate fi calificată nici ca părtinitor negativă. În acest sens apare izbitor de contrastantă schimbarea de atitudine în pasajul referitor la adunarea regilor vecini Sciţiei (IV, 119). Expresii puse în gura căpeteniilor agatirse, neure etc, ca : „dacă n-aţi fi fost voi (sciţii) cei dintîi care să încălecaţi dreptatea faţă de perşi". . „ voi (sciţilor) cînd aţi năvălit pe pămîntul perşilor. . . iar perşii. . . vă aduc după faptă răsplată". . .„sîntem încredinţaţi că perşii nu vin împotriva noastră, ci împotriva celor vinovaţi de nedreptate", nu se potrivesc cu simpatia manifestată de Herodot pentru sciţi în prezentarea generală a ostilităţilor. Sugerează oare această prezentare aparent contradictorie existenţa unor lucrări de sine stătătoare diferite, scrise chiar de Herodot cu mult înaintea redactării finale a operei sale? Existenţa acestor istorii independente cu caracter descriptiv, geografic, etnografic etc. a aşa numiţilor λόγοι a fost presupusă de unii filologi (Myres, Jacoby) şi, pînă la un punct, poate fi considerată un bun cîştigat în studiul genezei operei herodoteice[14]. Aceşti λόγοι formaseră prealabil textul conferinţelor ţinute de Herodot în diverse oraşe ale lumii greceşti — la Atena a fost chiar premiat cu o frumoasă sumă bănească pentru farmecul povestirilor lui —

și au fost în parte integrați în lucrarea finală, desăvîrșită abia după 410, la Thurioi, în Italia. Se poate deduce astfel existența unei povestiri despre sciți, al cărei conținut constituie o bună parte din expunerea cărții a IV-a. Se pune întrebarea dacă nu va fi existat și un λόγος în care să fi fost vorba mai pe larg de neamurile vecine sciților, inclusiv despre geți și agatirși, și al cărui ecou a răzbătut în rîndurile cărții a IV-a și la începutul cărții a V-a[15]. Astfel, Herodot n-ar fi ales, în redactarea operei lui istorice, din ceea ce știa despre geți și agatirși, decît cîteva fapte, caracterizînd succint respectivele neamuri. Dacă prezentarea geților este compactă și cuprinzătoare, cea a agatirșilor trebue reconstituită din informațiile disparate, semănate în cuprinsul cărții a IV-a (10, 48, 78, 100, 102, 104, 118—119, 125).

Din expunerea lui Herodot rezultă că la data expediției lui Darius[16], acesta din urmă a fost confruntat cu trei forțe politice mai importante, care-și exercitau influența în aria Dunării de Jos: sciții, geții și agatirșii. Sînt singurii care s-au dovedit capabili să înfrunte pe inamic și au atras astfel atenția lumii grecești. Este greu de hotărît dacă rezistența aparent nesăbuită a geților împotriva *armadei* persane are o legătură directă cu credința lor în nemurire. Herodot nu face, în mod explicit, o legătură de la cauză la efect. Orice speculație modernă în acest sens riscă să alunece într-o idealizare a spiritualității geților, fapt care s-a și petrecut, chiar în antichitate, la autorii mai tîrzii[17], dar nu pare a fi fost în intenția lui Herodot. Sînt mai de grabă înclinat să cred că rezistența geților este expresia puterii lor militare și politice. Disprețul față de moarte era în general o caracteristică a populației aflate într-un stadiu analog al dezvoltării social-politice. Dacă au procedat altfel decît micile triburi ale skirmiazilor sau nipseilor se datorește forței lor,respectiv întinderii și coeziunii uniunii lor tribale. La fel agatirșii, care se sprijineau desigur, atît pe capacitatea lor de luptă, cît,poate, mai ales,pe poziția geografică favorabilă,greu de expugnat, a țării lor — spațiul intra-carpatic.

Revenind la sursele lui Herodot, constatăm ca evidentă o stratificare a informației între cele relatate în legătură cu campania lui Darius de la sfîrșitul sec. VI și cele întîmplate pe timpul călătoriei pontice a părintelui istoriei în deceniul anilor 50 ai sec. V, sau după această călătorie, și care i-au parvenit pe alte căi înainte de redactarea finală. În ceea ce-i privește pe agatirși, cel puțin două locuri se referă la situații de la mijlocul sec. V : pasajul IV, 48, 49, cu menționarea izvoarelor Maris-ului și IV, 78, unde se amintește omorîrea regelui scit Ariapeithes de către Spargapeithes, regele agatirșilor (probabil și descrierea agatirșilor în IV, 104). Din acest mod de a vedea lucrurile rezultă că geții nu au avut un rol politic independent decît în prima fază, cea de la sfîrșitul sec. VI. Către mijlocul sec. V raportul de forțe la Dunărea de Jos era disputat de către sciți,agatirși și odrisi, ultimii luînd locul geților. Într-adevăr, după întemeierea între 480 și 470 a regatului sud-tracic al odrisilor[18], geții au căzut la un moment dat, în condiții pe care nu le cunoaștem, sub stăpînirea odrisilor. Așa ni-i înfățișează Tucidide (II, 96—98), sub domnia lui Sitalkes, fiul lui Teres, în timpul expediției din toamna lui 429 în Chalcidica. În cadrul conflictului dintre odrisi și sciți, respectiv între Sitalkes și Octamasades, care trebuie să fi avut loc puțin după 440, Herodot relatează (IV, 80) că cele două forțe s-au întîlnit pe Istru, de unde deducem că la data aceea Dunărea constituia frontiera nordică a regatului odris. Prin urmare geții deveniseră într-un raport de subordonare față de odrisi înainte de 440, probabil încă în vremea cînd relațiile dintre odrisi și sciți fuseseră cordiale, sub Teres, care

dăduse în căsătorie regelui scit Ariapeihtes, pe propia lui fiică, mama lui Octamasades (Herodot, IV, 80). Cum astfel de încuscriri sînt de obicei rezultatul unor evenimente politice, se poate deduce că această relație matrimonială fusese expresia unui tratat de pace și de bună vecinătate, stabilit între odrisi și sciți nu mult după întemeierea regatului odris. Este plauzibil să credem că expansiunea odrisilor spre Dunăre să fi generat un conflict cu sciții, ulterior sfîrșit prin pace și bună înțelegere. Cu prilejul acestor evenimente, pe care le putem doar întrezări în firul povestirii lui Herodot, trebuie să fi intrat și geții sub dominația odrisilor. Data cea mai probabilă a acestor întîmplări pare a fi fost între 470—460.

În ceea ce-i privește pe agatirși, atitudinea lor față de sciți continuă, potrivit lui Herodot, să fie dușmănoasă : Ariapeithes moare în urma unui vicleșug (δόλος) — o ambuscadă ? — pus la cale de Spargapeithes, regele agatirșilor. Evenimentul s-a petrecut în jur de 450, la un interval de timp suficient de mare ca Skyles, fiul lui Ariapeithes cu o femeie din Histria, să poată prelua domnia asupra sciților (deci căsătoria lui Ariapeithes cu fiica lui Teres trebue oricum să fi avut loc după nașterea lui Skyles, fapt care explică de ce răscoala lui Octamasades împotriva fratelui său Skyles s-a iscat după ce Skyles domnise un timp peste sciți). Din această știre izolată, furnizată de Herodot despre relațiile scito-agatirse din cursul sec. V, putem deduce doar că agatirșii, primii dintre vecinii sciților de la Istru în sus, erau direct interesați în raportul de forțe din aria Dunării de Jos, respectiv a ținuturilor locuite de geți. Mă mărginesc cu această constatare și cu observația că agatirșii, deși numele lor continuă să fie consemnat în izvoarele mai tîrzii, nu mai apar în nici un eveniment petrecut după mijlocul sec. V. Evocarea lor în surse ulterioare poate fi concepută ca un răsunet al prestigiului lor din vremurile lui Herodot.

Toată această informație fragmentată, parvenită pînă în timpurile noastre, a căpătat un contur mai consistent prin intensificarea cercetărilor arheologice. Numeroase descoperiri întregesc spusele lui Herodot și Tucidide despre ținuturile geților și agatirșilor[19]. Din punct de vedere metodologic descoperirile din aria descrisă de primii autori antici, cuprinsă între Balcanii răsăriteni și Istru[20], trebue considerată ca etalon pentru judecarea datelor analoage din ținuturi mai îndepărtate. Se constată astfel următoarele : 1. Aria descoperirilor de tip getic este mult mai întinsă ; ea cuprinde întreaga zonă a Dunării de Jos pînă la Carpații meridionali și de curbură (mă refer la grupurile culturale Dobrina-Ravna-Bugeac-Canlia etc. din nord-estul Bulgariei și din Dobrogea, și la analogiile cu toate aspectele prezente de-a lungul Dunării, de dincolo de Porțile de Fier, pînă la vărsare, sau la grupul Ferigile și Bîrsești din Subcarpați și din sudul Moldovei). 2. Descoperirile din această vastă întindere prezintă mai multe faze atestînd o evoluție neîntreruptă, care poate fi urmărită încă de la mijlocul sec. VII pînă în sec. III î.e.n. Avînd în vedere că mai toate aspectele culturale din această zonă derivă din cultura Basarabi, este îngăduit a considera geneza civilizației getice și mai înapoi în timp, în sec. VIII. Socot că aceste constatări sînt un bun cîștigat al cercetării din ultimele decenii[21].

La fel în cazul agatirșilor. Grupul Ciumbrud care-i caracterizează ia naștere pe la mijlocul sec. VII[22]. În jur de 650 î.e.n. se petrec în spațiul carpato-dunărean restructurări ale grupurilor culturale ce nu pot fi decît ecoul unor evenimente pe care ni le putem imagina : instalarea puterii scitice în stepele nord-pontice a dus la o reacție în lanț de mișcări de triburi,

fapt repercutat și în aria carpato-dunăreană, mai pregnant în Moldova și în Transilvania. Deocamdată avem destul de puține date care să ne ajute să deslușim procesul de geneză al grupului Ciumbrud. Relațiile cu cultura Basarabi nu sînt foarte evidente deși nu pot fi tăgăduite în evoluția formelor ceramicii. Pe de altă parte, influențele răsăritene apar chiar de la început bine ilustrate, spre deosebire de aria Subcarpaților meridionali (grupul Ferigile) unde apar pe parcursul evoluției culturii materiale[23]. Această stare de lucruri se poate explica prin infiltrarea unor elemente străine, răsăritene, în Transilvania, fenomen care nu a afectat și zona subcarpatică. Că aceste elemente nu reprezintă un grup scitic este dovedit deopotrivă de texte și de descoperirile arheologice, dar caracterul lor alogen, probabil iranic, este greu de negat. Apariția în acest mod a unui grup răsăritean în centrul Transilvaniei, ca rezultat al presiunii exercitate de sciți, explică, după părerea mea, cel mai bine relațiile dușmănoase ale agatirșilor cu sciții din timpul și de după campania lui Darius și, pe de altă parte, împacă și ipotezele, întemeiate de criterii filologice sau etnologice, despre elementele iranice — traduse pe plan arheologic prin analogiile culturii materiale cu zonele nord-caucaziene — ale agatirșilor.

Oricum va fi fost, agatirșii au constituit principala forță de rezistență față de expansiunea scitică spre apus. Cu ani în urmă am emis ipoteza existenței unui cerc cultural, denumit traco-agatirs, care cuprindea, în afara Transilvaniei, și regiunile învecinate, inclusiv Subcarpații meridionali și Moldova[24]. Analogiile de rit și ritual între mormintele grupului Ciumbrud și cele de inhumație din Moldova m-au determinat să presupun că, cel puțin la un moment dat, la sfîrșitul sec. VI, țara agatirșilor includea și Moldova[25]. Pe de altă parte, analizarea capitolului IV, 48—49 din Herodot, care tratează despre cele cinci rîuri tributare Istrului și izvorînd în Sciția(αὐθιγενέες Σκυθικοὶ ποταμοί), conceperea lor ca un sistem hidrografic ce ar putea fi limitat la Moldova,m-a făcut să cred că această provincie făcea parte din Sciția, în sensul geografic și politic pe care i-l atribuia Herodot[26]. Această succesiune de păreri nu este contradictorie ; dacă în a doua jumătate a sec. VI agatirșii se aflau la apogeul puterii lor, în cursul sec. V aria stăpînirii lor s-a limitat, pe vremea cînd Herodot vizita țărmurile Pontului Euxin, la Transilvania (IV, 48—49). Desigur, această schiță istorico-arheologică este într-o anumită măsură o țesătură de ipoteze și se întemeiază în principal pe semnificația acordată influențelor culturale din cuprinsul grupurilor arheologice din acest spațiu ; în aceasta rezidă vulnerabilitatea oricărei teorii fondate pe criterii arheologice. Noțiunea de cerc cultural traco-agatirs este de ordin cultural-istoric. Agatirșii pot fi considerați ca alcătuind forța polarizantă a unei vaste uniuni tribale ce includea aproape numai, sau exclusiv, triburi nord-tracice ; agatirșii înșiși, socotind după spusele lui Herodot, nu se deosebeau mult de traci. Dacă a existat deci o infiltrație iraniană în sec. VII, un veac mai tîrziu ea fusese deplin asimilată, fapt lesne explicabil dacă ne închipuim această intrusiune ca afectînd doar casta conducătoare. Din rîndurile cărții a IV-a nu rezultă niciunde că, pentru Herodot, agatirșii n-ar fi fost traci. În perspectivă istorică este sugestiv de remarcat că forța politică a agatirșilor s-a format în același teritoriu în care secole mai tîrziu, se va naște puterea dacilor. În acest sens, indiferent care vor fi fost, sau mai ales cît vor fi fost de strînse relațiile genetice agatirși-daci, „*Agathirsia*" a jucat în sec. VI rolul pe care, o jumătate de mileniu mai tîrziu, îl va reprezenta *Dacia*.

[1] De fapt cele două şcoli de gîndire despre Zalmoxis (la Herodot apare forma Sálmoxis) — om, discipol al lui Pitagora, sau zeitate getică —, pe care se întemeiază numeroasele studii despre religia geto-dacilor, sînt atestate chiar la Herodot; după ce reproduce spusele elenilor care locuesc în Hellespont şi Pont şi potrivit cărora Zalmoxis a fost sclavul lui Pitagora, propovăduind apoi printre geţi doctrina acestuia, Herodot se exprimă cu prudenţă: „cît despre mine, nici nu pun la îndoială, nici nu cred pe deplin cîte se spun despre el... mi se pare însă că Zalmoxis a trăit cu mulţi ani înainte de Pitagora. Fie el om ori zeu al băştinaşilor, să ne mulţumim cu cele înfăţişate" (IV, 96). Cred că acest sfat al părintelui istoriei este şi azi de recomandat. Amintesc aici că informaţia lui Herodot, pe care o găsim expusă parţial aproape cuvînt cu cuvînt la Hellanikos, contemporanul său (frg. 73), a fost preluată de autori mai tîrzii. Au existat însă cu siguranţă şi alte surse despre Zalmoxis şi despre religia geto-dacilor al căror ecou răzbate, între alţii, la Strabo (VII, 3, 3—5) şi Jordanes (*Getica*, 39, 69—71). Din numeroasele lucrări despre acest subiect cităm cu precădere: I. I. Russu, „Anuarul Institutului de Studii Clasice", 5, 1944—48, p. 61 sqq. M Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, Bucureşti, 1980, p. 21—86; J. Coman, în *Actes II. Congr. Thracologie. Bucarest 1976*, vol. III (1980), p. 241 sqq.; P. Alexandrescu, S.C.I.V.A., 31, 1980, 3, p. 343 sqq. (tot acolo şi discuţia despre sensurile verbului αθανατίζω).

[2] Cf. şi A. Vulpe, „Rev. de istorie", 32, 1979, 12, p. 2270. Geţii trebue să fi fost o noţiune familiară lumii greceşti. În acest sens aş interpreta fragmentul din tragedia pierdută *Triptolemos* a lui Sofocle *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, ed. Nauck, frg. 547: „Şi Charnabon, care în timpurile de faţă stăpîneşte peste geţi". Acest fragment reprezintă foarte probabil *cea mai veche* menţiune a geţilor într-un izvor literar. Se consideră că *Triptolemos* a fost reprezentată în 468 î.e.n. la Atena, fiind obiectul primei recunoaşteri publice a talentului marelui tragedian, care a obţinut, cu acest prilej, prima premiere în competiţie cu Eschil (A. v. Blumenthal, *Sophokles*, Stuttgart, 1936; S. Radt, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, Göttingen, 1977, frg. 600; R. G. A. Buxton, *Sophocles*, Oxford, 1984, p. 3). Prin urmare textul respectiv a fost scris cu mai bine de 30 de ani înaintea redactării definitive a istoriilor lui Herodot. Din păcate nu ştim ce a înfăptuit Charnabon şi nici data la care a domnit, nici chiar dacă a fost o persoană reală sau una mitică; expresia „în timpul de faţă" (τἀνῦν) nu implica nicicum data redactării tragediei, ci era în legătură cu contextul acţiunii desfăşurate în rîndurile respective şi care se refereau probabil la călătoria eroului Triptolemos pe un car tras de zmei, învăţînd pe oameni, sub acoperămîntul de recunoştinţă al zeiţii Demeter, arta de a lucra pămîntul (frg. 539, 541—547). V. Pârvan (*Dacia. Civilizaţiile antice din ţările carpato-dunărene*, Bucureşti, 1967, p. 145) vede în Charnabon, adorator al lui Triptolemos, un mit creat de greci din respect pentru daco-geţii agricultori şi, în această calitate, discipoli ai zeiţei *Demeter*.

[3] Prima atestare literară sigură a geţilor nord-dunăreni datează din 335 î.e.n şi a fost prilejuită de expediţia lui Alexandru la Dunăre împotriva triballilor (Ptolemaios al lui Lagos, la Arrian, *Anabasis Alexandri*, I, 5).

[4] V. Sîrbu, S.C.I.V.A., 34, 1983, 1, p. 11.

[5] H. Stein, *Herodotos*, II, cartea IV-a, Berlin, 1877, comentariu la IV, 104; Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, Bucureşti, 1880, p. 406 şi 506; C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, I *Die Völkerschaft der Agathyrsen*, Wien, 1925, p. 69—77; I. H. Crişan, „Acta Mus. Napoc.", 4, 1967, p. 439—443. Identificarea Maris-ului cu Mureşul a fost negată de B. P. Hasdeu (*Istoria Critică a Românilor*, p. 187), fapt ce a prilejuit lui Tocilescu un răspuns polemic bine documentat (*op. cit.*, p. 406). Este însă surprinzător că argumentele lui Hasdeu, în special identificarea Maris-ului cu Argeşul sau Dîmboviţa, de la un presupus „Maris mic" — care s-ar reflecta în numele localităţii de epocă romană *Transmarisca* —, au mai ademenit recent cercetători precum N. Gostar („Analele ştiinţifice ale Univ. A. I. Cuza", Iaşi, S. N., secţ. III, tom XVI, 1970, fasc. 1, p. 62, nota 31). Denumirea *Transmarisca* semnifică mai de grabă ideea de „vis à vis" de „stufăriş", de la *mariscus*, stuf de mari dimensiuni, prezent şi azi din belşug pe malul stîng al Dunării; cf. şi A. Vulpe, „Studii Clasice", 24, 1986, p. 41 nota 21.

[6] A. Vulpe, „Memoria Antiquitatis", 2, 1970, p. 152 sqq. şi 170; V. Vasiliev, *Sciţii agatîrşi pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 134 sqq. (autorul respinge însă denumirea de „grup cultural Ciumbrud"); E. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, Bucureşti, 1983, p. 159. O altă părere la St. Ferenczi, „Acta Mus. Napoc.", 8, 1971, p. 25 sqq.

[7] Ultimile studii despre această problemă: V. Vasiliev, *op. cit.* (cf. şi recenzia mea în „Dacia" N. S., 25, 1981, p. 396 = „Istros", 2—3, 1981—83, p. 115 sqq., precum şi răspunsul lui Vasiliev, „Acta Mus. Napoc.", 19, 1982, p. 262); cf. şi E. Moscalu, „Thraco-Dacica" 2, 1981, p. 23 sqq.

[8] În lucrările citate în nota 7.

[9] I. Nestor, în *Istoria poporului român* (sub red. A. Oţetea), Bucureşti 1970, p. 32. Reprezentative în acest sens sînt descoperirile din zona Aiudului (A. Vulpe, „Thraco-Dacica", 5, 1984, p. 36 sqq.) şi din jud. Bistriţa-Năsăud (G. Marinescu, „Dacia", N. S., 28, 1984, p. 47 sqq.).

[10] Idee formulată încă de la B. G. Niebuhr (*Kleine historische und philologische Schriften*, I, 1928, p. 377).

[11] A. Vulpe, „Memoria Antiquitatis", 2, 1970, p. 180 sqq. şi D. Berciu consideră pe agatirşi ca o entitate prescitică, respectiv traco-cimeriană („orizontul cimero-agatirs") : *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966, p. 219.

[12] F. L. Lindner, *Skythien und die Skythen des Herodot*, Stuttgart, 1841,p. 163. Aceiaşi idee predomină şi la V. Pârvan (*Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926, p. 33 sqq. ,130, 143 etc. şi *Dacia*... p. 55 etc.).

[13] A. Vulpe, „Rev. de istorie", 32, 1979, 12, p, 2279.

[14] J. L. Myres, *Herodotus, Father of History*, Oxford, 1953; F. Jacoby, Pauly-Wissowa, Real Enzyklopädie, suppl. II, 1913, col. 330.30 sqq. După K. v. Fritz (*Die griechische Geschichtsschreibung*, I, Berlin, 1967, p. 128 sqq.) ţelul iniţial al călătoriilor şi investigaţiilor lui Herodot a fost verificarea teoriei lui Hekataios despre forma şi poziţia celor trei continente, Asia, Europa şi Africa. Argumentele lui v. Fritz sînt convingătoare şi constituie, după părerea mea, cel mai important cîştig din ultimul timp în studierea operei herodoteice. În această nouă lumină, acei λόγοι de sinestătători apar mai degrabă povestiri de călătorie şi de fapte demne de admiraţie, cu care părintele istoriei a fermecat auditoriul atenian, decît scrieri sistematice despre diferitele părţi ale lumii cunoscute.

[15] Cf. şi B. A. Rybakov, *Gerodotova skifiia. Istoričesko-archeologičeski analiz*, Moskva, 1979, p. 169 sqq.

[16] Data exactă a expediţiei lui Darius este controversată. După sursele greceşti (în special Tabula Capitolina, coroborată cu izvoare literare) evenimentul s-a produs în unul din anii *514—512*, datare admisă de marea majoritate a cercetătorilor (unii au avut în vedere chiar şi anii *511* sau *510*). Este practic imposibil de decis pentru unul din cei trei ani pomeniţi mai sus, dar preferinţele unora pentru o anume dată ţin mai mult de inclinaţia pentru cutare sau cutare detaliu din izvoare în defavoarea altor amănunte (astfel, H. Wade-Gery, „Journal of Historical Studies", 71, 1951, p. 217 şi V. V. Struve, în Sbornik Akad. B. D.,Grekov, Moskva, 1952, p.37, propun *514*; H. Bengtson, *Griechische Geschichte*, München, 1960 p. 136, înclină „în jur de *513/512*" în timp ce Rybakov, *op. cit.*, p. 169 scrie *512* î.e.n.). O trecere în revistă a diferitelor datări la J. M. Balcer „Harward Studies in Classical Philology", 79, 1972, p. 99 sqq.), care publică şi textul cu traducere al Tabulei Capitoline. Acest autor însă, analizînd sursele persane — în special inscripţiile de la Bisitun (Behistun) — încearcă să demonstreze că expediţia a avut loc în al treilea an de domnie al lui Darius, respectiv în *519* (punct de vedere susţinut şi de cunoscutul iranolog G. Cameron,„ Acta Iranica", 4, 1975, p. 77 sqq.). Dintre argumentele care, după părerea mea, se opun acestei datări „înalte" cele mai convingătoare sînt : 1. nu se poate demonstra că *sacii* cu bonetele ascuţite, amintiţi în inscripţie, sînt tot una cu *sacii* de dincolo de mare (adică sciţii nord-pontici), nici prin critica textelor, nici iconografic; 2. rezultatul campaniei împotriva *sacilor* cu bonetele ascuţite, prezentat ca o strălucită victorie, soldată cu prinderea unuia dintre regi (Skunkha), înlocuirea lui cu un alt şef şi anexarea provinciei, este în total contrast cu tot ceea ce ştim despre războiul scito-persan din sursele greceşti. Chiar dacă acestea din urmă vădesc o tendinţă de exagerare în defavoarea perşilor este greu de imaginat prezentarea unui eşec drept o victorie fără apel, cu detalii care nu corespund deloc relatărilor lui Herodot ori Ktesias. De altfel în inscripţia funerară a lui Darius de la Naqš-i-Rustem sînt pomeniţi trei feluri de *saci*, dintre care cei cu bonetele ascuţite sînt clar separaţi de *sacii* de dincolo de mare, aceştia din urmă fiind menţionaţi imediat înaintea ţării Skudra (identificată cu Tracia). Asupra acestor chestiuni, a căror importanţă este mai mare pentru studiul istoriei Imperiului persan decît pentru cele ce fac obiectul lucrării de faţă, va trebui revenit într-un articol special.

[17] Vezi astfel atitudinea lui Jordanes, respectiv a izvorului său, în *Getica*, 69. Apoi idealizarea lui Zalmoxis la Apuleius (*Apologia*, 26), Origen (*contra lui Celsus*, II, 55), Ps Origen (*Philosophumena*, II, 25, care scrie că Zalmoxis a propovăduit pitagoreismul la Celţi !), Iamblichos (*Pythagora*, 30), Iulian Apostatul (*Caesares*, 22), Theodoretos din Cyros (*Therapeutica*, I, 25) etc.

[18] Asupra acestei chestiuni vezi R. Vulpe, *Studia Thracologica*, Bucureşti 1976, p. 27 sqq. Cf. şi Chr. Danov, *Altthrakien*, 1976, p. 282 sqq. (ed. rom., Bucureşti, 1976, p. 335 sqq.).

[19] Am încercat în repetate rînduri confruntarea datelor arheologice cu cele istorice: „Memoria Antiquitatis", 2, 1970, p. 165 sqq.; *Actes II. Congr. Thracologie, Bucarest 1976*, vol. I (1980), p. 215; cf. şi M. Dušek, *Die Thraker im Karpatenbecken*, Amsterdam, 1978 şi A.I. Meliukova, *Skifiia i frakiiskii mir*, Moskva, 1979 (vezi şi recenzia mea la aceste cărţi : „Istros" 2—3, 1981—83, p. 115 sqq.).

[20] Limita sud-estică a ţinuturilor locuite de geţi este evocată în versurile lui Pseudo-Skymnos (738—740) : „la poalele muntelui Haemus se află un oraş, Mesēmbria, care vine în imediata vecinătate a ţinutului getic şi tracic" (amintesc că antica Mesambria se află la Nesebăr, la nord de Burgas).

[21] În afara lucrărilor citate la nota 19 mai vezi între altele : M. Irimia, „Pontica", 8, 1975, p. 89 ; idem, „Thraco-Dacica", 6, 1985, p. 75 ; B. Hänsel, „Prähistorische Zeitschrift", 49, 1974, 2, p. 193 ; P. Alexandrescu, „Dacia", N.S., 21, 1977, p. 113 sqq. ; A. D. Alexandrescu, „Dacia" N.S., 24, 1980, p. 19 sqq. ; E. Moscalu, *op. cit.*, supra nota 6 ; despre cultura Basarabi : A. Vulpe, „Dacia", N.S., 9, 1965, p. 105 sqq. ; M. Gumă, „Banatica", 7, 1985, p. 65sqq.

[22] Vezi mai sus notele 6—9.

[23] Compară de exemplu necropolele de la Budeşti-Fînaţe şi Mărişelu, jud. Bistriţa-Năsăud, datate, prima la mijlocul şi în a doua jumătate a sec. VII, cealaltă la sfîrşitul sec. VII şi în sec. VI (G. Marinescu, *op. cit.*, supra nota 9) cu cimitirul de la Ferigile în perspectiva revizuirii cronologiei acestuia (A. Vulpe, „Dacia", N.S., 21, 1977, p. 81 sq. = „Danubius", 8—9, 1979, p. 93 sqq.). Vezi şi concluziile recentelor cercetări de pe valea Topologului : E. Popescu şi A. Vulpe, „Dacia", N.S., 26, 1982, p. 112.

[24] A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, Bucureşti, 1967, p. 101 sqq. ; cf. şi D. Berciu, S.C.I.V., 11, 1960, 2, p. 261 sqq.

[25] „Memoria Antiquitatis", 2, 1970, p. 171 ; ideea a fost discutată şi de A. I. Meliukova, *op. cit.*, supra nota 19.

[26] „Studii Clasice" 24, 1986 p. 33.

LES PREMIÈRES MENTIONS ANTIQUES SUR LES GÉTO-DACES À LA LUMIÈRE D'UNE ANALYSE HISTORIQUE-ARCHÉOLOGIQUE

Résumé

L'information fournie par Hérodote sur les Gètes (IV, 94—96) du Bas-Danube, touchant la resistance qu'ils ont opposée à l'armée de Darius en marche vers la Scythie, contient, en dépit de sa brèvetée, une remarquable densitée de données, dont la pluspart sur la religion des ceux qui se croyaient immortels (ἀθανατίζοντες). L'auteur remarque une certaine similitude entre le comportament des Gètes envers les Perses et l'attitude des Agathyrses vis-à-vis des Scythes (IV, 118—125) : c'est la même décision de défendre leur pays contre l'ennemi à la diffference de leur voisins, les Thraces Nipséés et Skyrmiazes, d'une part, et des Neures, Androphages etc., d'autre part, qui, tous, ont choisi soit de se soumetrre sans combat, soit de prendre la fuite. Quoiqu'on puisse supposer une parentée ethnique entre Gètes et Agathyrses il est peut probable que Hérodote lui-même eût été concient d'une telle relation. Cette symétrie de présentation de ces deux peuplades est tout de même suggestive si l'on pense que les Agathyrses ont joué en Transylvanie le même rôle que les Daces un demi-millénaire plus tard. Sans nier une composente iranienne (mais non-scythique) dans la formation des Agathyrses il est permis de considérer ceux-ci parmi les aïeux des Daces.

Passant en revue la riche documentation archéologique, l'auteur constate que les données actuelles permettent d'etendre l'aire de diffusion de la culture matérielle, charactérisant le pays des Gètes mentioné par Hérodote et Thucydide, sur toute la région du Bas-Danube, jusqu'aux Carpathes méridionales ; aussi-bien observe-t-on une évolution ininterrompue de cette civilisation depuis le VIIIe jusqu'au IIIe siècle av.n.è.

La culture des Agathyrses est représentée en Transilvanie par les découvertes funéraires du type Ciumbrud. Il est plausible de supposer que pendant le VIe siècle la propagation des influences du type nord-pontique en Transylvanie, de même que dans les zones avoisinantes, est l'expression d'une formation politique dirigée par les Agathyrses, qui avaient polarisé la resistence des tribues locales contre l'expansion scythique. Vers le milieu de Ve siècle, la puissance des Agathyrses s'était de beaucoup réduite, se limitant à la Transylvanie. Il est possible que la Moldavie eût fait partie, du point de vue géographique et polithique, de la Schthie ainsi que Hérodote l' avait conçue. En même temps, les Gètes ont perdu leur indépendance, étant, très probablement entre 470 et 460, intégrés dans le royaume des Odrise

Une traduction française du prèsent article paraîtra dans RÉSEÉ, 1986.

CONTINUITATEA DACILOR LA GRANIȚA DE SUD-EST A DACIEI ROMANE

GHEORGHE BICHIR

Pînă la efectuarea săpăturilor arheologice de la Scornicești și Colonești-Mărunței, continuate apoi de cele de la Vulturești și Guești, toate în jud. Olt, se cunoșteau la granița de sud-est a Daciei romane, în zona dintre *Limes Alutanus* și *Limes Transalutanus* (sau Valachicus), doar două puncte în care se identificaseră vestigii ale populației autohtone, la Chilia (așezare și necropolă) și la Ipotești (așezare), datate la mijlocul și în a doua jumătate a secolului al III-a e.n.[1].

Această datare, acceptată inițial de toți cercetătorii, a dus la ipoteza că vestul Munteniei n-a fost locuit în secolul al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea e.n., în timpul existenței limes-ului transalutan, deoarece, pentru mai multă siguranță, romanii ar fi evacuat populația autohtonă din regiune și abia după părăsirea acestei linii de fortificații, de către trupele romane, ca urmare a atacului carpic, din 245—247, populația dacică ar fi pătruns în zonă, dar și după această dată n-ar fi existat aici decît puține așezări, mărunte, deoarece romanii, care supravegheau regiunea de lîngă frontieră, n-ar fi permis existența unor așezări puternice.

Cercetările pe care le-am efectuat la Scornicești, unde în nordul comunei, la Ruscioii, s-au identificat două așezări și o necropolă[2], ca și descoperirea așezărilor de la Colonești-Guești[3], Colonești-Mărunței și Vulturești[4], aveau să infirme aceste ipoteze și să arate că zona a fost locuită și în timpul existenței limes-ului transalutan. În prezent, datorită cercetărilor de suprafață efectuate, se cunosc în vestul Munteniei, între *Limes Alutanus* și *Limes Transalutanus*, circa 30 de puncte în care s-au identificat urme de locuire din secolele II—IV e.n.[5].

Menționăm faptul că în acest spațiu geografic lipsesc urmele de locuire de tip Sîntana de Mureș, deoarece goții n-au pătruns în vestul Munteniei și în Oltenia, regiuni ce erau intens locuite de daco-romani. Nici sarmații nu s-au infiltrat în această zonă decît sporadic și numai după părăsirea de către trupele romane a limes-ului transalutan[6]. Asemenea descoperiri izolate (morminte de înhumație) s-au descoperit pe malul stîng al Oltului la Mărunței, Stejaru, Viespești și Drăgănești-Olt, toate fiind situate în zona de cîmpie de la sud de Slatina și datîndu-se în a doua jumătate a secolului al III-lea și în secolul al IV-lea e.n. Faptul că ceramica descoperită în morminte este dacică[7], arată că regiunea era locuită de autohtoni, lucru dovedit cu prisosință de așezările de la Drăgănești-Olt, Slatina-Cărămidărie, Slatina-Crișan, Cireașov, Brebeni-Români, Brebeni-Sîrbi, Brebeni-Ordorești, Brebeni-Puturoasa, Ipotești etc.[8] Precizăm că numărul total al mormintelor sarmatice este de 10 ; s-a descoperit cîte un mormînt la Mărunței, Stejaru și Viespești și șapte la Drăgănești-Olt, deci este vorba de înmormîntări izolate și nu de necropole așa cum aveau daco-romanii.

Un mormînt sarmatic (cu craniu deformat) s-a descoperit și pe malul drept al Oltului, în necropola de la Romula (Reșca), dar aici este vorba de un mercenar ce a luptat în cadrul armatei romane[9].

Spre deosebire de sarmați care-și înhumau morții, daco-romanii din regiune și-i incinerau. Pînă în prezent, în vestul Munteniei, s-au identificat două necropole de incinerație, la Chilia și Scornicești ; resturile de la incinerare fiind depuse în urne cu capac, sau fără capac, ori direct în groapă[10]. Ambele necropole (situate în jud. Olt) au fost distruse în cea mai mare parte de lucrările agricole ; au fost salvate 11 morminte la Scornicești și 95 la Chilia. Inventarul mormintelor, compus din ceramică, ustensile casnice (cuțite, fusaiole etc.), accesorii pentru veșminte (fibule, catarame) etc. este dacic și roman[11]. Și la Scornicești și la Chilia s-au descoperit oase arse secundar, ca și în necropolele carpice din Moldova (Pădureni, Bărboasa etc.) și cele daco-romane din cadrul provinciei Dacia (Soporu de Cîmpie, Romula aşa încît nu se mai poate susține că acest detaliu de ritual este specific numai taifalilor[12]. De altfel, nu trebuie să uităm că arderea secundară a vaselor este constatată și în La Téne-ul geto-dacic[13].

În concluzie se poate spune că în necropolele de la Chilia și Scornicești s-au folosit aceleași variante de ritual funerar cunoscute la toți daco-romanii și dacii liberi, indiferent de regiunea unde locuiau. Ritul incinerației și variantele de ritual funerar, constituind un puternic element de unitate în lumea dacilor liberi și a daco-romanilor.

Elemente de unitate și continuitate pe întreg spațiul locuit de geto-daci și daco-romani se constată și în așezări. Și la Scornicești și la Colonești-Mărunței s-au identificat aceleași tipuri de locuințe, cunoscute din Hallstatt și La Tène : bordeie și locuințe de suprafață, predominînd cel dintîi. Identice, sau aproape identice, sînt și vetrele de foc, cuptoarele menajere, cuptoarele de ars vase, gropile de provizii, unele gropi de cult, legate de existența (și în La Tène și în secolele II—IV e.n.) cultului vetrei și al focului etc.[14]. La Vulturești, Chilia și Guești, datorită caracterului restrîns al cercetărilor s-au descoperi numai bordeie, care sînt de același tip cu cele de la Mărunței și Scornicești. Menționăm că locuințele de suprafață a căror dimensiuni oscilau în funcție de numărul membrilor de familie, sau starea materială, sînt amintite la geto-daci și de unele izvoare literare. Publius Ovidius Naso (*Tristia*, III, 10, 66) le zice *casae*, așa cum spun și astăzi toți românii.

Tradiția La Téne-ului geto-dacic este păstrată și în ceea ce privește ocupațiile principale și meșteșugurile : agricultura și creșterea vitelor, iar dintre meșteșuguri amintim metalurgia fierului, olăritului (la Colonești-Mărunței, s-a identificat un cuptor de ars vase) și prelucrarea lemnului.

În legătură cu metalurgia fierului, amintim că la Scornicești s-au descoperit 0,900 kg. zgură de fier, iar la Colonești-Mărunței peste 20 kg. Este știut că cele mai vechi obiecte confecționate din fier, descoperite în spațiul carpato-danubian, se datează în Hallstatt A_1 (sec. XII î.e.n.). În stadiul actual al cercetărilor, nu se pot preciza etapele de dezvoltare a metalurgiei fierului, în regiunile noastre. Este cert însă că din La Tène-ul vechi geto-dacii încep să practice pe scară largă metalurgia fierului, așa cum dovedesc cuptoarele de redus minereul și alte elemente asupra cărora nu putem insista aici[15]. Ea cunoaște maximum de dezvoltare în perioada Burebista-Decebal, cînd meșterii făurari puteau satisface necesarul de unelte și arme pentru întreg teritoriul Daciei. Acest meșteșug a fost moștenit prin intermediul daco-romanilor și de români. Dacă apariția unor ateliere

de redus și prelucrat minereul de fier, în zone unde existau zăcăminte de acest fel, pare ceva normal, în schimb, surprinde apariția unor cuptoare de redus minereul de fier în așezări situate în Cîmpia Română, la București-Bragadiru[16] și Teiu, jud. Argeș[17] ; fapt ce nu ne mai permite să considerăm că, în așezările din cîmpie, fierul era adus sub formă de lupe din regiunile bogate în minereu de fier.

Observații de ordin geologic, cît și o serie de expertize de laborator, privind compoziția chimică a unor probe, provenind atît din așezările prefeudale, cît și din epoca feudală[18], au dus la concluzia că este vorba de surse locale, respectiv de oxizi de fier de vîrstă cuaternară, de origine sedimentar-aluvionară, a căror prezență în nisipurile și loessurile eoliene din Cîmpia Română este un fapt bine cunoscut. Acest lucru s-a constatat și în carierele cu nisipuri și loessuri eoliene de la Colonești (jud. Olt) și Mătăsaru (jud. Argeș)[19]. Așa încît, apariția zgurei la Colonești-Mărunței și Scornicești, arată că aici au existat ateliere de fierărie, în care meșterii făurari („fierarul satului") reduceau minereul de fier în propriul său atelier, în care confecționa și uneltele necesare oamenilor din așezările respective. Ateliere de redus minereul de fier, „la scară industrială" existau numai în regiunile de munte și deal bogate în zăcăminte de fier. Am insistat asupra acestui fapt, întrucît procuparea minereului de fier din nisipuri și loessuri eoliene este un meșteșug specific populației sedentare (autohtone, care cunoaștea locurile și moștenise acest meșteșug de la înaintași) și nu migratorilor, care, după părerea unor cercetători, ar fi stăpînit în această vreme Cîmpia Română.

Materialul arheologic descoperit în așezările și necropolele de la granița de sud-est a provinciei Dacia ne indică pe lîngă etnic și mod de viață (daco-roman) și datarea complexelor amintite.

În lumina acestor date, așezarea nr. 1 și necropola de la Scornicești (în cadrul așezării s-au descoperit și două monede : un sestertius de la *Antoninus Pius* și un denar de la *Geta*) se datează în secolul al II-lea și la începutul secolului al III-lea e.n. fiind contemporană cu așezarea de la Colonești-Guești din zonă și găsindu-și bune analogii în nivelul III_1 de la Mătăsaru (jud. Dîmbovița)[20]. În schimb, așezarea nr. 2 de la Scornicești, situată la cîteva sute de metri mai la sud-vest de prima, pe malul drept al Plapcei Mici (așezarea nr. 1, se află pe malul stîng al rîului), se datează în continuarea celei dintîi, în secolul al III-lea și primele decenii ale secolului al IV-lea e.n., fiind contemporană cu așezările de la Colonești-Mărunței, Vultureşti, Dulceanca și Udeni, găsindu-și bune analogii în nivelul III_2 de la Mătăsaru, unde se află cel mai important complex (așezare și necropolă) de tip Militari-Chilia, aparținînd, geto-dacilor tîrzii din Muntenia (secolele II—III și primele decenii ale secolului al IV-lea)[21].

Așezarea de la Colonești-Mărunței, contemporană cu așezarea nr.2 de la Scornicești, este bine datată pe baza fibulelor cu piciorul întors pe dedesubt (*mit umgeschlagenem Fuss*) a unei monede (antoninian) de la *Claudius II Gothicus*, din anul 269 și a ceramicii ce-și găsește bune analogii în așezările amintite (Udeni, Dulceanca și nivelul III_2 de la Mătăsaru).

În schimb, așezarea de la Colonești-Guești, datată cu o monedă de la *Iulia Domna*, este anterioară celei de la Mărunței și corespunde în timp așezării nr. 1 de la Scornicești, materialul arheologic fiind identic. Așezarea de la Ipotești, situată chiar pe malul stîng (înalt) al Oltului, ca și cea de la Vultureşti, judecată după fibule, corespunde în timp așezărilor de la Colonești-Mărunței, Vultureşti, Udeni, Dulceanca, Scornicești (așezarea nr. 2) etc.[22]

Necropola şi aşezarea de la Chilia (jud. Olt) au fost datate iniţial (pe baza ceramicii şi a două fibule de bronz, una în formă de ancoră *(Ankerfibel)* şi alta de tip D) la mijlocul şi în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.[23]. Reanalizînd datele şi comparîndu-le cu cele obţinute de noi la Scorniceşti, Coloneşti-Mărunţei şi în special cele de la Mătăsaru, socotim că complexele în discuţie se datează şi în prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Notăm că fibulele în formă de litera D au fost găsite la Mătăsaru, împreună cu monede de la Elagabal (218—222) şi Severus Alexander (222—228), deci ele nu mai pot fi atribuite numai celei de-a doua jumătăţi a secolului al III-lea e.n. La fel tipul de fibulă cu ancoră este cunoscut şi el şi în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.[24].

Din aceste date reiese că populaţia autohtonă a locuit în vestul Munteniei atît în timpul existenţei limesului transalutan, cît şi după aceea. La fel, nu se mai poate susţine că în această zonă au lipsit aşezările mai mari, ţinînd seama de faptul că aşezarea de la Chilia se întinde pe o lungime de circa 1 km, iar cea de la Coloneşti-Mărunţei ocupă o suprafaţă de peste 18 ha.

Nici descoperirile monetare nu lipsesc din zonă, pentru perioada Hadrian-Severus Alexander, aşa cum s-a afirmat de unii cercetători[25].

Făcînd repertoriul descoperirilor monetare, am constatat că monede din perioada Hadrian-Severus Alexander s-au găsit între *Limes Alutanus* şi *Limes Transalutanus* la : Scorniceşti, Alimăneşti, Stoicăneşti, Ibăneşti, Gueşti, Bărăşti, Roşiori de Vede şi Socetu[26]. La Stoicăneşti şi Roşiori de Vede emisiunile încep cu Vespasian şi continuă cu Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius etc. pînă în secolul al IV-lea e.n. Fiind vorba în bună parte de monede din bronz, nu se poate spune că ele ar putea proveni din tezaure. Monedele erau folosite în schimburile comerciale, în întreg teritoriul Munteniei (ce intrase în circuitul economic roman) ca într-o provincie romană propriu-zisă. Amintim că pe teritoriul Munteniei s-au descoperit monede izolate în peste 120 de puncte, iar tezaure monetare în circa 23. În zona dintre Olt şi linia transalutană s-au găsit tezaure monetare române la : Valea Rîului (com. Galicea, jud. Vîlcea), Vîlcele (jud. Argeş), Sîmbureşti (jud. Olt), Slatina (jud. Olt), Săpata de Jos (jud. Argeş) şi Viespeşti (jud. Olt) ; cele mai multe monede s-au recuperat din tezaurul de la Sîmbureşti 4023 piese[27].

La Socetu (com. Stejaru, jud. Teleorman) s-a descoperit o inscripţie pe faţa interioară a unei farfurii de lut (locale) incizată în pasta moale, prin care un olar (daco-roman) — *Aurelius Silvanus* îşi face reclamă că a făcut o farfurie bună : AVRELI(V ?)S SILVAN(V ?)S FECIT PATAELAM (corect patellam) BONAM[28]. Acest lucru arată că în aşezările daco-romane din zonă existau oameni care ştiau să scrie şi să vorbească în limba latină.

Întregul material descoperit în zonă arată că autohtonii au trăit într-un strîns contact cu lumea romană, însuşindu-şi în afară de limbă şi unele obiceiuri, o serie de procedee tehnice. Elocventă în acest sens este specia ceramică de aspect zgrunţuros, frecvent întîlnită în aşezările populaţiei locale de la est de Olt (cultura Militari-Chilia), care prin tehnică de lucru (inclusiv pastă), forme şi ardere, aminteşte de ceramica de uz comun de tip provincial roman, întîlnită în Dacia, Moesia etc. Ea începe să fie folosită în acest sens şi de localnici în dauna ceramicii de tradiţie dacică, lucrată cu mîna, care este în continuă descreştere. Notăm că la Coloneşti-Mărunţei ceramica de aspect zgrunţuros (de tip provincial roman), lucrată de olarii locali, reprezintă 35% din întregul material modelat la roată,

iar la Scornicești, în așezarea nr. 1 (ce este anterioară celei de la Mărunței) ea reprezintă 30%.

Nelipsită din așezările din zonă este și ceramicar omană de import, constînd din : amfore, opaițe, diverse tipuri de farfurii, căni și chiar *terra sigillata*. La Colonești-Mărunței s-a găsit și o imitație locală după un opaiț roman, iar la Scornicești în necropolă, a fost folosită drept urnă o amforă romană. Tot aici în mormîntul nr. 7(M.7) s-a găsit un fragment dintr-un pahar de sticlă romană. În afară de ceramică și sticlă, în așezări și necropole s-au mai descoperit și alte tipuri de obiecte romane: ace de os și de bronz, chei și catarame de fier, un pieptene de os (la Colonești-Mărunței), o brățară din bronz (la Scornicești, așezarea nr. 1), fibule de bronz etc. Această interferență culturală a dus în mod firesc la romanizarea populației locale, atît în dreapta cît și în stînga Oltului (Muntenia). Faptul se explică prin aceea că și în perioada cît n-a fost sub stăpînire efectivă romană, vestul Munteniei (și chiar întregul ei teritoriu !) a fost continu supravegheat și depedent din punct de vedere economic și politic de Imperiul roman. Așa încît, a vorbi de așezări și necropole daco-romane atît la vest, cît și la est de Olt, ni se pare corect.

Cercetările pe care le-am efectuat la Scornicești, Colonești-Mărunței, Guești și Vulturești, arată că nu se mai poate susține nici ipoteza conform căreia, la vest de linia trasalutană, influența romană este mai puternică decît în restul Munteniei. Pornind de la faptul că în necropola de la Chilia ceramica dacică lucrată cu mîna este puțină și întîmplător lipsește ceașca dacică (menționăm că în așezare nu s-a făcut decît un mic sondaj), iar în așezările de la est de linia transalutană ceramica lucrată cu mîna este mai numeroasă, unii cercetători căutau să pună acest lucru pe seama influenței romane mai puternice în vestul decît în centrul și estul Munteniei[29]. Cercetătorilor respectivi le scăpa însă din vedere faptul că comparau situația dintr-o necropolă (Chilia), cu cea din așezări. Or, este știut că și în cadrul culturii carpilor din Moldova, în necropolele din faza tîrzie, ceramica lucrată cu mîna este foarte puțină[30]. Și să nu uităm că la Chilia, din cauza poziției așezării și a necropolei pe ,,Valea Ciorîca'', cît și a acțiunii acizilor humici, ceramica lucrată cu mîna este foarte prost conservată (nu s-a păstrat nici un vas întreg)[31]. De altfel și în cadrul culturii Militari-Chilia din Muntenia și a celei de tip carpic din Moldova, ceramica lucrată cu mîna este mai frecventă în faza mai veche și mai puțină în faza mai tîrzie[32].

Deși partea de vest a Munteniei a stat o perioadă mai lungă de timp sub stăpînire efectivă romană (în timpul existenței limes-ului transalutan), totuși arheologic nu se constată diferențe între situația din centrul Munteniei și cea din vest, fapt ce arată că deși restul Munteniei nu a fost stăpînit efectiv cu excepția perioadei 101—117, totuși a fost continuu supravegheat de romani, așa încît, din punct de vedere economic și politic era dependent de Imperiul roman. Și la vest și la est de linia transalutană s-au găsit fibule de tip roman, ace de os și bronz, fragmente de vase de sticlă și metal, chei de fier și bronz, amfore, opaițe și chiar *terra sigillata*, monede, tezaure monetare, fragmente ceramice cu inscripții latine (la Socetu, la vest de linia transalutană și la Mătăsaru la est) etc. Mai mult, în centrul Munteniei, la București-Tei, s-au descoperit două statuete de bronz, reprezentînd pe zeul Apollo și zeița Venus, la Străulești un opaiț de bronz, la București-Militari 14 plăcuțe de la o *lorica squamata*, iar la Mătăsaru, ustensile medicale, *o insignă de beneficiarius*, o placă de la o centură militară *(cingulum militiae)*, *un pilum*, o linguriță de argint etc., obiecte care lip-

sesc pînă în prezent la vest de linia transalutană. Iată argumente care arată că procesul de romanizare s-a petrecut în tot acest spațiu, paralel cu cel din Dacia romană și în judecarea lucrurilor să nu uităm că pe teritoriul Munteniei treceau drumurile comerciale ce legau Moesia Inferioară de Dacia, iar sudul Munteniei a rămas roman (romano-bizantin) și în secolele IV—VI e. n.

Un fapt ce trebuie subliniat este acela că atacul carpilor din 245—247 și părăsirea de către trupele romane a castrelor (castelelor) de pe linia transalutană nu a provocat distrugeri așezărilor daco-romane (de tip Militari-Chilia), nici măcar a celor din apropierea castrelor (castelelor), așa cum s-a constat la Dulceanca și Colonești-Mărunței, aceasta din urmă așezare aflîndu-se în apropierea castrului de la Fîlfani. De altfel, nici carpii și nici romanii nu aveau interesul s-o facă, ci din contră, căutau să protejeze aceste așezări în care locuiau și daco-carpi și unii dintre veteranii care făcuse serviciul militar pe linia transalutană și se stabilise aici.

De asemenea, prezența unor așezări chiar pe malul stîng al Oltului, dintre care amintim pe cele de la Ipotești și Vulturești, în care s-au făcut sondaje arheologice și se datează în a doua jumătate a secolului al III-lea și în primele decenii ale secolului al IV-lea e.n., arată că romanii n-au interzis localnicilor să locuiască în imediata apropiere a frontierei *(Limes Alutanus)*, nici după ce ei s-au retras de pe limes-ul transalutan. La fel, așezările n-au fost afectate nici de retragerea stăpînirii romane din Dacia în vremea lui Aurelian. Acest lucru arată că soldații romani nu-i considerau pe daco-romanii din zonă dușmani și de aceea n-au creiat *„spațiu de siguranță”* (lipsit de populație) nici de-a lungul limes-ului alutan, nici a celui transalutan, așa cum procedase la începutul și mijlocul secolului I e.n. (pe vremea lui Augustus și Nero) pe linia Dunării de Jos.

În legătură cu retragerea stăpînirii romane, în prezent, se conturează tot mai limpede teza că Dacia nu a fost pierdută de Imperiu în urma unor înfrîngeri militare la nordul Dunării, ci ea a fost abandonată din motive strategice, socotind că retrăgîndu-se pe linia Dunării, pe un front mult mai scurt, întărit cu trupe aduse din Dacia, se va pune capăt incursiunilor făcute de carpi și goți în teritoriile romane de la sud de Dunăre.

În legătură cu această problemă, reține atenția faptul că în timpul săpăturilor arheologice de la Stolniceni-Rîmnicu Vîlcea unde este localizată Buridava romană, s-au identificat stratigrafic șase niveluri de locuire : cinci se datează în perioada Traian-Aurelian, iar al șaselea, prin materialele și complexele descoperite, aparține carpilor. Pătrunderi de carpi s-au constat și pe teritoriul Daciei intracarpatice, cele mai semnificative fiind cele de la Șopteriu, jud. Bistrița Năsăud. Tot în această zonă au pătruns și grupuri de daci liberi din vest, așa cum dovedesc descoperirile de la Cipău-Gîrle, jud. Mureș[33]. Aceste descoperiri din Oltenia și Transilvania arată că după retragerea stăpînirii romane din Dacia, cei care pătrund pe teritoriul fostei provincii sînt dacii liberi și nu goții, așa cum au susținut unii învățați români și străini. Goții se vor infiltra pe teritoriul fostei provincii Dacia (numai în zona intracarpatică) abia în a doua jumătate a secolului al IV-lea e.n.

Așa încît, se poate spune că pierderile de populație suferite de provincia Dacia ca urmare a retragerii armatei și a unei părți din populația înstărită au fost compensate prin pătrunderea unor grupuri de daci liberi. Subliniem faptul că este vorba de grupuri de daci liberi, deoarece și în est și în vest, cea mai mare parte a lor au rămas pe teritoriul de baștină,

aşa cum arată descoperirile arheologice. Încercările făcute de unii cercetători[34] de a „demonstra" că toţi dacii liberi, în special carpii din Moldova, au pătruns pe teritoriul fostei provincii Dacia sau în Imperiu, ca urmare a presiunii goţilor, care le-au ocupat teritoriul, sînt infirmate de cercetările arheologice, care atestă că etnicul de bază din cadrul culturii Sîntana de Mureş era cel daco-carpic, goţii şi sarmaţii fiind în număr mai mic. Goţii reprezentau însă pătura conducătoare, dominînd din punct de vedere militar şi politic pe autohtoni, în calitatea lor de federaţi ai Imperiului roman.

Grupurile de daci liberi, pătrunse pe teritoriul fostei provincii Dacia, au revitalizat elementul daco-roman, făcînd-l să reziste şi să iasă victorios din confruntările cu diverşi migratori. Se constată în mod clar că oamenii pămîntului, respectiv populaţia rurală din Dacia post-romană şi Scythia Minor, compusă din daco-romani şi daci liberi, a rămas de nezdruncinat în spaţiul carpato-danubiano-pontic, trăind în anonimat (ca agricultori şi crescători de vite) într-o vreme cînd era auzită tot mai puternic zarva şi teama stîrnită de migratori, care atacau Imperiul, fapt ce explică de ce localnicii paşnici nu apar în izvoarele scrise. Această populaţie formată din daco-romani şi daci liberi, stă la temelia poporului român.

NOTE

[1] Cf. S. Morintz, *Novyj oblik dakijskoj kultury b rimskuju epohu (Otkrytija b kilii, rn. Vedja, obl. Piteşti)*, Dacia, N.S., 5, 1961, p. 402—407.

[2] Cf. Gh. Bichir, *Vestigii ale geto-dacilor din epoca romană la Scorniceşti, jud. Olt*, Thraco-Dacica, 7, 1986, p. 112—128.

[3] Idem, *Săpăturile de la Coloneşti-Gueşti*, Materiale, Tulcea, 1980, p. 261—264.

[4] Idem, *Chronologie et datation de la Civilisation Militari-Chilia*, Dacia, N.S., 24, 1980, p. 161—163, 169, 177.

[5] Idem, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, Bucureşti, 1984, p. 2, 123—124, harta de la pl. I/2. Se va cita mai departe *Geto-dacii*.

[6] Idem, *Les Sarmates au Bas-Danube*, Dacia, N.S., 21, 1977, p. 193; idem, *Sarmaţii şi relaţiile lor cu geto-dacii* (II), „Revista de istorie", 38, 1985, 12, p. 1166.

[7] Idem, Dacia, N.S., 21, 1977, N.S., 21, 1977, p. 192, pl. 25/1; Gh. Bichir şi M. Butoi, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 137—140, fig. 1/3—4; M. Butoi, A. Mincă, Materiale, Oradea, 1979, p. 273—274.

[8] Cf. *supra*, nota 5.

[9] Vezi Gh. Bichir, *Relaţiile dintre sarmaţi şi geto-daci pînă la sfîrşitul secolului I e.n.*, SCIVA, 27, 1976, 2, p. 212.

[10] Pentru ritul şi variantele de ritual funerar folosite de autohtoni în această vreme, vezi Gh. Bichir, *Geto-dacii*, p. 14—19.

[11] Cf. S. Morintz, *op. cit.*, p. 395—401 şi Gh. Bichir, Thraco-Dacica, 7, 1986, p. 120—127.

[12] Vezi Gh. Diaconu, *Archäologische Angaben über die Taifalen*, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 304 şi urm; idem, *Despre taifali în lumina cercetărilor arheologice (aspectul Tîrgşor-Olteni)*, SCIV, 15, 1964, 4, p. 471—476, 478—481; idem, *Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV e.n.* Bucureşti, 1965, p. 31, 33, 35, 118 şi urm.

[13] Vezi Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Bucureşti, 1973, p. 35; idem, *Archaeology and History of the Carpi,I*, Oxford, 1976, p. 23; idem, *Geto-dacii*, p. 18—19, unde se discută problema.

[14] Vezi întreaga documentare în *Geto-dacii*, p. 3—13, 25—28, 80—83, 99—100.

[15] Vezi I. Glodariu şi E. Iaroslavschi, *Civilizaţia fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 14—58.

[16] Cf. Mioara Turcu, *Cuptorul pentru redus minereul de fier descoperit la Bragadiru (sec. II—I î.e.n.)*, *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 389—393.

[17] Cf. N. Maghiar, Şt. Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, Cluj, 1970, p. 43.

[18] Cf. Şt. Olteanu, C. Şerban, *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul mediu*, Bucureşti, 1969, p. 16—17; Şt. Olteanu, *Roumains, Slavés et nomades dans le processus de valorisation du mineral de fer du territoire roumain aux IVe—XIe siècles de n.è.*, Dacia, N.S. 22, 1978, p. 299—302.

[19] Cf. Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 24.

[20] *Ibidem*, p. 4 şi urm.
[21] *Ibidem*, p. 86—94.
[22] *Ibidem*.
[23] Cf. *supra*, nota 1.
[24] Cf. Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 48.
[25] Vezi Ioan Bogdan Cătăniciu, *Limesul roman în sectorul de sud-est al Daciei, In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 54—56 ; idem, *Muntenia în sistemul defensiv a Imperiului roman*, Rezumatul tezei de doctorat, Bucureşti, 1984, p. 19.
[26] Cf. Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 65—79, 105.
[27] Se pare că tezaurul a conţinut 4500 piese. Cf. Maria Chiţescu şi Eugenia Popescu, *Tezaurul monetar imperial de la Sîmbureşti (jud. Olt)*, SCN, 6, 1975, p. 223—227 ; Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 62—63.
[28] *Ibidem*, p. 42—43 ; idem, *Date noi cu privire la romanizarea Munteniei* SCIVA, 29, 1978, 3, p. 390—395.
[29] Vezi S. Dolinescu-Ferche, *Aşezări din secolele III şi VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, Bucureşti, 1974, p. 119.
[30] Vezi Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 34—35 ; idem, *Archaeology and History of the Carpi*, I, p. 22—23.
[31] S. Morintz, *op. cit.*, p. 397—401.
[32] Vezi analiza detaliată în monografiile noastre citate *supra* la nota 13.
[33] Cf. Gh. Bichir, *I Dacii liberi dei secoli II—IV d.C. fattori di permanenza e di continuità nella regione carpato-danubiana*, „Quaderni Catanesi di Studi Clasici e Medievale", IV, 7, 1982, p. 60—61, unde se dau şi trimiterile necesare.
[34] Este vorba de acei cercetători care susţin că Cultura Sîntana de Mureş aparţine numai goţilor.

LA CONTINUITÉ DES DACES À LA FRONTIÈRE SUD-EST DE LA DACIE ROMAINE

Résumé

L'auteur présente une synthèse des résultats des recherches archéologiques effectuées au cours des deux dernières décennies en Valachie d' ouest entre le *Limes Alutanus* et le *Limes Transalutanus* et relève que les données archéologiques rejettent la thèse suivant laquelle les contrées l' ouest de la Valachie n'ont été pas habitées au cours du IIe siècle et le première moitié du IIIe siècle de notre ère (l'existence du limes transalutanus).

Entre les deux lignes de fortifications on connaît à présent à la frontière sud-est de la Dacie environ trente localités où l'on a mis à jour des vertiges datant des IIe — IVe siècles de notre ére.

Il est montré que les Goths n'ont pénétré pas dans cette région intensément habitée par les Daco-Romains et que les Sarmates s'y sont sporadiquement inflitrés seulement après l'abandon pas les troupes roumaines du limes transalutanus, en 245—247.

Les découverts archéologiques de cette zone soumise temporairement à la domination de l'Empire et constamment contrôlée révèlent que nous avons affaire à une population identique à celle des établissements ruraux de la rive gauche de l'Olt, respectivement la province de la Dacie.

ELEMENTE DE ISTORICITATE ÎN MEMORIA POPULARĂ. AMINTIREA DACILOR ȘI A ROMANILOR

ALEXANDRU MADGEARU

O recentă lucrare[1] a adus în discuţie o chestiune insuficient abordată în istoriografia noastră: folosirea izvoarelor etnologice de către istoriografie şi, pe de altă parte, studierea acestora prin metodele specifice ştiinţei istorice. *Mărturiile orale sînt izvoare istorice* şi pot fi studiate ca atare. ,,Este evident că adeseori tradiţiile de oralitate pot exprima direct şi inteligibil informaţii privind unele evenimente considerate ca istorice. Mai mult chiar, valorile culturale locale — proprii tradiţiilor de oralitate — imprimă, în analiza etnoistorică, o anume semnificaţie particulară evenimentelor narate''[2]. Nu intenţionăm să reluăm aici consideraţiile din cartea citată, care se revendică între altele (aşa cum era firesc) de la lucrarea fundamentală a etnologului belgian Jan Vansina[3]. Ne propunem însă o discuţie asupra posibilităţii şi modalităţii transmiterii pe cale orală a unor informaţii de natură istorică pe o perioadă îndelungată.

Există trei tipuri de *mărturii orale*: povestirea (relatarea unui martor ocular), zvonul şi tradiţia orală[4]. Primele două categorii constituie izvoare ale istoriei orale care abordează evenimentele contemporane informatorilor[5]. Ele nu intră în problematica studiului nostru. În concepţia lui J. Vansina, tradiţia orală include diferitele genuri folclorice care cuprind informaţii despre trecut, care se transmit de la o generaţie la alta[6], fiind definită drept ,,all verbal testimonies wich are reported statements concerning the past''[7]. Informaţii orale cu posibil caracter istoric se pot găsi, însă, în mai multe specii folclorice; tradiţia istorică populară nu este decît una dintre ele, căci nu trebuie să confundăm categoria de tradiţie a lui Vansina (atît de largă), cu o specie folclorică aparte. Tradiţia este definită ca ,,o povestire cu caracter informativ-explicativ, relativ redusă, axată pe un singur episod, prin intermediul căreia nu se relatează o informaţie privind trecutul (. . .)''[8]. Ea este diferită, prin tematică şi structură, de legendă, care este o creaţie artistică şi, deci, o transfigurare a realului. Şi N. Densuşianu definea tradiţiunea delimitîndu-o de legendă, al cărei fond ,,este mai mult fabulos''[9]. Tradiţiile propriu-zise înregistrează uneori ,,fapte păstrate în memoria maselor fără nici un adaos, fără nici un fel de deformare, în cea mai simplă expresie posibilă'', prin ,,simplă transmitere, din generaţie în generaţie, a amintirii''[10]. Toponimele cu rezonanţă istorică pot fi omologate tradiţiilor istorice şi studiate ca atare[11], întrucît şi ele au un caracter informativ-explicativ şi se transmit de la o generaţie la alta.

Deci informaţiile de natură istorică păstrate de memoria populară pot fi furnizate de: tradiţii istorice, toponime, legende istorice şi cîntece epice sau alte creaţii poetice. Tradiţiile şi toponimele sînt mărturii, iar celelate sînt creaţii artistice. Dar în ce măsură păstrează poporul aminti-

rea unor fapte istorice? Şi cît timp persistă aceste amintiri în memoria populară?

Documentul de oralitate este, după cum spunea J. Vansina, un „miraj al realităţii"[12]. El nu reproduce realitatea istorică, ci este o reprezentare deformată şi subiectivă a ei. Dar aceasta este ceva specific şi izvoarelor scrise, care reflectă o anumită poziţie şi o atitudine selectivă faţă de evenimente[13]. Mărturiile de oralitate sînt reprezentările corespunzătoare unei anumite mentalităţi „tradiţionale", fie că este vorba de societăţi „primitive", fie că este vorba de cultura populară „subalternă" din societăţile europene (fiind cazul deci şi al culturii populare româneşti).

Ceea ce este specific societăţilor tradiţionale este caracterul anistoric, ori mai bine zis anticronologic şi antievenimenţial al imaginii despre trecut; abolirea faptelor concrete şi reducerea lor la arhetipuri şi modele exemplare situate într-un timp mitic, al originii lor, sau în orice caz, ignorarea adevăratei succesiuni cronologice a faptelor[14]. De aceea, după cum bine arăta un reputat folclorist, „Memoria populară este şi nu este istorie. Este istorie, întrucît păstrează, cu o forţă de viaţă uneori uimitoare, amintiri de fapte, rămăşiţe de forme de viaţă, de practici, de obiceiuri, de credinţe, urme ale felului de a gîndi, ale chipului de a înţelege viaţa şi lumea, din cele mai diferite epoci, corespunzînd diferitelor stadii în evoluţia societăţii umane, de la omul preistoric pînă la cel de azi. Nu este istorie, pentru că toate acestea nu sînt sistematizate, înşirate pe firul însuşi al acestei evoluţii, în ordinea în care s-au succedat plasate în spaţiile unde s-au petrecut. Între ele stau adesea goluri imense de timp şi de spaţiu"[15].

Personalităţile istorice dăinuie în memoria populară numai în măsura în care dobîndesc un caracter exemplar, „arhetipal", cînd „depăşesc condiţia lor istorică, unică şi irepetabilă"[16]. Avînd un caracter exemplar, eroul tradiţiilor este un personaj idealizat, care reprezintă nu atît personajul istoric respectiv, cît chintesenţa mai multor personaje similare sincretizate într-un erou unic[17].

Ca orice document, dealtfel, tradiţiile se află sub influenţa valorilor culturale proprii unei societăţi, a mentalităţilor. Este vorba de: valori care determină ce anume semnificaţie trebuie dedusă din evenimentele descrise; concepte culturale despre evoluţia istorică; valori culturale care determină idealurile cărora se conformează tradiţiile. Corespunzător acestor valori culturale are loc o idealizare a trecutului[18], ceea ce nu este altceva decît raportarea la modelele exemplare asociate timpului mitic, idealizare legată de tendinţa general-umană de percepere a evoluţiei ca regres[19]. În primul rînd în conformitate cu aceste valori culturale, mărturia iniţială din lanţul tradiţiei selecţionează evenimentele care merită a fi transmise şi stabileşte semnificaţia ce le trebuie dată[20]. Iată deci că ab initio tradiţiile sînt influenţate de mentalitatea respectivă, ele fiind astfel o înregistrare a evenimentelor istorice. După cum spuneam, acest fapt este în măsură mai mică ori mai mare comun majorităţii izvoarelor istorice. Ceea ce este cu adevărat specific tradiţiei orale este chiar faptul că ea nu este fixată (în scris) ci se transmite oral, existînd deci posibilitatea alterării şi a acestei mărturii iniţiale. Fiecare mărturie din lanţ este o adaptare a tradiţiei la valorile culturale, este implicit o mărturie despre aceste valori, despre aceste mentalităţi[21]. De asemenea, alterările survin şi datorită altor cauze: crearea de variante, contaminări cu alte tradiţii, uitarea unor amănunte. Tradiţia se află într-o strînsă corelaţie cu inovaţia, care se naşte atît în procesul de transmitere, cît şi datorită acculturaţiei[22].

Iată deci că tradiţiile orale oferă date nu pentru o istorie reală, ci pentru o istorie imaginară. Or, tocmai aceasta face din ele un fertil domeniu de cercetare pentru istoria mentalităţilor[23]. Dealtfel, surprinzător de modern[24], Bălcescu spunea în 1845 că poeziile populare, folclorul în general, arată „ideile şi simţămintele veacului"[25].

Pe scurt, amintirile istorice păstrate de memoria populară (în diferitele forme ale ei) sînt cele care înseamnă ceva pentru omul tradiţional, faptele „memorabile", considerate importante şi care se pot raporta la sistemul de valori al culturii populare[26]. Desigur, pot exista tradiţii care nu se raportează la un model ideal(izat) al trecutului; tocmai în virtutea acestui fapt, se poate spune că în acest caz nu există alterări[27], sau că ele ţin doar de procesul transmiterii. Pe de altă parte, însă, trebuie să fim foarte circumspecţi în privinţa autenticităţii tradiţiei, în sensul că ea poate fi inventată de „culegător", mai ales cînd ea se referă la un trecut îndepărtat; căci asemenea tradiţii nealterate şi neidealizate nu pot supravieţui prea mult în memoria populară (vezi mai jos). De asemenea, în cazul toponimelor istorice, această necesitate a raportării lor la o tipologie exemplară nu este obligatorie. Tradiţii de o factură specială, toponimele pot păstra amintirea unor fapte care altfel nu au fost reţinute ca atare de memoria populară. De pildă, există atîtea toponime care păstrează numele pecenegilor şi cumanilor (Peceneaga, Pişineaga, Comana, Comani, etc.) fără a exista şi tradiţii sau legende despre aceste neamuri, care pot fi însă asimilate, în tradiţii, tătarilor, care apar frecvent, fiind un caz de exemplaritate (reprezententîndu-i, în general, pe toţi migratorii).

Tradiţia orală are şi o anumită funcţie în cadrul societăţii care o conservă, funcţie care este de fapt motivaţia transmiterii ei. Poate fi vorba de funcţii estetice, moralizatoare sau — în cazul societăţilor africane unde tradiţiile sînt oficiale şi instituţionalizate — politice şi ideologice[28]. Evident că atunci cînd vorbim de aceste funcţii, avem în vedere conceptul de tradiţie al lui Vansina, nu cel delimitat de I. Oprişan. În cazul tradiţiilor propriu-zise, funcţia este informativă sau explicativă. Dar ea este întrucîtva şi una politică. Păstrarea acestor amintiri istorice — bunăoară a conştiinţei originii romane — a fost un mijloc de apărare a individualităţii etnice româneşti de-a lungul istoriei, după cum acelaşi rol l-au avut limba şi credinţa. Antonio Bonfini, scria la sfrşitul veacului al XV-lea că românii se luptă pentru supravieţuirea limbii lor mai mult decît pentru viaţa lor: „non tantum pro vitae, quantum pro linguae incolumitate certasse videantur". Păstrarea tradiţiilor istorice referitoare la diferite epoci ale trecutului nostru poate fi considerată o formă a conştiinţei de neam, desigur fără a fi vorba în mediul popular de o politizare conştientă a amintirilor istorice[29]. Faptul trebuie privit în legătură cu conservarea atîtor elemente arhaice în obiceiuri, etnografie, artă populară.

Astfel că a doua chestiune ce trebuie dezbătută este cea a duratei amintirilor istorice în memoria populară. Arnold Van Gennep ajungea la concluzia că ea este de circa 5—6 generaţii, adică de cel mult 200 de ani — opinie în general acceptată de folcloristică [30]. „După această limită, faptul îşi pierde coordonatele care îl individualizează, se „dezistoricizează" şi este asimilat cu altele asemănătoare, puse pe seama unui alt personaj de largă popularitate, încît nu se mai poate reconstitui evenimentul pe care îl oglindea" [31]. Însă cercetări mai recente vin să demonstreze că această limită nu funcţionează totdeauna. J. Vansina arăta că veridicitatea unei tradiţii nu este proporţională cu intervalul de timp, ci ea este dată în

primul rînd de metoda de transmitere a tradiției [32]. Astfel, se arăta că există tradiții care conservă memoria faptelor petrecute cu un mileniu în urmă [33]; pe de altă parte, un folclorist islandez considera (referindu-se la saga) că memoria populară la popoarele cu un nivel mai înalt de civilizație (în speță cele europene) este mai tenace și mai veridică [34]. Într-un studiu monografic recent, Ovidiu Bîrlea revenea asupra chestiunii, arătînd că amintirile istorice pot supraviețui și mult peste limita lui Van Gennep, datorită adaosurilor fantastice, „legendare". „Sub acest înveliș proteguitor împotriva uitării, faptele au putere de dăinuire mai mare, uneori de întindere excepțională, aproape neverosimilă" [35]. Cu alte cuvinte, este vorba de adaptarea realității istorice la mentalitatea tradițională. Este evident că în această situație nu mai putem vorbi de o transmitere — fie ea și deformată — a unor fapte istorice, într-un timp îndelungat, ci de păstrarea unor *elemente de istoricitate* integrate unei narațiuni legendare (căci în acest caz nu mai avem de-a face cu tradiții propriu-zise, ci cu legende sau eventual cu creații poetice) [36]. A susține existența unor elemente de istoricitate în creațiile artistice populare nu înseamnă deloc a cădea în concepția „istoricistă" manifestată mai ales în etapa romantică a folcloristicii noastre, care vedea în literatura populară documente despre evenimente istorice. „A căuta istorie adevărată în opera de artă este o tentativă vulgarizatoare de a devia arta de la funcția ei fundamentală" [37]. Elementele de istoricitate care supraviețuiesc în memoria populară sînt integrate creațiilor artistice, în măsura în care ele corespund și pot fi încadrate tipologiilor legendei sau cîntecului epic. Astfel, s-ar putea spune că legendele istorice (și cîntecele epice) transfigurează semnificativ nu atît realul, cît tradițiile care reflectă realul. Alături de aceste elemente de istoricitate, ele sînt și mărturii ale mentalității epocii în care au fost create [38] (ceea ce afirma și Bălcescu la vremea sa); doar în aceasta ar putea consta caracterul de izvor istoric al acestor creații folclorice. Elementele de istoricitate nu pot juca rolul de date folosibile pentru reconstituirea unor evenimente istorice. Ele nu sînt argumente sau dovezi ale unei cercetări, ci sînt chiar obiectul acestei cercetări. Veridicitatea lor trebuie demonstrată prin studierea în comparație cu alte categorii de surse.

De fapt, de cele mai multe ori, elementele de istoricitate din legende se rezumă doar la simpla amintire a unor nume [39]. Nu este mult, dar este îndeajuns de important faptul, bunăoară, că poporul își amintește de numele împăratului Traian. Aceste nume sînt ceea ce J. Vansina numește „setting" — localizarea — și anume, numele personajelor și locul evenimentului. Localizarea este un element structural al narațiunii legendare [40]. Întrucît ea nu joacă un rol funcțional în structură (precum episoadele narațiunii), localizarea se poate schimba cu ușurință. Acest fapt este legat de apariția variantelor, dar poate sta și la originea unor falsificări [41]. De aceea, se impune un atent studiu critic asupra localizărilor întîlnite în legende. Deci, o primă condiție a păstrării timp îndelungat a elementelor de istoricitate o constituie integrarea lor într-un ansamblu mitic sau într-o tipologie a faptelor exemplare. Astfel că multe tradiții istorice propriu-zise supraviețuiesc transformate în legende. Însă nu toate tradițiile s-au conservat datorită acestei condiții, ci în virtutea alteia: folosirea unor anumite mijloace „mnemonice". Este vorba de anumite elemente ale peisajului geografic, naturale sau artificiale: ele pot da naștere, adeseori, la diferite tradiții și legende locale [42]. De aceea, toponimele au o mare putere de dăinuire, conservînd multe dintre tradițiile referitoare la epoci îndepărtate.

O. Bîrlea arăta că „s-a constatat că au putere mare de dăinuire figurile și faptele legate de urmele materiale, îndeosebi de construcții"[43] (adică movile, cetăți, valuri, drumuri, poduri). Chiar Miron Costin sesiza aceasta, cînd spunea despre Traian: „căruia împărat numele trăiește între noi păn astădzi cu șanțul ce să dzice Troianul"[44]. Căci, într-adevăr, există diverse tradiții și legende care se referă la o epocă foarte îndepărtată a trecutului nostru. Alături de numeroasele tradiții despre Traian sau în general despre epoca romană, există și unele în care este prezentă amintirea vagă a dacilor — de pildă cea, atît de importantă, transmisă de Stolnicul Constantin Cantacuzino[45]. Aceste tradiții în care se păstrează amintirea dacilor și a romanilor, mai numeroase decît s-ar putea crede, sînt răspîndite prin diferite culegeri de folclor sau în alte lucrări cu caracter de istorie locală, geografie, etc. Un studiu asupra lor, potrivit exigențelor științei contemporane, rămîne un deziderat. Ceea ce a făcut N. Densușianu în a sa „Dacia preistorică" (1913) este un exemplu de cum nu trebuie să se scrie istorie: utilizarea acestor tradiții drept izvoare, dar fără a se apela deloc la cel mai elementar spirit critic.

Prezentul studiu se vrea o introducere teoretică la o lucrare mai amplă asupra amintirii dacilor și romanilor în memoria populară românească, într-o abordare făcută în lumina considerațiilor făcute aici. În mod concret, o serie de tradiții vor fi analizate într-un viitor articol, „Etnogeneza și conștiința populară românească. Timp mitic și timp istoric". În aceste pagini ne menținem la nivelul unor considerații teoretice și metodologice. Lucrarea nu va fi o încercare de reconstituire a istoriei pe baza tradițiilor și a legendelor, așa cum a vrut N. Densușianu; ar fi o utopie. Ci va fi un studiu asupra tradițiilor în sinea lor, asupra modului în care ele au transmis și deformat amintirile istorice atît de îndepărtate, și de asemenea, asupra modului în care unele tradiții au fost ulterior influențate de cultura scrisă, sau au fost falsificate. Jacques Le Goff numea această influență cultă exercitată asupra folclorului o „acculturație internă"[46]. Se vorbește tot mai mult de societăți sau culturi „metisate", în care coexistă și interacționează cultura orală populară și cea scrisă a elitelor[47]. Cercetările arată că în folclor a intrat multă materie „cultă", alterată potrivit modelelor culturale populare[48]. Dar în societatea feudală românească nu a existat o diferență esențială între tipurile de cultură ale celor două clase. Nici clasa feudală nu depășise în mod semnificativ nivelul oralității. Sînt numeroase mărturiile unor autori străini despre neștiința de carte a unor boieri sau chiar preoți. Există la Cantemir, la Stolnicul Cantacuzino, unele opinii depreciative la adresa culturii populare, dar dincolo de aceste afirmații, la noi nu a existat o ruptură profundă, ca în Occident[48bis]. Acesta este și un motiv al păstrării tradițiilor orale, căci tradiția istorică scrisă era slabă. Diferențierile apar în sec. al XVIII-lea, prin grecizarea clasei conducătoare, și apoi în al XIX-lea, prin occidentalizarea ei. Doar după sec. al XVIII-lea era posibilă o acculturație; dar, de fapt, ea nu se manifestă decît din a doua jumătate a sec. al XIX-lea, căci pînă atunci nu exista posibilitatea materială de transfer a unor elemente din cultura majoră (ne referim doar la cunoștințe istorice). Anterior, influențele au venit doar din partea cărților populare care, deși scrise, nu fac parte din cultura hegemonică propriu-zisă (dovadă, cele cu caracter religios sînt adeseori declarate eretice de către Biserică). Un exemplu de asemenea influență este numele „Antina" (de care sînt legate și niște tradiții) dat de țărani ruinelor Romulei de la Reșca, lîngă Caracal. El redă de fapt forma, întîlnită

în redacţiile româneşti ale *Alexandriei*, a numelui Athenei [49]. Legendele create în jurul acestui nume sînt localizări ale unor episoade din romanul popular. În sec. al XIX-lea, generaţiile tinere au început să intre în contact cu cultura hegemonică — prin şcoală, prin armată, etc., iar apariţia de relaţii capitaliste în mediul rural a fost şi o condiţie a aculturaţiei din partea culturii hegemonice. Astfel, Grigore C. Buţureanu constata cu regret în 1890 că tînăra generaţie uită vechile legende, adoptînd în contactul cu lumea din afara satului, un folclor mai degrabă suburban [50]. Aculturaţia s-a făcut, deci, atît prin dispariţia unor elemente ale culturii tradiţionale, cît şi prin includerea în cadrul ei a unor elemente culte, de origine cărturărească, pătrunse în circulaţia orală pe diferite căi, dar îndeosebi prin şcoală (cu observaţia că gradul de şcolarizare a ţărănimii a fost mic). S.Fl. Marian consemna astfel o legendă, culeasă de la doi bătrîni din satele Frumosul şi Dragoşa, în care e vorba de daci şi de războaiele purtate de Traian împotriva lor. Evenimentele sînt descrise cu amănunţime urmînd evenimentele istorice cunoscute, inclusiv episodul ascunderii comorilor lui Decebal (numit ,,Paşa dacilor" !) sub albia unui rîu, care aici e Ceremuşul. Legenda mai afirmă că huţulii din Bucovina sînt urmaşii dacilor — o idee care circula în epocă [51]. Marea asemănare cu istoria reală, urmată în toate amănuntele, ne arată că în acest caz este vorba de o influenţă cultă [52]. Dar nu de un fals, căci e greu de crezut că un folcorist de seriozitatea lui S.F. Marian ar fi ,,fabricat" literatură populară, din motive patriotice.

Într-adevăr, în cazul mai ales al tradiţiilor despre daci şi romani se pune problema în ce măsură culegătorii le-au transmis în mod fidel, fără a falsifica sau a interveni în structura relatărilor. Filologul italian Carlo Tagliavini aprecia pe bună dreptate că trebuie privită ,,con un certo scetticismo e temer sempre un trucco o un ingenua falsificazione d'un editore di produzioni popolari, ogni voce che ricorda l'antichità romana" [53]. Perioada în care au început să fie culese creaţiile folclorice corespunde (nu doar la noi) epocii romantice. Romantismul a creat o predispoziţie pentru falsuri patriotice, ,,căci ideea de a rectifica, eventual de a plăsmui cîntece şi basme pare firească unor oameni care se simt investiţi cu misiunea de a impune lumii prezenţa spirituală a naţiunii lor şi se identifică cu aspiraţiile ei" [54]. Şi falsuri au existat; să ne gîndim bunăoară la acea pretinsă ,,Cronică a lui Huru" [55]. În domeniul culegerii de tradiţii istorice sau de alte creaţii folclorice, asemenea falsuri erau, lesne de înţeles, mult mai uşor de făcut, şi la îndemîna micilor cărturari rurali sau a altor persoane [56]. Chiar dacă nu este vorba de falsuri depline, în unele cazuri se constată intervenţia în text a culegătorului, introducerea unor elemente istorice care nu puteau fi cunoscute în popor. Aşa a procedat în unele cazuri Vasile Alecsandri [57]. În privinţa lui At. M. Marienescu, se pare că mistificările de genul versului ,,fetişoare sabinioare" (Sabinele !) sînt opera informatorilor săi, învăţători din Banat şi Transilvania [58]. În cazul răspunsurilor la Chestionarul lui N. Densuşianu, folcloristul A. Fochi afirmă că ,,informatorii nu inventează în absolut nici o împrejurare (. . .) putem fi totdeauna siguri că nici un referent nu minte sau contraface" [59]. Cu toate acestea, se înţelege că trebuie să fim foarte circumspecţi în cazul tradiţiilor ce se referă la antichitatea daco-romană, pentru care exista o predispoziţie spre fabulaţie. Au fost trimise şi unele legende care ni se par neautentice. Astfel, învăţătorul din Floreşti-Dolj ,,culegea" o legendă care vrea să o reproducă pe cea a întemeierii Romei, şi în care apare pînă şi Titus Tatius, numit Taţu ! Ea este combinată cu o relatare despre războaiele lui Traian cu dacii (în

text, „dașii") [60]. Această formă, ca și cea de „Traiu", pentru Traian, ne arată că învățătorul respectiv a căutat să fabrice niște forme pretins populare pentru aceste nume, necunoscînd însă faptul că în tradiții, Traian apare în varianta Troian, iar dacii în chiar această formă. Oricum, este un fapt pozitiv că în răspunsuri nu se consemnează amintirea în popor a unor nume istorice precum Ariapitu, Bicile, Burebista, Cotiso, Dromichete, Zalmoxis etc., pe care le căuta N. Densușianu prin chestionarul său. Faptul că răspunsurile nu aduc asemenea mărturii (imposibile) ne arată că informatorii, chiar dacă au mistificat, nu au mers prea departe. Dacă unii ar fi introdus în unele mărturii pe Decebal şi Traian, pe daci și pe romani, ar fi făcut-o pentru că ştiau că poporul își amintește, în general, de aceste elemente istorice. În orice caz, trebuie spus că informațiile adunate prin răspunsuri la chestionare cu o valoare de izvor mai mică decît cele adunate de către folcloristul însuși[61], care nu este susceptibil de falsificare (bineînțeles, atunci cînd este vorba de un folclorist autentic).

Propunem în continuare o scară a credibilității informațiilor transmise de diferite izvoare. Desigur, ea este mai mult orientativă, căci autenticitatea unei mărturii de oralitate tebuie studiată de la caz la caz.

1. Certitudine maximă poate fi acordată documentelor oficiale (hrisoave, acte de hotărnicie, rapoarte diplomatice sau militare, hărți). Din păcate, aceste izvoare nu ne oferă de obicei decît date de natură toponimică. Totuşi, unele documente de acest fel consemnează şi tradiții istorice propriu-zise; este vorba, de pildă, de diferite atestări ale conștiinței populare a romanității.

2. O credibilitate destul de mare au relatările călătorilor străini sau ale altor autori străini (fără caracter oficial). Desigur că se impune o examinare de la caz la caz, în funcție de obiectivitatea generală a autorilor.

3. Cronicile medievale românești sînt și ele o sursă de tradiții populare. Ceea ce este valabil și pentru categoria anterioară de izvoare, trebuie să se discearnă informațiile de această natură de cele de origine cultă.

4. Culegerile de folclor făcute nu prin chestionare, ci personal de către folclorist. Aici autenticitatea e condiționată de posibilitatea existenței unei influențe culte. Cum aceste culegeri s-au întocmit începînd de prin a doua jumătate a sec. XIX-lea, trebuie avută în vedere o posibilă influență.

5. Chestionarele (Hașdeu, Odobescu, N. Densușianu). Valoarea lor de credibilitate depinde în mod fatal de buna-credință a informatorilor.

6. Informații întîmplătoare, consemnate în diferite lucrări. Credibilitatea lor este variabilă de la caz la caz, iar aceste izvoare nu se află în mod necesar pe ultimul loc. Un exemplu de asemenea informație (fără comentarii, acum): se consemnează că bunica soției lui G. Călinescu îi spunea acestuia: „să nu uiți că noi, cei de-aici (din Miercurea Sibiului — n. n.) sîntem daci!" [62]

Ceea ce este valabil pentru toate aceste categorii de izvoare, este necesitatea coroborării informațiilor aduse de diferitele feluri de asemenea izvoare (atunci cînd este posibil). Se înțelege că o informație capătă o mai mare certitudine dacă ea este adusă de un număr mare de surse (independente), pe cît posibil din categorii diferite. Din punct de vedere temporal, informațiile cele mai valoroase sînt cele consemnate mai de timpuriu (de exemplu din sec. XVIII), adică dintr-o perioadă în care posibilitatea de „acculturație internă" să fie minimă ori chiar nulă. De asemenea, autenticitatea unor mărturii de oralitate poate fi controlată și prin ceea ce am

putea numi — cu un termen preluat din arheologie — metoda chorologică. Altfel spus, cartarea locurilor unde avem atestate tradiţii ne arată că există unele zone în care acestea se grupează. Dacă, de pildă, un învăţător de prin Ialomiţa ar fi cules vreo tradiţie (singulară acolo) despre Traian, am fi foarte îndreptăţiţi să ne îndoim de autenticitatea relatării.

Cercetînd pînă în prezent un număr destul de mare de tradiţii, am constatat că ele se concentrează, cum spuneam, în anumite zone, cum ar fi Oltenia (în special fostul judeţ Romanaţi, Vîlcea, Mehedinţi, Dolj), Ţara Haţegului, Mărginimea Sibiului, şi altele. Este vorba în primul rînd de părţile unde ocupaţia şi locuirea romană a fost mai puternică. Dar, mai mult, se constată că această hartă a tradiţiilor se suprapune în mare parte peste cea a vetrelor etnoculturale stabilite de N. Dunăre. O zonă-vatră etnoculturală este „o structură etnografică românească omogenă secole de-a rîndul, relativ densă, mult timp endogamă"[63]. De asemenea, se mai constată că anumite genuri de tradiţii sînt specifice anumitor zone. Astfel, în părţile Hunedoarei avem atestată destul de frecvent amintirea dacilor. Cea mai importantă tradiţie de acest fel este cea consemnată de un autor maghiar, Gyorgy Rettegy, în anul 1760, care relatează că o delegaţie de ţărani români de acolo s-au plîns de nedreptăţile ce le sufereau, cu toate că — spuneau ei — sînt „mai vechi decît ungurii în această ţară, fiind ei rămăşiţele vechilor daci"[64].

Un viitor studiu asupra tuturor acestor elemente de istoricitate din memoria populară, în cazul acesta asupra amintirii dacilor şi a romanilor, poate să aducă unele precizări legate atît de problema etnogenezei româneşti, cît şi de cea a dăinuirii timp îndelungat a conştiinţei originii noastre daco-romane, şi implicit de cea a continuităţii de locuire în spaţiul vechii Dacii. Mai mult decît atît, păstrarea unor tradiţii istorice despre o anumită localitate sau punct geografic atestă chiar o continuitate locală, sau altfel spus, că acei care au trăit în zona respectivă nu au părăsit-o niciodată[65]. Faptul e în legătură cu teoria vetrelor etnoculturale mai sus amintită, iar N. Dunăre preciza că aceste vetre sînt ceea ce Iorga numea „Romanii populare".

Tradiţiile pot păstra detalii de istorie locală, care nu sînt cunoscute din alte izvoare. Dar cum în folclor localizarea este frecventă, nu putem avea certitudinea că un anume eveniment s-a întîmplat chiar acolo unde spune tradiţia. Este probabil, dar nu sigur[66]. Nu ne interesează chiar atît de mult faptul, bunăoară, că la Govora se spune că ar fi avut loc o luptă între daci şi romani[67], ci faptul că locuitorii îşi amintesc de luptele dintre daci şi romani, şi că asemenea tradiţii de mare vechime sînt frecvente în Vîlcea. Nu ne intereasează faptele istorice în sens pozitivist, ci amintirea populară despre aceste fapte. Un studiu asupra felului în care s-au păstrat, dar şi cum s-au alterat elementele de istoricitate poate fi o sursă pentru studiul mentalităţilor populare româneşti. Elementele de istoricitate din tradiţii sînt mărturii ale reprezentărilor populare despre evenimentele şi personajele istorice, ele putînd fi deci izvorul unei cercetări de imagologie. Modul în care au fost preluate influenţele culte, în epoca recentă, este un indiciu al schimbărilor de mentalitate produse în ţărănime în vremea respectivă. De asemenea, falsurile sau intervenţiile culegătorilor pot aduce contribuţii la studierea a ceea ce am putea numi (cu un termen poate nu cel mai fericit) mentalitatea „mic-cărturărească" a secolului al XIX-lea, dominată de entuziasm naţional (manifestat mai ales prin purism latinist),

romantism (întîrziat uneori) și lipsă de spirit critic, într-o vreme în care în istoriografia propriu-zisă era în curs de afirmare.

NOTE

[1] P. Simionescu, *Etnoistoria — convergență interdisciplinară*, București, 1983.

[2] *Ibidem*, p. 113.

[3] Jan Vansina, *Oral Tradition. A Study in Historical Methodology*, Routledge & Kegan Paul, London, 1965.

[4] *Ibidem*, p. 20.

[5] Pentru preocupările recente de istorie orală vezi P. Simionescu, *op. cit.*, p. 79 și actele Congresului internațional de științe istorice de la București, august 1980, vol. I și IV(1); asupra deosebirii dintre istoria orală și tradiția orală, studiul lui E. J. Alagoa (vol. I, p. 529—530) și intervențiile lui Omar Kane (vol. IV, p. 458) și T. Lepkowski (ibidem, p. 474). De asemenea, Zoltán Rostás, *Documentele sociale și istoria orală*, în vol. *Semnificația documentelor sociale* (coord. S. Chelcea), București, 1985, p. 62.

[6] J. Vansina, *op. cit.*, p. 144, cu tipologia tradițiilor orale.

[7] *Ibidem*, p. 19. Definiții similare la H. Moniot, *L'histoire des peuples sans histoire*, în *Faire de l'histoire* (sous la direction de J. LeGoff et P. Nora), vol. I, Paris, 1974, p. 109, și H. Deschamps, *L'Ethno-histoire*, în *Ethnologie générale* (dir. J. Poirier), Paris, 1968, p. 1441.

[8] I. Oprișan, *Considerații asupra tradiției istorice populare*, în *Academia RSR. Memoriile secției de științe filologice, literatură și arte*, seria IV, tom I, 1977—1978, p. 137.

[9] N. Densușianu, *Cestionariu despre tradițiunile istorice și anticitățile țerilor locuite de Români*, partea I, București, 1893, p. 4, nota 1; vezi și p. 5: tradițiile „nu au nimic miraculos" și sînt „simple narațiuni de evenimente petrecute". „Dealtmintrelea chiar și tradițiunile îmbrăcate în o formă poetică formează un prețios material în istoria dezvoltării omenirii, și istoricul va ști totdeauna să deosebească fondul real de forma poetică".

[10] Ov. Papadima, *Tradiția populară și Ștefan cel Mare*, in *Literatura populară română. Din istoria și poetica ei*, București, 1968, p. 432.

[11] Despre ele vezi I. Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 260—312; cîteva considerații la Ion Donat, Troianul, in „*Luceafărul*", 18 martie 1978. Asupra toponimiei mitice: R. Vulcănescu, *Mitologie română*, București, 1985, p. 459—474.

[12] J. Vansina, *op. cit.*, p. 76 și urm; p. 164—173.

[13] E. J. Alagoa, *Oral Tradition*, în *XVe Congrès international des sciences historiques. Actes*, vol. I, Bucarest, 1980, p. 531; J. Vansina, *op. cit.*, p. 46, 172, 186.

[14] M. Eliade, *The Myth of the Eternal Return, or Cosmos and History*, Princeton University Press, 1965, in special p. 37—44; A. Marino, *Hermeneutica lui Mircea Eliade*, Cluj-Napoca, 1980, p. 239—240; A. Fochi, *Cîntecul epic tradițional al românilor*, București, 1985, p. 14—15: caracterul anticronologic al narațiunii de tip oral; vezi și Ov. Papadima, *op. cit.*, p. 429. J. Vansina, *op. cit.*, p. 100—107. A. Van Gennep, *La formation des légendes*, Paris, 1917, p. 161—162, 166—167, 169; H. Deschamps, *op. cit.*, p. 1443—1444.

[15] Ov. Papadima, *op. cit.*, p. 434.

[16] A. Fochi, *op. cit.*, p. 17; O. Papadima, *op. cit.*, p. 430—431; S. Angelescu, *Poetica legendei*, în vol. *Legende populare românești*, ed. de Octav Păun și S. Angelescu, București, 1983, p. 243.

[17] D. Marmeliuc, *Figuri istorice românești în cîntecul poporal al românilor*, în AARMSL, s. II, t. XXXVII, București, 1915, p. 2; O Bîrlea, *Folclor și istorie*, în „Revista de etnografie și folclor", XI, 1966, 1, p. 16; A. Fochi, *op. cit.*, p. 21, 71; O. Papadima, *op. cit.*, p. 430.

[18] J. Vansina, *op. cit.*, p. 96; vezi și p. 14.

[19] G. Camps, *La préhistoire. A la recherche du paradis perdu*, Paris, 1982, p. 8, 448 (Asupra acestei cărți, vezi recenzia în „Revista de Istorie", nr. 12, 1985).

[20] J. Vansina, *op. cit*, p. 97.

[21] J. Vansina, *op. cit.* p. 21—23, 76, 97, M. I. Finley, *The Trojan War*, în *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 84, 1964, p. 1—9 arată că epopeile populare transmit mai mult mentalitatea epocii decît detalii istorice propriu-zise.

[22] Alberto M. Cirese, *Cultura egemonica e cultura subalterne. Rassegna degli studi sul mondo popolare tradizionale*, Palermo, 1974, p. 98—101.

[23] M. Vovelle, *L'histoire et la longue durée*, în *La Nouvelle Histoire* (dir. J. LeGoff, etc.), Paris, 1978, p. 329—330; J. LeGoff, *Pour un autre Moyen Age*, Paris, 1978, p. 344—345; P. Simionescu, *op. cit.*, p. 84—90; H. Moniot, *op. cit.*, p. 109 și urm.; J. LeGoff, *Les mentalités. Une histoire ambiguë*, în *Faire de l'histoire*, vol. III, p. 81.

[24] Cum aprecia și Gh. Vrabie, *Folcloristica română. Evoluție, curente, metode*, București, 1968, p. 93—94.

[25] N. Bălcescu, *Cuvînt preliminariu despre izvoarele istoriei românilor* în *Opere*, vol. I ed. de G. Zane, Bucureşti, 1974, p. 96.

[26] J. Vansina, *op. cit.*, p. 97—99, 164. Dealtfel, această formalizare este mijlocul de conservare şi transmitere a tradiţiilor: J. P. Chretien, in *XVe Congrès...*, vol. IV, 1, p. 481—482.

[27] J. Vansina, *op. cit.*, p. 107. I. Oprişan, *op. cit.*, p. 138 se întreabă dacă nu cumva în tradiţii, poporul „transmite faptele ca atare, denaturîndu-le prea puţin imaginea reală", întemeindu-se pe excelentul studiu, asupra valorii istorice a tradiţiilor consemnate de Ion Neculce, făcut de C. C. Giurescu (în vol. *Studii de folclor şi literatură*, Bucureşti, 1967, p. 439—495). Trebuie să observăm însă că este vorba de tradiţii culese la un interval de timp nu foarte mare după evenimente.

[28] H. Moniot, *op. cit.*, p. 111 ; J. Vansina, *op. cit.*, p. 47, 50—51, 77 ; A. Van Gennep, *op. cit.*, p. 16. S. Solheim, *Historical Legend-Historical Function,* în *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungariae,* vol. 19 (1970), p. 345—346 arată că există legende — şi la popoarele europene — care pot dobîndi o funcţie politică, de justificare a unor acţiuni.

[29] Există totuşi un interesant caz de folosire a amintirii dacilor la ţăranii din Hunedoara, în 1760, ca argumentare a drepturilor lor (vezi mai jos).

[30] A. Van Gennep, *op. cit.*, p. 163 ; P. Caraman, *Contribuţie la cronologizarea şi geneza baladei populare la români*, I, în *Anuarul Arhivei de Folclor*, I, 1932, p. 55 ; D. Caracostea, *Metoda identificărilor istorice în folclor*, în *Poezia tradiţională română*, vol. II, Bucureşti, 1969, p. 147 ; H. H. Stahl, *Eseuri critice despre cultura populară românească*, Bucureşti, 1983, p. 44 ; H. Deschamps, *op. cit.*, p. 1443 ; O. Bîrlea, *loc. cit.* ; M. Eliade, *op. cit.*, p. 43 ; B. Barry, *La chronologie dans la tradition orale du Wallo—essai d'interpretation*, în *XVe Congrès...*, vol. I, p. 520 ; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 440.

[31] O. Bîrlea, *loc. cit.*

[32] J. Vansina, *op. cit.*, p. 53.

[33] Omar Kane, în *XVe Congrès...*, vol. IV, 1, p. 459.

[34] Knut Liestöl, *The Origin of the Icelandic Family Sagas*, Oslo, 1930, apud R. M. Dorson, *The Debate over the Trustworthiness of Oral Traditional History*, in vol. *Volksüberlieferung* (hrsg. von F. Harkort), Göttingen, 1968, p. 26.

[35] O. Bîrlea, *Folclorul românesc*, vol. I, Bucureşti, 1981, p. 130.

[36] Şi P. Caraman, *op. cit.*, p. 56 considera că vitalitatea amintirilor istorice este mai mare atunci cînd ele se cristalizează în creaţii de valoare estetică.

[37] A. Fochi, *op. cit.*, p. 19—20.

[38] Vezi nota 21.

[39] Vezi A. Fochi, *op. cit.*, p. 106—107 în privinţa cîntecelor epice.

[40] J. Vansina, *op. cit.*, p. 62.

[41] *Ibidem*, p. 64.

[42] *Ibidem*, p. 38, 174.

[43] Vezi nota 36.

[44] Miron Costin, *Letopiseţul ţării Moldovei de la Aron Vodă încoace*, în *Opere*, ed. de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 43.

[45] Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Ţării Rumâneşti...*, ed. de N. Cartojan şi D. Simonescu, Craiova, 1944, p. 74—75 : cuvîntul „dac" şi pînă acuma „să aude de către vreun Român de cei bătrîni" cu sensul de om „moale căscăund şi blăstămat".

[46] J. LeGoff, *Pour un autre Moyen Age*, p. 346.

[47] Ph. Ariès, *L'histoire des mentalités*, in *La nouvelle histoire...*, p. 422. N. Wachtel, *L'acculturation*, în *Faire de l'histoire*, vol. I, p. 143 ; Opinii mai vechi, exagerate, prezentate de G. Vidossi, *Nuovi orientamenti nello studio aelle tradizioni popolari*, extras din *Rivista di sintesi letteraria*, Torino, I, 1934, p. 206 ; A. M. Cirese, *op. cit.*, vezi în special p. 11—12, 22. Despre deformarea tradiţiilor sub impactul culturii scrise vezi şi T. Mouctar Bah. în *XVe Congrès...* vol. IV, p. 478—479, şi J. P. Chretien, *ibidem*, p. 480.

[48] A. M. Cirese, *op. cit.*, p. 21—22.

[48 bis] Al. Duţu, *Călătorii, imagini, constante*, Bucureşti, 1985, p. 199, 227, 237, 239, 242—23 ; Idem, *Carte şi oralitate în cultura română* în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural naţional*, vol. II, Bucureşti, 1983, p. 236.

[49] Al. T. Dumitrescu, *Ler Împărat*, în „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie", vol. XIII, 1912, p. 373—376 ; N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, vol. I, Bucureşti, 1929, p. 229.

[50] Gr. C. Buţureanu, *Încă o dovadă de stăruinţa românilor*, în „Arhiva Societăţii ştiinţifice şi literare", Iaşi, vol. II, 1890, p. 473—474.

[51] S. Fl. Marian, *Tradiţii poporane române din Bucovina*, Bucureşti, 1895, p. 3, 8.

[52] Vezi O. Bîrlea, *Folclor şi istorie*, p. 14 ; Idem, *Folclorul românesc*, p. 131.

[53] C. Tagliavini, *Divagazioni semantiche romene (Dal nome proprio al nome comune)*, în „Archivum Romanicum", Geneva, vol. VII, 1928, p. 203.

[54] Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, Bucureşti, 1972, p. 499.

[55] Vezi de ex. Al. Zub, *De la istoria critică la criticism*, Bucureşti, 1985, p. 39 ; D. Onciul, în *Scrieri istorice*, ed. de A. Sacerdoţeanu, vol. I, Bucureşti, 1968, p. 493.

[56] Pentru „fabricarea" de către romantici a unor tradiţii istorice populare vezi O. Bîrlea, *Folclor şi istorie*, p. 14 ; Pentru toponime cu sonoritate istorică de inspiraţie cultă vezi I. Donat, *op. cit.*

[57] Gh. Vrabie, *Studiu introductiv* la V. Alecsandri, *Poezii populare ale românilor*, vol. I Bucureşti, 1965, p. 39, 66.

[58] O. Bîrlea, *Prefaţă* la At. M. Marienescu, *Poezii populare din Transilvania*, Bucureşti, 1971, p. XXII—XXIII.

[59] A. Fochi, *Introducere* la *Datini şi eresuri populare de la sfîrşitul secolului al XIX-lea. Răspunsurile la chestionarele lui Nicolae Densuşianu*, Bucureşti, 1976, p. XVI. Vezi şi I. Oprişan, *Studiu introductiv* la N. Densuşianu, *Vechi cîntece şi tradiţii populare româneşti*, Bucureşti, 1975, p. XXXIII—XXXIV.

[60] Vezi *Legende populare româneşti...*, p. 119—121.

[61] J. Vansina, *op. cit.*, p. 29 arată că mărturiile obţinute ca răspunsuri la anumite întrebări date sînt influenţate chiar de către întrebările respective, în sensul că informatorul caută să dea un răspuns cît mai adecvat întrebării.

[62] I. Bălu, *Viaţa lui G. Călinescu*, Bucureşti, 1981, p. 148.

[63] N. Dunăre, *Teoria zonelor etnografice şi vetrele etnoculturale de continuitate românească*, în *Oltenia. Studii şi comunicări. Istorie, etnografie, ştiinţele naturii* — Muzeul Olteniei, Craiova, 1981, p. 248.

[64] I. Lupaş, *Răscoala ţăranilor din Transilvania la anul 1784*, Cluj, 1934 p. 26 ; D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I, Bucureşti, 1979, p. 62.

[65] Vezi şi R. M. Dorson, *op. cit.*, p. 35.

[66] M. I. Finley, *op. cit.*, p. 9 arată că valoarea de adevăr istoric a tradiţiilor poate fi controlată doar prin compararea cu izvoare scrise. Altfel, rămînem doar în domeniul probabilului sau posibilului (Vezi şi V. Răpeanu, *Studiu introductiv* la Gh. I. Brătianu, *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*, Bucureşti, 1980, p. LXIX).

[67] *Marele Dicţionar Geografic al României*, vol. IV, Bucureşti, 1902, p. 158.

ÉLÉMENTS DE L'HISTORICITÉ DANS LA MÉMOIRE POPULAIRE. LE SOUVENIR DES DACES ET ROMAINS

Résumé

L'étude analyse le problème de l'existence des souvenirs historiques dans la mémoire populaire, et celui de leur durée, dans le contexte des récentes préoccupations, d'ethnohistorie, lesquelles partent surtout du livre devenu classique de Jan Vansina, „De la tradition orale. Essai de méthode historique." Il nous faut d'emblée une distinction terminologique entre la notion de „tradition" utilisée par J. Vansina, et la tradition en tant qu'espece folklorique particulière, définie comme telle par le folkloriste roumain Ion Oprişan. La tradition historique populaire est un récit à caractère informatif-explicatif, différant de la légénde par thème et structure. Les toponymes à résonance historique sont susceptibles d'être assimilés aux traditions historiques. Tous les temoignages oraux sont — comme l'affirmait Vansina — un „mirage de la réalité", parce qu'ils sont les représentations propres d'une certaine mentalité qui peut être dénommée „traditionelle". Dans les sociétés traditionelles, la perception du passé est diférente de celle „historique". Les faits concrets sont réduits aux archétypes et aux modèles exemplaires situés dans un temps mythique. Ainsi, les souvenirs historiques conservés dans la mémoire populaire sont ceus ayant de la valeur pour l'homme traditionnel : les événements mémorables pour le système de valeurs de la culture populaire. On connaît la theorie d'A. Van Gennep en ce qui concerne la durée maxima de 200 ans des souvenirs historiques après quoi ils s'altèrent, étant réduits aux modèles mythiques. Mais,

justement à cause de ces suppléments mythiques, les souvenirs historiques peuvent survivre longtemps. Mais, dans ce cas, il s'agit des éléments d'historicité intégrés dans la naration légendaire. Ils se résument souvent seulement aux simples noms. D'autres souvenirs historiques sont conservés étant reliées à certains éléments topographiques : forteresses, chemins, mamelons, ponts, etc.

Ces considérations théoriques sont appliquées au cas spécial du souvenir des Daces et des Romains dans quelques traditions et légendes populaires roumaines. Cette étude est une introduction à une plus vaste œuvre sur ce problème, qui traîtera la maniére dont les souvenirs historiques ont été transmis et alterés, et aussi la manière dont certaines traditions ont été influencées par la culture écrite, ou falsifiées. L'influence culte on l'acculturation interne (comme disait J. LeGoff) este intervenu dès la seconde moitié du XIXe siècle. A l'époque romantique, mais aussi plus tard, ont été faites quelques falsifications, et c'est pourquoi la recherche s'est vue appeler à prouver l'autenticité des traditions.

En examinant un nombre assez grand de traditions, l'auteur a constaté qu'elles se concentrent dans certaines zones correspondent avec divers foyers ethnoculturels archaïques.

Une prochaine étude monographique concernant cettes traditions pourra apporter quelques précisions quant au processus d'ethnogenèse des Roumains et leur continuité. Elle constituera également une source pour les recherches sur les mentalités populaires ; les falsifications, à leur tour, peuvent apporter des contributions à l'étude de la mentalité des petits lettrés ruraux du XIXe siècle.

CU PRIVIRE LA ÎNCEPUTURILE EVULUI MEDIU ÎN ISTORIA ROMÂNIEI (I)

ISTORIOGRAFIE

ŞTEFAN OLTEANU

Poate niciuna dintre marile epoci ale istoriei umanităţii n-a prezentat, în lucrările de specialitate, un caracter atît de complex şi de contradictoriu ca evul mediu, sensul noţiunii de ev mediu fiind controversat şi contestat chiar şi în epoca noastră contemporană. În lucrarea sa intitulată *Literatura europeană şi evul mediu latin*, editura Univers, 1970, p. 31, Ernst Robert Curtius consideră termenul de ev mediu inoperant pînă şi în istoriografia Occidentului : „Cea mai lipsită de sens este noţiunea de ev mediu — concept al umanismului italian — explicabil doar din perspectiva acestuia"[1].

Precum se ştie, expresia de ev mediu (medium aevum) s-a utilizat începînd din secolul al XIII-lea, de către unele secte religioase care aşteptau împărăţia lui dumnezeu. Între cele două epoci, antichitate şi renaşterea culturii antice, umanitatea constatase existenţa unei epoci intermediare. Odată cu umaniştii secolelor XV şi XVI, noţiunea de ev mediu capătă un sens nou : o epocă de mijloc, o epocă de tranziţie de la antichitatea clasică la Renaştere, o perioadă situată între finele imperiului roman de apus şi epoca lor (a umaniştilor), caracterizată a fi fost o noapte între două zone de lumină[2], epocă de barbarie, de regres şi ignoranţă ; ei au denumit-o cu termeni latini : medium aevum, media tempestas, media tempora, media aetas, primul termen avînd a se impune în lucrările ulterioare de specialitate[3].

În secolul următor, Cristopher Keller, cunoscut şi sub numele de Cellarius, delimitează cronologic evul mediu ca epocă istorică într-un sistem de periodizare a istoriei[4], situată în timp între invaziile barbare şi Renaştere, atribuindu-i şi el un sens peiorativ[5].

Iluminiştii secolului al XVIII-lea cu Voltaire şi istorici ai secolului următor au continuat să vadă în evul mediu o epocă de regres în general, comparativ cu antichitatea[6].

Istorici din secolul al XIX-lea, situaţi pe poziţia burgheziei revoluţionare, precum François Guizot, François Mignet, Jules Michelet sau Augustin Thierry au văzut în evul mediu „o epocă de inegalitate şi nedreptate socială", răspunzînd, astfel, celor care, în dorinţa de a justifica regimul reacţiunii feudale din vremea revoluţiei franceze şi a restauraţiei, preamăreau evul mediu socotindu-l epocă de ordine şi stabilitate.

În ceea ce priveşte termenul de ev mediu, deşi acesta nu exprima esenţa şi conţinutul în general al noii epoci, el s-a impus în literatura de specialitate, ajungînd să desemneze una dintre marile epoci din istoria umanităţii.

Alături de acest termen însă, a început să se utilizeze odată cu iluminiştii, şi un alt termen, cel de feudal, feudalitate, provenind din cel de feud, care definea proprietatea funciară condiţionată în perioada de matu-

rizare a relațiilor feudale (raporturi dintre senior și vasal axate pe deținerea feudului). Asemenea termen a fost întrebuințat în scrierile lui Voltaire și Montesquieu și, de asemenea, în unele decrete ale Adunării Naționale Constituante din timpul revoluției franceze din 1789. Astfel, acești doi termeni s-au încetățenit în scrierile de specialitate din epoca următoare, unul desemnînd epoca de mijloc, celălalt sistemul de relații sociale și regimul politic din acea vreme, cu alte cuvinte societatea feudală[7], demonstrînd că această orînduire, spre deosebire de celelalte patru (comuna primitivă, sclavagistă, capitalistă și socialistă), nu-și ia numele de la raportul fundamental de producție, ci de la o instituție din cadrul suprastructurii[8].

Așadar, evul mediu cu denumirea respectivă a devenit, cu toată simplificarea lui aproape totală și cu toată adeversitatea dogmatică ce transpare în primele scrieri din vremea Renașterii și după aceea, o epocă istorică care a existat valoric și, deci, peste care nu se poate trece.

Treptat, în cursul secolului al XX-lea, istoriografia tradițională europeană, într-o imensă literatură în această privință, a căutat să identifice cît mai exact conținutul și esența epocii feudale, pe baza documentelor scrise vechi conservate în arhivele unor țări din Europa apuseană mai cu seamă, socotite a fi țări de origine a feudalismului clasic, fenomenul petrecut aici fiind considerat etalon al definirii societății feudale în toate celelalte țări europene și chiar din lumea întreagă.

Acordînd conceptului de feudalitate valențe ce se circumscriu numai în cadrul existenței raporturilor vasalice dintre senior și vasal, socotite drept „relații feudale" propriu-zise, istorografia occidentală tradiționalistă restrînge, de fapt, feudalismul la țările Europei de Apus. Pentru acești istorici, raporturile de producție dintre seniorii feudali și țăranii dependenți denumite „relații seniorale" reprezintă un fenomen secundar care coexistă și se dezvoltă paralalel cu primele, și, deci, societatea feudală există numai acolo unde se întîlnesc asemenea relații feudale[9]. „Fără contract vasalic — se afirmă — fără feud, fără organizare socială și politică bazată pe legături private, de o natură particulară, nu există regim feudal" [10]. Se merge chiar mai departe și mai direct cu asemenea afirmații, opinîndu-se că feudalismul nu ar avea legătură cu stările materiale ale comunității de viață respective [11].

Spre deosebire de această optică, istoriografia materialist-dialectică lărgește conținutul termenului de feudalism, înțelegînd prin el formațiunea social-economică care are la bază modul de producție feudal și o suprastructură generată de relațiile de producție feudale [12]. În această înțelegere factorul principal îl constituie relațiile de producție dintre cele două clase fundamentale ale societății feudale; raporturile vasalice dintre membrii clasei feudale reprezintă relații secundare. [13] Feudalismul este, deci, determinat de existența relațiilor de producție dintre feudali și țăranii dependenți, consecință imediată a procesului de diferențiere socială la nivelul apariției proprietății private asupra principalului mijloc de producție : proprietatea funciară. K. Marx concretiza, într-o formă extrem de concentrată, existența raporturilor de aservire feudală în afara clasicului contract feudal, evidențiind tocmai rolul fundamental al relațiilor de producție în determinarea caracterului societății respective : „. . . vasalitate fără feude sau feude constînd doar în tributuri" era caracterizarea pe care Marx înțelegea să o facă acestor societăți care au făcut cunoștință cu raporturile de aservire, pe o altă cale decît cea occidentală clasică[14], fără parcurgerea orînduirii sclavagiste. Acest mod de gîndire s-a impus în special în istorio-

grafia contemporană din ţările Europei răsăritene şi de sud-est, în care feudalismul a existat ca orînduire social-economică dominantă datorită constituirii şi aici a raporturilor de producţie feudale între ţăranii dependenţi şi proprietarii feudali, orînduire care se caracterizează, în mare, prin existenţa proprietăţii funciare ca bază a feudalismului, generatoare de relaţii de producţie între proprietari şi ţărani dependenţi. Beneficiu și feud în Europa de apus, votcină și pomestie în Rusia, domeniu în ţările române, toate aceste denumiri atestă existenţa proprietăţii feudale în ţările respective care presupune, neîndoielnic, constituirea celor două clase fundamentale ale societăţii feudale : a proprietarilor feudali și a ţăranilor dependenţi.

Rezumînd cele două concepţii de bază în definirea feudalismului, se poate aprecia că una dintre aceste concepţii consideră feudalismul drept un sistem de organizare ierarhică internă a clasei dominante și exploatatoare, pe cînd cealaltă îl concepe ca un sistem de relaţii între clasa exploatatoare şi ţărănimea aservită şi exploatată[15].

Epocă de progres sau de regres? Iată întrebarea la care istoriografia modernă si cea contemporană au răspuns în suficientă măsură. Faţă de poziţia primelor consideraţii asupra evului mediu, mai cu seamă cea a umaniştilor și iluminiștilor, care socoteau evul mediu drept o epocă de regres, de barbarizare, istoriografia nouă și-a precizat atitudinea considerînd evul mediu o epocă de progres şi de civilizaţie, comparativ cu epoca precedentă. Deși n-a fost lipsit de unele momente de real regres faţă de antichitate, mai cu seamă la începuturile sale, evul mediu a însemnat, în general, o epocă superioară celei precedente în structurile sale fundamentale, depăşind cu mult, la capitolele sale de bază, antichitatea. Aprecierea pozitivă se referă și la mediul favorabil pe care evul mediu l-a creat pentru apariţia şi dezvoltarea embrionului noii orînduri : cea burgheză, capitalistă. Prin realizările din domeniul culturii materiale și spirituale evul mediu a depășit antichitatea, înscriindu-se, astfel, ca o nouă treaptă pe scara evoluţiei umanităţii. Prin bogăţia filosofică apologetică şi patristică, atîta vreme ignorată aproape total, alături de marile realizări în domeniul tehnicii și ştiinţei, chiar dacă unele dintre acestea aparţin antichităţii, ele fiind acum reluate și puse în practică, evul mediu ne apare ca o epocă de lumină cu o personalitate inconfundabilă [16].

Ţinînd cont de această complexitate pe care o prezintă evul mediu, de cele două concepţii fundamentale asupra esenţei lui, amplificate în timpul din urmă de concepţializarea unei noi formaţiuni social-economice, cea asiatică sau tributală, confundabilă cu începuturile evului mediu, începuturile și durata acestei epoci de mijloc sînt imposibil de sincronizat, nu numai în spaţiul european, ci și aiurea (adeseori nici chiar în cadrul zonal al diferitelor ţări), datorită condiţiilor istorice proprii de dezvoltare dintr-o ţară sau alta, dintr-un grup de ţări sau altul. În timp, trecerea la epoca de mijloc s-a petrecut, în general, începînd din secolul al III-lea e.n ; în spaţiul european, această trecere se circumscrie în cadrul secolelor V—VIII/IX așadar, mari decalaje, atît în cadrul universal (între cel chinez, indian, islamic), cît și în cadrul european sau chiar zonal (între cel bizantin „răsăritean" și cel „occidental").

Scurta prezentare de mai sus referitoare la gîndirea istoriografică de-a lungul vremii asupra evului mediu în general, la evoluţia acestei gîndiri pînă în vremurile noastre, la conceptul de ev mediu și feudalism, la esenţa acestei orînduiri din istoria umanităţii, a fost făcută în scopul obţinerii

unei imagini generale în această privință, imagine în zugrăvirea căreia se înscrie și contribuția istoriografiei românești din secolul al XIX-lea și din secolul următor.

Cercetarea problemei apariției raporturilor feudale pe teritoriul României, a începuturilor evului mediu românesc, a caracterului feudal la societății noastre a cunoscut o evoluție distinctă de la o epocă istorică la alta. Vechea istoriografie manifestase față de aceste probleme poziții de nuanțe diferite, mergînd de la negarea existenței unui feudalism românesc, la afirmarea lui sau chiar exagerarea acestuia, asemuindu-l cu cel clasic european. Această diversitate de interpretare s-a datorat, evident, lipsei unor izvoare documentare bogate care să pună în evidență structurile social-economice și politice ale comunității de viață din perioada de mijloc a istoriei românești și mai ales lipsei unor criterii științifice în aprecierea, interpretarea și definirea caracterului relațiilor de producție din cadrul societății de pe teritoriul României din perioada amintită.

Cele dintîi constatări privind existența celor două clase sociale fundamentale ale noii orînduri pe teritoriul României aparțin cronicarilor de limbă română, începînd din secolul al XVII-lea în special lui Miron Costin și, în secolul următor, lui Dimitrie Cantemir [17].

Cei doi cărturari admiteau o origine îndepărtată, pînă la secolul al XIV-lea, a clivajului social pe teritoriul de la est de Carpați, iar opinia lui Cantemir că o parte din țăranii aserviți ‹vecini› provin din ruinarea țărănimii libere arăta limpede că savantul voievod al Moldovei prinsese ceva din firul procesului formării relațiilor de aservire, proces care continua, de fapt, și în vremea în care el trăia[18].

Din vechea generație a luptătorilor din 1848, se impune, prin acuratețea viziunii sale în privința vechimii și originii raporturilor feudale pe teritoriul carpato-nord-danubian, Nicolae Bălcescu care, combătînd teza „locurilor pustii" pînă la „Descălecare" și admițînd existența anterioară a unei populații de structură agrară, arată că „feudalitatea, dar, nu se putea introduce în țări cu acești domni" [19]. Este, de altfel, și primul istoric al nostru care recunoaște existența feudalismului, definindu-l ca atare, înainte de „întemeiere". Reținem de la Nicolae Bălcescu, faptul că apariția raporturilor de aservire a urmat o cale considerată destul de aproape de cea reală, abstracție făcînd de doza de romantism inerentă, cauzele care au condus la aceasta fiind în primul rînd greutățile țărănimii libere, ale răzeșilor (frecventa lor participare la războaie), abuzurile celor bogați, ale stăpînilor de pămînt etc, toate concurînd la aservirea prin forță a țărănimii libere [20]. Așadar primele luări de poziție în favoarea existenței la noi, a unui feudalism românesc aparțin, cum am văzut, unora dintre reprezentanții de frunte ai istoriografiei noastre din vremea renașterii naționale a României, lui Nicolae Bălcescu, care, definind „feudalitatea" ca proprietate feudală, afirma existența acesteia înainte de secolul al XIV-lea cînd se constituie, precum se știe, statele de sine stătătoare Țara Românească și Moldova[21]; era o poziție înaintată pentru acea vreme de mijloc de secol al XIX-lea.

Alți reprezentanți ai aceleiași vremi au manifestat atitudini diferite; deși recunoșteau existența unor organisme statale românești înainte de mijlocul secolului al XIV-lea, caracterul structurii social-economice de esență feudală al acestora era pe deplin ignorat, datorită neînțelegerii raportului cauzal dintre organizarea politică superioară și apariția relațiilor de aservire. Nu putem stărui aici și acum asupra modului de gîndire și înțelegere

al tuturor istoricilor români din epoca următoare în legătură cu existenţa la noi a evului mediu privit prin prisma relaţiilor feudale [22]. Nu putem, totuşi, trece, măcar şi sumar, peste ceea ce a însemnat în istoria noastră, gîndirea înaintată şi avîntată a marelui nostru istoric Nicolae Iorga, privitoare la evul mediu.

Se remarcă, în primul rînd, atitudinea lui N. Iorga faţă de poziţia gînditorilor secolului al XVIII-lea referitoare la înţelesul peiorativ al evului mediu în general, ca epocă de regres şi barbarie, „preludiul noros al unei epoci noi de fericire omenească". Asemenea calificative sînt etichetate de Iorga drept „prejudecăţi şi antipatie faţă de veacurile întunecate". „Gînditorii veacului al XVIII-lea — arată acelaşi autor—nu credeau să le fi rămas ceva din acele timpuri de stat pe loc sau îndelungate dibuiri în întuneric, dureroase pentru spiritul uman" [23]. Se vădeşte limpede îndepărtarea istoricului nostru de „viziunea catastrofică" pe care au reprezentat-o migraţiile[24]. De altfel, el vedea în lumea „barbară", „strălucitoare elemente de suprafaţă" [25], care s-au succedat în „lunga noapte a migraţiilor", cum socotea el veacurile III-XIII, „creatorii viitorului" [26], evidenţiindu-se aici, desigur, o uşoară viziune idealizată[27].

Preluînd denumirea de ev mediu acordată noii epoci istorice ce a urmat antichităţii, N. Iorga o consideră şi el o „epocă de tranziţie" [28], dar căreia îi acordă toate valenţele unei epoci de progres : „o individualitate care se iveşte, se afirmă şi dispare înaintea altor idei şi altor forţe, nu fără a lăsa cu toate acestea în gîndul nostru, în sentimentele, în instituţiile noastre, chiar în cele care au primit mai des pecetea Romei, urme adînci şi care vor persista chiar dincolo de schimbările îndrăzneţe ale timpului nostru" [29]. Şi mai departe, în acelaşi spirit, Iorga continuă : „Nu există o epocă în care diversitatea aparenţelor să nu acopere un fond aşa de unitar ca acest ev mediu, care trebuie să trăiască prin esenţa sa, diferită de a celorlalte epoci din dezvoltarea umană, prin originalitatea sa bine hotărîtă"[30].

Prin Nicolae Iorga se deschidea, de fapt, un nou capitol în istoria medievală a României ; chiar dacă o făcea mai mult pe cale intuitivă, noua perioadă istorică, concepută ca epocă de tranziţie care urma antichităţii, începea şi pentru spaţiul românesc după retragerea aureliană. Dispariţia statului „tentacular" care paralizase forţele vii ale societăţii a determinat regruparea spontană a acestora, potrivit cu necesităţile lor imediate, în organisme politice structurate pe trupul vechilor structuri politico-administrative ale Imperiului şi provincii imperiale convertite în dioceze eclesiastice [31]. Este cuprinsă aici ideea majoră a continuităţii noastre istorice după 271 — 275 e.n., în persistenţa forţelor locale organizate în acele structuri politice denumite de marele istoric „romanii populare", „una din trăsăturile caracteristice ale noii perioade"[32]. „Expunerea istoricului—arată N. Iorga — va porni deci de la cele dintîi formaţiuni locale datorită asociaţiilor defensive din timpul migraţiilor. . . toate aceste vieţi autonome rurale şi urbane, sortite prin chiar faptul acesta să se topească în formaţiuni mai puternice şi mai trainice, sînt elementele acelei realităţi teritoriale care va fi semnul deosebitor al epocii ce se va deschide în curînd" ... „Adaug că urmărirea formaţiunilor libere, nestăpînite de Imperiu, neocupate de barbari, a românilor e azi pentru mine încă una din principalele linii ale istoriei evului mediu" [33].

Dacă, aşa cum reiese din textele citate, Nicolae Iorga înţelegea evul mediu ca o perioadă de tranziţie, aceasta începînd pe teritoriul României din secolul al IV-lea e.n, cu acele structuri politice denumite romanii în

care istoricul vedea principalul element de continuitate istorică, începutul constituirii lumii medievale românești[34], avînd ca forme de organizare politică, în acest ev mediu timpuriu imperial, formațiunile barbare și romaniile, optica sa cu privire la feudalitatea propriu-zisă a fost asemănătoare celei din vremea în care savantul nostru scria, anume transferul feudalismului în sfera raporturilor feudo-vasalice. Așa se explică de ce N. Iorga respingea încă în 1922 teza existenței înainte de ,,întemeire'' a unei clase a stăpînilor de pămînt și a clasei țărănimii dependente[35]. Descoperirea ulterioară a mormîntului princiar fastuos de la Curtea de Argeș a fost în măsură să-i zdruncine puternic această concepție, recunoscînd el însuși că : ,,s-a zguduit puțin în conștiința mea o părere mai veche pe care o aveam'' [36], evident, în privința existenței și la noi a unor diferențieri sociale puternice pe bază de proprietate funciară.

Examinarea poziției lui Nicolae Iorga față de noua epocă ce a urmat antichității ne face să constatăm în concepția marelui nostru istoric o clară distincție, sub raport cronologic mai întîi, între cei doi termeni : ev mediu și feudalism priviți din punctul de vedere al conținutului pe care ei îl exprimă, poziție care se apropie foarte mult de cea actuală a istoriografiei materialist-dialectice în general (vom reveni ceva mai departe asupra acestei chestiuni fundamentale). Dacă savantul român accepta să se circumscrie în cadrul evului mediu istoria poporului nostru, începînd cu perioada migrațiilor, cu acele organisme politice de tipul ,,romaniilor populare'' sau al ,,democrațiilor țărănești'', cu acele ,,țări'' și ,,voievodate'' românești, deci cu istoria acestor închegări locale, existente pe tot parcursul ,,dark-age''-ului românesc, societatea feudală românească, regimul sau sistemul feudal corespunzător nu puteau fi concepute înainte de mijlocul secolului al XIV-lea sau chiar din secolul al XVI-lea. Deși recunoștea existența anterioară a unor formațiuni politice locale, concepția ierarhiei feudo-vasalice din cadrul clasei proprietarilor de pămînt îl împiedica să vadă feudalism în existența diferențierilor sociale, a claselor sociale, a relațiilor de producție dintre stăpînitorul de pămînt și țăranii dependenți. Această particularitate a gîndirii noastre istoriografice elaborată de reprezentantul cel mai de seamă al acesteia, a cărei autoritate s-a resimțit puternic în întreaga cercetare istorică românească, a dominat, se poate spune, întreaga perioadă interbelică, sau, mai exact vorbind, aproape întreaga jumătate a celui de al XX-lea veac ; cu tot efortul unor istorici de a impune un punct de vedere mai apropiat de realitatea istorică, nu se putea concepe existența unor relații de caracter feudal în cadrul societății românești (cu excepția Transilvaniei) înainte de mijlocul secolului al XIV-lea. A fost necesară o totală structurare a modului de interpretare a faptelor istorice într-o nouă concepție, cea materialist-dialectică, paralel cu un susținut efort organizat de punere la dispoziția cercetătorilor de noi și variate izvoare, rezultate mai cu seamă din investigația arheologică prin constituirea arheologiei evului mediu ca ramura cea mai tînără a arheologiei generale. Toate aceste restructurări s-au putut produce după 23 August 1944, și ele au dat posibilitatea descoperirii legăturilor intime care guvernează procesele istorice. Datorită acestei noi orientări din istoriografia noastră contemporană, s-a procedat la reanalizarea problemei caracterului structurilor economice și sociale din cadrul comunităților de viață românească anterioare mijlocului secolului al XIV-lea și, legat de aceasta, la revederea problemei periodizării istoriei noastre din epoca migrațiilor, a cristalizării raporturilor de aservire, luîndu-se în considerație mai cu seamă faptele cu-

noscute, în această privință, din istoria Dobrogei și a Transilvaniei. Societatea românească din acea vreme nu trebuia să mai apară ca emanație numai a straturilor superioare, a conștiinței pusă în lumină de istoriografia tradiționalistă, ci o societate a adîncurilor, a temeliilor, a structurilor, pentru a-i putea determina, astfel, caracterul ei, evoluția acesteia în epoca de trecere de la antichitate la cristalizarea relațiilor feudale.

Deceniile 5 și 6 ale secolului nostru aduceau primele clarificări în problema apariției raporturilor de producție de esență feudală pe teritoriul României, și cu aceasta o încercare de periodizare științifică a istoriei noastre medievale, cel puțin sub raport metodologic, dacă din punctul de vedere al documentării concrete era încă nevoie de dovezi materiale convingătoare.

Considerații istorice bazate pe interpretarea unor documente scrise existente la acea vreme, precum și pe baza materialului arheologic scos la iveală prin investigația de teren au reprezentat un pas sensibil înainte în ceea ce privește definirea structurii social-economice a comunității de viață de pe teritoriul României, secolele X—XI fiind considerate limita de început a istoriei evului mediu românesc sau a istoriei noastre feudale [37]. Deși din punctul de vedere teoretic, în studiile la care ne referim, raportul dintre apariția statului și cristalizarea relațiilor feudale era corect tratat, statul reprezentînd efectul pe plan suprastructural al existenței relațiilor de producție de natură feudală, totuși autorii lucrărilor în cauză puneau semnul egalității între ev mediu și feudalism, categorii care, precum o să vedem mai jos, se suprapun doar parțial. Pe de altă parte, se considera atunci, că devansînd procesul apariției relațiilor feudale în raport de data la care actul scris le menționează, se săvîrșește o enormă exagerare, față de optica existentă care admitea un asemenea proces de aservire feudală de abia începînd de la mijlocul secolului al XIV-lea. Într-un fel, rezerva mărturisită era justificată subiectiv, ținînd cont de impresia generală dominantă de pînă atunci.

Pașii înainte de care am amintit, socotind începuturile evului mediu și feudalismului românesc în secolele X—XI, concluzia, deci, la care se ajunsese a dominat și mai domină încă medievistica românească, această opinie fiind adoptată atît în marile sinteze de specialitate, precum *Istoria României*[38], cît și în diferitele manuale didactice.

Teza exprimată în lucrările amintite a reprezentat, pentru vremea în care ea a fost elaborată, o importantă cucerire științifică, un pas serios înainte în cunoașterea uneia dintre cele mai importante etape de dezvoltare a societății românești, cea a nașterii raporturilor feudale în spațiul carpato-danubian. Cu toate acestea, rămîneau însă numeroase lacune în argumentarea unor afirmații teoretice, de unde necesitatea documentării proceselor interne care au condus la apariția raporturilor de aservire pe teritoriul României. Prezența acestor raporturi în secolele X—XI era documentată aproape exclusiv pe baza materialelor referitoare la starea de lucruri de pe teritoriul Transilvaniei și Dobrogei, celelalte provincii românești rămînînd în afara acestei documentări și argumentări. Totodată, noile elemente definitorii constatate în secolele X—XI rămîneau suspendate, fără o legătură genetică cu situația din epoca precedentă în care acestea s-au plămădit, din lipsa cercetărilor privind această etapă istorică.

În deceniile care s-au scurs de la formularea noii periodizări a istoriei noastre medievale s-a acumulat o importantă cantitate de materiale documentare, arheolgice în primul rînd, a căror cercetare dă posibilitatea

înțelegerii mai depline a evoluției societății de pe teritoriul patriei noastre în perioada „dark-age"-ului românesc, a factorilor fundamentali care au determinat apariția raporturilor de aservire, proces hotărîtor în aprecierea trecerii la o nouă etapă a dezvoltării societății noastre autohtone.

În asemenea condiții nu putea să nu se înregistreze, mai cu seamă în ultima vreme, o sensibilă orientare către cercetarea și a problemelor de început a istoriei noastre medievale, folosindu-se cu succes rezultatele cercetărilor arheologice în măsură să sublinieze capacitatea crescută a investigației de teren de a răspunde și unor probleme de ordin social sau chiar de ordin politic.

Cu toate acestea, carența observată la studiile anterioare s-a menținut și în cele apărute ulterior, începuturile relațiilor feudale pe teritoriul României continuînd să fie afirmate în aceleași coordonate și limite cronologice de mai înainte. Noutăți n-au survenit nici în ceea ce privește fundamentarea pe baza documentelor a procesului de plămădire a acestor relații. Așa, de pildă, într-o lucrare de mare interes științific pentru definirea structurii sociale a comunităților sătești din Moldova și Țara Românească în secolele XIV—XVIII, cu referiri și la perioada anterioară, se afirmă că „feudalismul în țările române este rezultatul destrămării obștilor libere, ridicării din mijlocul lor a unor stăpîni feudali care au cotropit pămîntul și pe lucrătorii lui, deși nu excludem posibilitatea ca o parte din acești stăpînitori să fi provenit din afara obștii, militari așezați deasupra obștii, cărora sătenii aserviți să le fi datorat întreținere, lor și curții lor"[39]. Iar ceva mai departe „Așadar, feudalismul înseamnă și în istoria noastră ridicarea din rîndurile obștii a unei clase de stăpîni feudali, numiți cneji sau boieri, care iau în folosul lor renta pămîntului, adică supraprodusul muncii sătenilor". „Începuturile feudalismului, care este legat de o creștere a producției agricole și animaliere, datează în istoria României din veacul al X-lea"[40]. Această teză este reluată de același autor într-o lucrare mai recentă: „Începuturile feudalismului românesc apar în secolul al X-lea"[41]. Justă, în parte, în esența sa, ca proces, teza mai sus amintită a rămas în stadiul declarativ, fără o argumentare cît de cît corespunzătoare, ea reîntîlnindu-se și în alte studii elaborate ulterior. Din această perioadă datează, însă, urmare a bogatelor rezultate obținute prin investigația arheologică și a unui nou mod de a concepe lucrurile și unele încercări de a innoi cunoștințele noastre în privința începuturilor evului mediu românesc, a cristalizării relațiilor de producție feudală pe teritoriul României, prefigurînd opinii care se vor face remarcate mai cu seamă în ultimul deceniu al cercetării istorice din patria noastră[42]. E de amintit în această privință încercarea făcută de a devansa apariția raporturilor feudale pe teritoriul României încă din secolele al VI-lea e.n.[43], argumentele invocate în această privință nefiind, însă, în măsură să dovedească acest lucru.

Ceea ce a complicat și mai mult lucrurile a fost, pe de o parte, angajarea în această chestiune a unei terminologii, de asemenea cu caracter declarativ, destul de variată, pentru a determina esența perioadei cuprinse între secolul al IV-lea și al X-lea; s-au propus, de pildă, termeni precum cei de prefeudal, protofeudal, prestatal etc. pentru definirea caracterului social-economic și politic al formațiunii sociale din acea vreme, autorii fiind conștienți de faptul că despre raporturi feudale propiu-zise nu se poate vorbi decît începînd din secolul al X-lea.

Pe de altă parte, ceea ce a complicat, cum spuneam, mai mult problema a fost introducerea în circuitul științific de specialitate a unei noi for-

mațiuni social-economice, cea a modului de producție asiatic, tributar sau, în cazul istoriei noastre, tributal, pentru a defini caracterul societății de pe teritoriul României în, cel puțin, perioada secolelor IV — XII/XIII, începuturile cristalizării raporturilor feudale din perioada timpurie a evului mediu fiind suplinite și acoperite cronologic de noua orînduire propusă[44]. Nu vom stărui aici asupra întregii bibliografii generale în acest sens, referitoare la caracterul universal al prezenței acestei noi orînduiri în cadrul diferitelor societăți omenești din toată lumea, bibliografia în această privință fiind imensă. Ea a fost rezumată în lucrarea lui Henri H. Stahl[45], precum și în cea a lui Miron Constantinescu[46].

O însemnătate aparte pe linia afirmării unor puncte de vedere în problema strictă a apariției raporturilor de aservire feudală o au studiile lui Henri H. Stahl, de pildă cel intitulat *Studii de sociologie istorică*, apărut în București în 1972, dar și cel initulat *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributale*, *București*, *1980*, în care autorul, folosind metodologia sociologică, emite fecunde ipoteze de lucru privind problema relațiilor de aservire în orînduirea feudală, geneza acestora, cu referiri substanțiale la istoria României. Totodată, autorul pune în discuție teorii precum cele privind feudalismul de import, feudalismul „fără dualism de rase" și fără cucerire, cea a „feudalismului nomad" etc., de un mare interes teoretic, ridicînd, însă și multe semne de întrebare atunci cînd se încearcă aplicarea lor la istoria poporului nostru.

Alte încercări, fugare însă, în privința studierii genezei feudalismului românesc, deși în titlu par foarte pretențioase, n-au putut merge mai departe față de sinteza, lăudabilă pentru vremea aceea, făcută în *Istoria României*, vol. I, publicat în 1960 [47]. Încercările la care ne referim au prezentat tipologia feudalismului în general, rezumată după studiile unor istorici străini[48]. Autorii acestor încercări prezintă diferite opinii vehiculate în istoriografia de peste hotare, studiile lor avînd mai mult un caracter de informare în problemele corespunzătoare.

Arătam mai înainte că în ciuda acumulării unui material de informare destul de bogat, în special arheologic, pentru justificarea unor cercetări profunde și competente asupra genezei feudalismului românesc, cei care s-au ocupat în ultima vreme de această problemă n-au putut depăși, în cea mai mare parte, anumite limite de cunoaștere științifică existente deja de două decenii. Se remarcă totuși, unele stăruințe, lăudabile, mai ales sub forma exprimării gîndurilor referitoare la problematica apariției raporturilor feudale pe teritoriul României, în care se ia atitudine față de proliferarea unei terminologii necorespunzătoare cu privire la evul mediu românesc, la caracterul societății de la cumpăna dintre cele două milenii sau din etapa anterioară, de pe teritoriul țării noastre. Totodată, se emite teza potrivit căreia între noțiunile de ev mediu și orînduirea feudală este necesar a se face o netă distincție, suprapunerea acestor doi termeni constituind o eroare. [49] Și dacă s-a ajuns totuși la acceptarea secolului al X-lea ca început al evului mediu, al cristalizării raporturilor feudale pe teritoriul României, deci la combaterea existenței acestei realități istorice, rămîneau obscure tocmai originile feudalității românești, ale procesului de plămădire a relațiilor feudale în înțelesul lor materialist-dialectic, caracterul lor specific, legătura organică dintre instituțiile feudale românești, caracterul lor unitar pe întreg spațiul românesc în ultima pătrime a mileniului I.e.n.

Consecința acestor noi orientări a provocat o amplă dezbatere privind începuturile feudalismului în țările române, care a avut loc la Iași

în zilele de 27—28 decembrie 1974. Dezbaterea a unit istorici de prestigiu din cîteva centre științifice importante ale țării, istorici de artă etc.

Problematica dezbaterii a fost amplă, ea vizînd domeniile fundamentale de cercetare : premisele social-economice și politice ale apariției raporturilor feudale în țările române, contribuția cercetărilor arheologice la problema începuturilor feudalismului în țările române, contribuția factorului cultural, al artei și reflectarea ei în procesul genetic al feudalismului românesc. Prima de acest gen, dezbaterea a demonstrat, printre altele, marile posibilități ale cercetării, mai cu seamă arheologice, din etapa corespunzătoare, pentru cunoașterea societății de pe teritoriul României din secolele IV—XIV. Așa, de pildă, s-a apreciat că etapa secolelor VIII—XI reprezintă pentru societatea românească, un moment de evidentă dezvoltare în comparație cu epoca precedentă, care a produs o veritabilă explozie demografică ce a antrenat procese structurale de importanță aparte pentru esența dezvoltării ei. S-a precizat că această etapă constituie veriga cea mai importantă în procesul de cristalizare a raporturilor de aservire pe întreg teritoriul țării, aducîndu-se drept argument anumite descoperiri arheologice care ilustrează acest proces. Acest fapt a reliefat capacitatea arheologiei evului mediu de a răspunde și unor probleme de ordin social și chiar politic. S-a mai precizat, totodată, ținînd cont de distincția ce trebuie făcută între evul mediu și orînduirea feudală, că și la est și sud de Carpați se poate vorbi, înainte de secolul al XIII-lea, de unele elemente ale procesului de aservire ; spre deosebire de Transilvania unde acest proces devansează epoca pomenită, datorită unor condiții specifice. S-a mai remarcat, de asemenea, existența unor particularități ale feudalismului românesc începător față de cel desfășurat în Europa de apus în aceeași vreme, subliniindu-se existența unor trăsături proprii în cristalizarea raporturilor feudale pe teritoriul României.

Deși dezbaterea amintită a constituit un moment deosebit de important în elucidarea procesului de feudalizare a țărilor române, atrăgînd atenția asupra principalelor aspecte ce trebuiesc avute în vedere de către cercetători, totuși demonstrația concretă a procesului de apariție a relațiilor de aservire feudală, demonstrația concretă a procesului de ieșire din devălmășie a unor indivizi ai comunității rurale, ai obștii sătești, care să ilustreze formarea proprietății funciare prin acapararea loturilor familiale ale membrilor obștii, n-a putut fi făcută, astfel că acest proces endogen și data la care el a avut loc au rămas încă necercetate în profunzime[50] pentru a pune în lumină un ev mediu al adîncurilor, al temeliilor, al structurilor societății vremii[51], un ev de legătură între antichitate și lumea medievală a Renașterii.

Un pas înainte în această privință l-au constituit rezultatele expuse într-o recentă lucrare, obținute în problema apariției raporturilor feudale pe teritoriul României, mergîndu-se la reprezentări concrete ale formelor pe care structura socială le proiectează în teren[52]. Strîngînd laolaltă, aproape exhaustiv, sursele de informare istorică și materialele arheologice a căror interpretare de finețe aruncă lumini nebănuite asupra proceselor economice și sociale, autorul lucrării menționate schițează evoluția fenomenelor care au condus la apariția relațiilor de aservire pe teritoriul României, ponderea lor în cadrul general al societății românești ; această examinare atentă a dat posibilitatea devansării etapei de apariție a relațiilor de aservire pe teritoriul României, diferită de la o provincie istorică la alta, cumpăna dintre cele două milenii ale e.n. (secolele VIII—XI) constituind

etapa în care aceste relaţii s-au plămădit luînd forme sesizabile, oglindite, atît în unele izvoare scrise, cît şi în observaţiile de natură arheologică, în interpretările materialelor acumulate prin investigaţia de teren.

Nu putem încheia această scurtă trecere în revistă a principalelor realizări ale medievisticii româneşti, din ultima vreme mai cu seamă, în problema începuturilor evului mediu românesc, a genezei raporturilor feudale pe teritoriul României, fără a aminti în treacăt de faptul că diferitele concepţii şi criterii de a defini feudalismul (în cadrul aceleiaşi clase sau după sistemul relaţiilor de producţie dintre stăpînii de pămînt şi ţăranii aserviţi, identificarea feudalismului potrivit unui model — cel al raporturilor feudo-vasalice — creat pe structurile societăţii din Europa de apus) au condus pe istoricii din ultima vreme la o tipologizare a feudalismului în funcţie de gradul de dezvoltare a societăţilor respective, de condiţiile istorice în care evoluau aceste societăţi (impactul popoarelor migratoare) etc. Acest demers metodologic înlătură limitele cronologice (acestea se pot stabili de la o societate la alta într-o analiză detaliată a structurilor social-economice) şi totodată „obsesia" modelului apusean, evidenţiind, în acelaşi timp, diversitatea formelor genetice în contextul trăsăturilor generale ale lumii medievale[53].

Se consideră că, în general, au existat în naşterea raporturilor feudale trei tipuri genetice specifice anumitor zone europene în care relaţiile feudale au apărut drept consecinţă a dezvoltării raporturilor de producţie din cadrul comunităţilor de viaţă, pe care s-a alcătuit, într-o măsură mai mică sau mai mare, şi chiar egală, aportul elementului extern (al lumii „barbare" în general) [54].

În cazul primului tip, feudalismul ia naştere printr-o sinteză dintre elementele de feudalism incipient existente în cadrul orînduirii sclavagiste în faza de descompunere a ei, pe de o parte şi dintre germenii relaţiilor feudale din cadrul societăţii „barbare", apărută, în urma dezagregării structurilor gentilice, pe de altă parte ; raportul dintre aceste elemente este de proporţie egală. Un astfel de feudalism se întîlneşte în Galia de nord (regatul franc), unde feudalismul a cunoscut formele sale clasice, precum şi în unele ţări din sud-estul Europei locuite de sîrbi şi croaţi.

Cel de al doilea tip se referă la feudalismul care ia naştere direct din orînduirea comunei primitive aflată în stadiul de destrămare a raporturilor gentilice, fără ca societatea respectivă să fi cunoscut orînduirea sclavagistă. Întrucît în acest tip de feudalism nu se poate vorbi de un „dualism de rase", de o sinteză între două elemente (atunci cînd totuşi aceasta a existat ea a fost destul de redusă), el a fost denumit feudalism apărut „fără sinteză" [55]. Un asemenea tip se întîlneşte în diferite variante, în Germania răsăriteană, Scandinavia, lumea slavă din răsăritul şi centrul Europei (Rusia, Polonia, Cehia), iar în apusul Europei, în Anglia.

Al treilea tip de feudalism se naşte tot printr-un proces de sinteză ca în cazul primului tip, dintre elementele incipiente de feudalism din cadrul orînduirii sclavagiste şi cele „barbare" ; deosebirea faţă de primul tip constă în proporţia dintre aceste două elemente. În timp ce în primul tip proporţia este „egalitară", în cazul celui deal treilea tip este vorba de o preponderenţă a elementelor societăţii antice (Imperiul roman), faţă de cele „barbare". Asemenea feudalism se întîlneşte în special în cazul Bizanţului, Italiei, Galiei de Sud şi Spaniei vizigote. În cadrul deosebirilor dintre cele două tipuri de feudalism apărute prin sinteză, se precizează menţinerea, mai întîi, a organizării statale în sînul comunităţilor omeneşti

(în cazul celui de al treilea tip), a proprietății de stat, a producției de mărfuri la un nivel avansat, a vieții urbane, în timp ce în societățile care s-au dezvoltat pe calea primului tip de feudalism, atît statul antic cu însoțitorul lui, proprietatea de stat, cît și orașele antice și, evident, producția de mărfuri, au dispărut ori s-au menținut la un nivel greu sesizabil[56].

Conștienți că o asemenea tipologizare nu rezolvă complexitatea procesului de apariție a feudalismului pe cele trei căi aminite, proces la care concurează, de altfel, și alți factori (apariția structurii politice, geneza urbană, rolul factorului geografic — climă, relief etc. — rolul îndeletnicirilor agrare și meșteșugărești și altele asemenea), istoricii care s-au ocupat de această tipologie deosebesc și unele tipuri de societăți feudale europene, precum : tipul nord-vestic (Franța de nord, Germania nord-vestică, unele zone din Anglia) ; tipul mediteranean (Italia, Franța de sud, Spania, Bizanțul) ; tipul central-european (Germania dintre Rin și Elba, Ungaria, Cehia, Polonia) ; tipul nord-european (țările scandinave, ținuturile din sudul Mării Baltice). Ei stabilesc chiar și unele particularități ale diferitelor tipuri de societăți feudale. Așa, de pildă, pentru varianta eurepeană est-centrală (Germania de est, Moravia, Cehia, Ungaria, Polonia) se specifică următoarele particularități : lenta dezvoltare a relațiilor feudale, persistența obștilor rurale, slaba organizare a proprietății funciare, o mai slabă exploatare a țărănimii, menținerea unei țărănimi libere numeroase, dezvoltarea tîrzie a centrelor urbane, menținerea fărîmițării feudale, lipsa unei ierarhii feudale stricte.

Pentru feudalismul din țările Europei de sud-est (în principal Bizanțul), ca particularitate se are în vedere supraviețuirea îndelungată a sclavagismului. La constituirea noii clase țărănești, un rol important au jucat categoriile sociale preexistente : sclavi, coloni, lucrători angajați. Pînă la venirea slavilor, existau aici obști ale marilor propietari producători direcți, fără reîmpărțirea periodică a loturilor arabile, avînd în comun pășunile, pădurile, apa. Venirea slavilor a întărit această structură socială, explicînd întîrzierea, în sec. X, a constituirii proprietății funciare de tip feudal. Spre deosebire de Occident, menținerea în Bizanț a unui stat puternic centralizat a facilitat feudalizarea, astfel că țăranii liberi care plăteau statului un impozit funciar au devenit dependenți de stat, nu de seniorul feudal ; acest lucru a împiedicat organizarea unei proprietăți funciare feudale și apariția vasalității de tip occidental. Structura ierarhică a proprietății s-a cristalizat mai tîrziu, iar sistemul fiscal moștenit din lumea romană a contribuit la exploatarea directă a țărănimii. Aceste aspecte apropie feudalismul bizantin de cel occidental ; așa, de exemplu, instituțiile feudale bizantine (pronoia, haristiki, escusia) corespund în linii generale celor occidentale ; în același timp ele se deosebesc ; pronoia, de pildă, reprezintă transferul de proprietăți funciare către feudal și dreptul de a percepe de la contribuabil o cotă parte din impozitele datorate statului. O altă particularitate o constituie subordonarea bisericii ortodoxe autorității imperiale ; biserica a propagat unirea bisericii cu statul, nearogîndu-și dreptul de supremație ca cea catolică din apusul Europei.

Rămîne să prezentăm în continuare (în numărul viitor al „Revistei de istorie"), în măsura în care stadiul documentar actual ne permite s-o facem, care au fost prefacerile structurale din cadrul societății de pe teritoriul României în perioada de după retragerea aureliană, pentru a putea le fini, astfel, caracterul societății românești și locul ei în contextul dezvoltării istorice generale din perioada de trecere de la antichitate la evul mediu.

[1] *Între antichitate și renaștere; gîndirea evului mediu de la începuturile patristice, la Nicolaus Cusanus*, traducere, selecția textelor, prezentări, bibliografie, indice și note de Octavian Nistor, prefață de Gh. Vlăduțescu, București, 1984, p. V.

[2] *Des burgondes à Bayard (mille ans de moyen âge)*, Grenoble, Paris, 1981—1984 (catalog de expoziție).

[3] Radu Manolescu și colab., *Istoria evului mediu*, vol. I., București 1972, p. 5—6; R. Manolescu, *Societatea feudală în Europa apuseană*, București, 1974, p. 6.

[4] *Ibidem.*

[5] *Historia medii aevi a temporibus Constantini Magni at Constantinopolium a turcis captam deducta*, 1688.

[6] R. Manolescu și colab., *op. cit., p. 6—7.* În a sa lucrare intitulată *Essai sur les mœurs et l'ésprit des nationes*, Voltaire arăta: „atunci cînd se trece de la istoria Imperiului roman la istoria din Occident a popoarelor care l-au dus la pieire, se poate face o asemănare cu un călător care, la ieșirea dintr-un oraș minunat, se trezește într-un deșert acoperit cu mărăcini. Douăzeci de graiuri barbare au urmat acestei frumoase limbi latine care se vorbea din fundul Iliriei pînă în munții Atlas. În locul acelor frumoase legiuni care cîrmuiau jumătate din emisfera noastră, nu se mai găsesc decît obiceiuri barbare. Rațiunea umană s-a afundat în superstițiile cele mai întunecate. Aceste superstiții au făcut din călugări seniori și prinți, avînd sclavi care nu îndrăznesc măcar să se plîngă".

[7] *Ibidem*, p. 6.

[8] Reluarea acestei idei la Florin Constantiniu, *Geneza feudalismului în Europa răsăriteană*, în „Studii și articole de istorie", 1983, p. 29 și urm.

[9] Radu Manolescu, *Societatea feudală în Europa apusenă*, București, 1974, p. 7; literatura străină în această problemă este imensă și, deci, nu putem intra acum și aici în discutarea acesteia.

[10] B. Boutruche, *Seigneurie et féodalité*, vol. I, Paris, 1959, p. 24; cf. R. Manolescu, *op. cit.*, p. 7. Aceleași opinii și la alți istorici; Joseph Calmette, de pildă, circumscrie lumea feudală la Occidentul creștin european și la țările din Orient întemeiate de cruciade *(La Société féodale*, Paris, 1927, p. 192; cf. R. Manolescu, *op. cit.* p. 7); la rîndul lor Guy Fourquin (în *Seigneurie et féodalité au Moyen Age*, Paris, 1970, p. 5—10; cf. R. Manolescu, *op. cit.*, p. 7) și F. L. Ganshof (în Qu'est-ce que la féodalité?, Bruxelles, 1957, p. 11—12) afirmă și ei că societatea feudală este proprie Europei occidentale: Franței, Germaniei, Italiei, Angliei, Spaniei și Statelor latine din Orient.

[11] Kelly Donald, *De origine feudorum; The biginnings of an historical problem* in „Speculum", 39, 2, 1964: Șt. Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII—XI)* București, 1983, p. 10.

[12] R. Manolescu, *op. cit*, p. 8.

[13] *Ibidem.*

[14] K. Marx, *La Russie et l'Europe*, ed. Gallimard, Paris, 1974, p. 210; cf. M. Constantinescu, *Schița unei teorii marxiste a formațiunii social-economice tributale*, București, 1974, p. 24.

[15] Henri H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributale*, București, 1980, p. 12.

[16] *Între antichitate și renaștere; gîndirea evului mediu*, (traducere, selecția textelor, prezentări, bibliografie, indici și note de Octavian Nistor), vol. I, București, p. VI.

[17] Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 233; Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1973, p. 298 și urm.

[18] Încercarea episcopului de Rîmnic, Chesarie, care socotea vechimea șerbiei încă din epoca lui Traian, de a ocoli adevăratul proces al constituirii șerbiei, din motive de noblețe a originii romane a poporului nostru, nu poate fi luată în considerare *(Bibliografia românească veche*, vol. II, p. 234; cf. Florin Constantiniu, *Iobăgia în istoriografia românească*, în SMIM, X, p.62—63).

[19] Nicolae Bălcescu, *Opere*, ed. Gh. Zane, vol. I, București, 1940, p. 189.

[20] *Ibidem.* vol. I_2, p. 15.

[21] Nicolae Bălcescu, *Opere*, I, București, 1953, p. 136—137.

[22] Unele detalii în această privință și la Fl. Constantiniu, *op. cit.*

[23] Nicolae Iorga, *Bazele necesare unei noi istorii a evului mediu*, comunicare la Congresul de istorie de la Londra (martie 1913), în N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p. 130.

[24] Nicolae Iorga, *Studii asupra evului mediu românesc*, Bucureşti 1984, p. 417.
[25] *Ibidem*; vezi şi N. Iorga, *Istoria Românilor*, II, p. 178.
[26] N. Iorga, *Bazele necesare...*, p. 128.
[27] N. Iorga, *Studii...*, p. 427.
[28] N. Iorga, *Bazele necesare...*, p. 129.
[29] *Ibidem...*,p.129.
[30] *Ibidem...*, p. 131.
[31] N. Iorga, *Studii...*, p. 403.
[32] N. Iorga, *Problema părăsirii Daciei de către împăratul Aurelian*, comunicare ţinută la „Academie des Inscriptions" din Paris, publicată în l. franceză în R.H.S.E.E., I, 1924, 1—2, p. 32—58: vezi şi N. Iorga, *Studii...*, p. 27—28.
[33] N. Iorga, *Bazele necesare,...*, p. 135.
[34] N. Iorga, *Studii...*, p. 405 şi urm.
[35] A se vedea conferinţa din 1922: „*Doctrinele partidelor politice*", unde afirmă această opinie; vezi şi N. Iorga, *Studii...*, p. 411.
[36] N. Iorga *Studii...*, p. 411 şi urm.
[37] *Istoria României*, ediţia 1948; B. Cîmpina, *Le problème de l'apparition des États féodaux roumains*, în „Nouvelles Etudes d'Histoire", Bucureşti, 1955.
[38] *Istoria României*, vol. I, Bucureşti, 1960; vol. II, Bucureşti, 1962.
[39] P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească în Ţara Românească şi Moldova. Orînduirea feudală*, Bucureşti, 1964, p. 64.
[40] *Ibidem*, p. 65.
[41] P. P. Panaitescu, *Introducere în istoria culturii româneşti*, Bucureşti, 1969, p. 178.
[42] Şt. Olteanu, *Probleme prioritare ale evului mediu timpuriu românesc*, în „Studii", 1973 nr. 4; Al. Andronic, *Tipologia feudalismului eruropean şi rolul obştilor agrare în procesul de feudalizare*, în „Hierasus", 1983, p. 271 şi urm.
[43] L. Chiţescu, *Permanenţă şi unitate în istoria poporului român în secolele III—XIV*, în „Revista de istorie", 1978 nr. 7, p. 1177—1190.
[44] Miron Constantinescu, *Modul de producţie tributal. Schiţa unei teorii marxiste*, Bucureşti, 1974; trebuie spus că primele luări de poziţie româneşti în această privinţă au fost cele ale prof. Iosif Nathanson şi Simion Natalia în „Revista de filosofie", XIII/2, 1966, p. 213—238, cea a lui Ion Banu în revista „La Pensée" cu titlul *La formation sociale „asiatique", dans la perspective de la philosophie orientale antique*", reluat în „„Revista de filosofie", XIII/2, 1966, cu titlul: *Asupra formaţiunilor sociale „asiatice"; o temă nouă şi veche*, apoi Miron Constantinescu cu o serie de articole publicate în „Probleme economice", 1972, nov., „Memoria oeconomica" vol. XXVIII, „Caiete de studii, referinţe şi dezbateri" nr. 6, 1973, precum şi în nr. 1/1974 al aceleiaşi reviste; Henri H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumains: asservissement et penetration capitaliste*, Partea a III-a intitulată: *Premières formes d'exploitation des communautés villageoises*, cu paragraful în care se tratează *Le problème de despotisme asiatique*, Paris, 1966, p. 254; idem, *Teorii şi ipoteze privind sociologia orînduirii tributale*, Bucureşti, 1980.
[45] *Teorii şi ipoteze privind sociologia orînduirii tributale, Bucureşti, 1980.*
[46] *Modul de producţie tributal. Schiţa unei teorii marxiste*, Bucureşti, 1974.
[47] *Istoria României*, vol. I. Bucureşti, 1960 (capitolul final).
[48] Fl. Constantiniu, *Geneza feudalismului românesc; încadrare tipologică* în „Revista de Istorie", 1978, nr. 7, p. 1215 şi urm.; reluată apoi în „Studii şi articole de istorie" XLVI — XLVII, 1983 cu titlul: *Geneza feudalismului în Europa răsăriteană*, p. 29 şi urm.
[49] „Studii", 1973/4, p. 677 şi urm.; R. Manolescu, în „Revista de istorie", 1985" Damian Hurezeanu, în „Era Socialistă", 1977/19.
[50] Vezi relatarea asupra dezbaterii „Începuturile feudalismului în ţările române", în „Revista de Istorie", 1975/4 p. 606 şi urm.
[51] Jacques Le Goff, *Civilizaţia occidentului medieval*, Bucureşti, 1972, p. 43.
[52] Şt. Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii* (secolele VIII—XI), Bucureşti, 1983.
[53] O asemenea încercare de tipologizare a feudalismului a fost făcută în special de istorici sovietici în lucrări diferite dintre care cităm Z. V Udalţova, E. V. Gutnova, *La Genèse du fèodalisme dans les pays de l'Europe* (XIII Congrès International des sciences Historiques), Moscova, 1970; idem, к вопросу о типологии феодализма в западной и в юго-осточной Европе,, în *Юго-восточная Европа в эпоху феодализма*, Chişinău, 1973; vezi şi studiul lui Sverdlov consacrat genezei proprietăţii funciare feudale în Rusia veche, în Вопросы Иетории", 1978/8, p. 40 şi urm.; Florin Constantiniu, *Iobăgia în istoriografia românească*, în SMIM, X, p. 110 şi urm; aceiaşi referire în idem, *Geneza feudalismului românesc*;

încadrare tipologică, în „Revista de Istorie", 1978/7, p. 1215 şi urm. ; idem *Geneza feudalismului în Europa răsăriteană*, în „Studii şi articole de istorie", 1983, p. 29 şi urm ; Şt. Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII—XI)*, Bucureşti, 1983, p. 208 şi urm.

[54] Într-una din prezentările sale, Fl. Constantiniu susţine existenţa a două tipuri de feudalism : cu sinteză şi fără sinteză, tipul al treilea (pe care-l susţine în două din alte prezentări ale sale) este socotit variantă a primului tip (Fl. Constantiniu, *Geneza feudalismului în Europa răsăriteană*, în *op. cit.*, p. 30).

[55] Vezi mai cu seamă Z. V. Udalţova, E. Gutnova, în *op. cit.*

[56] Referitor la această sinteză, K. Marx arată în lucrarea sa *Contribuţii la critica economiei politice*, 1954, p. 222, rolul cuceririlor, în general, în dezvoltarea societăţii în care s-a produs impactul ; „Poporul cuceritor — arată Marx — impune celui cucerit propriul său mod de producţie (de exemplu englezii în Irlanda în secolul acesta şi, în parte, în India) ; sau îl lasă pe cel vechi şi se mulţumeşte cu un tribut (de exemplu turcii şi românii) ; sau se produce o interacţiune din care ia naştere un nou mod de producţie, o sinteză (în parte în cuceririle germanice)".

À PROPOS DES DÉBUTS DU MOYEN ÂGE DANS L'HISTOIRE DE ROUMANIE (I)

L'HISTORIOGRAPHIE

Résumé

L'auteur examine la position de l'historiographie moderne et contemporaine à propos des débuts du Moyen Age et l'apparition des relationes féodales sur le territoire de la Roumanie.

On examine en même temps l'évolution de la conception concernant la féodalité et on présente la conception matérialiste-dialectique dans ce domaine et les résultats obtenus dernièrement par l'historiographie roumaine, étant mentionné l'apport de l'historiographie ancienne à ce problème.

ASPECTE DE CIVILIZAȚIE MATERIALĂ RURALĂ ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLELE XIV–XV PE BAZA CERCETĂRILOR ETNOLINGVISTICE*

ZAMFIRA MIHAIL

Am adoptat conceptul „civilizație" în sensul în care a fost discutat la cel de al XV-lea Congres internațional al istoricilor [1] și care impune urmărirea liniilor principale ale desfășurării istoriei acelor sfere de creație materială și spirituală, specifice unui popor. Precizarea cronologică a fost necesară pentru delimitarea subiectului de față și nu este o „secțiune verticală", definitorie ca atare.

Etnografii însă, care se referă la realitatea tradițională românească din mediul rural folosesc cu preponderență termenul *cultură materială*. Determinantul *popular* în acest context are accepția de „țărănesc, rural" [2], deși atunci cînd se studiază meșteșugurile sînt incluse și realitățile din mediul orășenesc din sec. XIII–XIX.

O analiză cuprinzătoare a nuanțelor semantice proprii fiecărui dintre cei doi termeni, *cultură* și *civilizație*, între care există raporturi foarte strînse, a oferit Șt. Pascu : „Cultura este un patrimoniu de tradiții și experiențe, de valori obținute prin muncă și cunoașterea generațiilor în succesiune ; folosirea acestui patrimoniu în activitatea practică, pentru satisfacerea nevoilor și realizarea altor valori înseamnă civilizație" [3].

În ceea ce privește dialogul permanent desfășurat între sat-oraș-cetate, între cultura scrisă și cea orală, istorici de artă români au optat pentru o disjuncție între arta populară și cea țărănească, afirmînd însă că „este dificil să susținem, pe baza elementelor concrete de care dispunem, existența unei arte țărănești distincte în sec. XIV–XVI ; din contra, avem toate motivele să admitem existența unei arte populare române, care evolua în acea perioadă paralel cu acea binecunoscută a mediilor instruite, diferențiindu-se de aceasta ca urmare a schimbărilor sociale" [4].

Cum va fi fost, în această perspectivă, civilizația satului românesc în sec. XIV–XV?

Studii recente, îmbinînd explorarea izvoarelor scrise cu datele arheologice, au adus lumini noi privitoare la situația satelor în sec. XIV–XV în țările române [5]. În această vreme numărul satelor din Țara Românească a fost apreciat la cifra minimă de 1 000, incluzîndu-se cele 553 mențiuni documentare, la care se mai adaugă cele 87 siliști (așezări părăsite), de care amintesc documentele, precum și cele 395 știri documentare din primul sfert al sec. XVI, referindu-se însă la situația anterioară ; după alte izvoare, numărul lor se ridică la 3 220 sate. Multe dintre vechile sate în decursul vremii au fost înglobate în cadrul unui oraș, tîrg sau așezare rurală mai întinsă. În Moldova, din sec. al XIV-lea pînă către mijlocul veacului următor sînt semnalate circa 800 de sate [6]. În Transilvania, ca și în Moldova

media caselor unui sat din secolele XIII—XIV era cam de 20, cifră considerată medie și pentru spațiul dintre Carpați și Dunăre. Existau însă și sate mai mari, așa cum a fost cel de la Coconi, în vremea lui Mircea cel Mare, situat în Cîmpia Dunării, unde s-au descoperit 74 de gospodării. Una din caracteristicile așezărilor rurale a fost situarea lor de obicei în apropierea apelor curgătoare, aceasta nu este în sine un element de civilizație dar atestă că se alegeau locuri cît mai adecvate pentru locuit [7].

Pentru această perioadă elemente caracterizante ale satului se referă la diferite tipuri de locuință veche românească, pentru care lemnul a fost materialul principal. În construcția locuinței, ca și în alte domenii, diferențierea s-a început din sec. al XIV-lea [8], în mediul rural perpetuîndu-se construcțiile realizate cu materiale accesibile și în dimensiuni strict funcționale, de exemplu cele de la Coconi, Măicănești, Străulești, Bragadiru, Frumoasa, Verbicioara, Răreanca.

Din arhitectura interiorului este de semnalat existența, în jurul pereților, a unui postament mai ridicat cu 30—50 cm., pe care se dormea. Faptul că această destinație era marcată din construcție atestă o deprindere veche, de clădit statornic, de presupus și pe baza terminologiei casei românești, în întregime de origine latină. Înălțat uneori pe o platformă de lut, ca și azi, cuptorul folosea drept loc de pregătire a hranei și de încălzire pentru familie. Construit din pietre, era mărginit din lespezi mai regulate și închis deasupra gurii cu un singur bloc sau cu mai multe pietre plate. În unele așezări apare o vatră deschisă, sistem cunoscut din epocile anterioare, constituind una dintre moștenirile geto-dacice [9]. Uneori cuptorul este așezat într-o altă mică încăpere, situată în apropierea casei, ca și gropile de păstrat cereale [10].

Dintre obiectele mărunte ale gospodăriei, care erau din lemn, rareori s-au putut găsi, în urmele arse ale unor locuințe, la Coconi etc., linguri, coșuri împletite din răchită sau coajă de tei și altele [11]. Cea mai bine păstrată este olăria, care constituia zestrea unei gospodării țărănești, dar și a celei orășenești, a cărei terminologie este, de asemenea, de origine latină.

Această olărie din mediul rural a fost lungă vreme nesmălțuită, arsă la roșu în partea sud-estică a țării și neagră-cenușie mai ales în partea de răsărit de Carpați. Smalțul apare îndeosebi în olăria orășenească, ca produs al atelierelor specializate, în sec. al XIV-lea. Dar elemente de civilizație rafinată au intrat și în uzul unor colectivități sătești, de exemplu ceramica smălțuită apare în unele sate din Țara Românească din acea perioadă [12].

Țăranii mîncau din vasul de lut cunoscut sub numele de *strachină*, folosit separat de fiecare membru al familiei, avînd o capacitate de circa 400—500 gr. Nu apar în vesela țărănească vasele largi, de capacitate mare, din care mînca întreaga familie, ca la alte popoare.

În ceea ce privește atenansele, principala încăpere în care se păstra războiul de țesut, care a perpetuat termenul autohton *argea*, atestată în descoperirile arheologice, probează continuitatea țesutului în gospodăria țărănească. Prisosul acestor produse se și exportă. Un privilegiu dat la 21 iulie 1412 locuitorilor din Rodna stipulează că erau scutite de vamă : „țesătura groasă de lînă țărănească (sumanele) și pînza pentru cămăși țesută în Moldova [13].

Aspectele enumerate pînă aici pot însă să suscite întrebări de felul celei pe care și-a pus-o Jean Delumeau acum 20 de ani : istoria rurală este oare o istorie imobilă ? și a creionat tabloul acelui secol al XIV-lea francez

în care 85% din populaţie era rurală şi suprapopula aşezările şi, încheia: „istorie imobilă, istorie ciclică în adevăratul sens al cuvîntului, a unei ţărănimi care nu reuşeşte să iasă din cercul în care o închide o constrîngătoare stagnare tehnică"[14]. Or, conceptul de „civilizaţie" se raportează primordial şi la fenomenul creaţiei tehnice, factor hotărîtor al progresului social-istoric.

Unele domenii de activitate ale lumii rurale prin ele însele se află mai puţin sub imperativul tehnologic, aşa după cum este păstoritul. Viticultura apela şi ea la tehnologie doar la prelucrarea strugurilor (zdrobitoare, teasc), nu însă şi pentru operaţiunile intermediare de pînă la recoltare, care au rămas nemodificate în linii mari pînă astăzi, curăţatul, legatul şi săpatul (prăşitul viei). Culesul continuă să se facă manual. De asemenea, apicultura, sericicultura sînt domenii puţin tangente cu progresele tehnologiei.

În schimb, în domeniul agricol, în ţările române din sec. al XIV-lea se răspîndea tot mai mult plugul de tip evoluat, cu brăzdar asimetric şi uneltele agricole încep să devină din elemente de proprietate colectivă, produse stăpînite şi folosite individual[15]. Cercetarea comparată a instrumentarului agricol din celelalte ţări sud-est europene din această perioadă ne-a dat posibilitatea să surprindem stadiul avansat în care se afla inventarul uneltelor de arat româneşti şi să aducem argumente că plugul evoluat s-a răspîndit dinspre Europa Centrală spre Peninsula Balcanică. De asemenea, am arătat că o unealtă tipic slavă de felul aratrului *soha* nu a fost semnalată în nici o descoperire arheologică din zona românească, după cum nu au fost găsite nici brăzdare de tip slav (*lemeš* sau *palešnik*) şi nici termenii respectivi nu au pătruns în limba română [16].

O evoluţie şi mai concludentă pentru civilizaţia rurală o reprezintă răspîndirea „instalaţiilor mecanice dezvoltate" din care face parte moara de cereale acţionată hidraulic. Utilizarea în scop productiv a energiilor naturale, chiar dacă principiul fusese cunoscut anterior, a reprezentat un moment „revoluţionar" în istoria tehnicii.

Moara de cereale acţionată hidraulic a fost cunoscută pe teritoriul Daciei romane însă din sec. II—III e.n. [17], „foarte probabil sub influenţa expansiunii acestui tip de instalaţii în întreaga lume romană", dar, autorul presupune că a existat o limitare a utilizării acestui evoluat procedeu tehnic de măcinare a grînelor în toată epoca migraţiilor[18].

Descoperirile analizate de Corneliu Bucur pot fi întărite prin argumente lingvistice. În zona Haţeg s-a perpetuat toponimul *Rî de moare*, pe care G. Giuglea l-a explicat ca pe un termen moştenit din latină[19] şi care demonstrează că pe malul acestui rîu de munte au fost amplasate din perioada romanizării, instalaţii hidraulice de mori.

Generalizarea morii de apă pe plan european, care a avut loc în sec. XII-XIII s-a manifestat în aceeaşi perioadă şi în satul românesc. Ea este atestată pe teritoriul României în documente din sec. XII (doc. din 1169, din Transilvania şi din aceeaşi perioadă sînt vestigiile complexului hidraulic de la Păcuiul lui Soare) iar din sec. XIII (doc. din 2 iunie 1247) din Ţara Românească. O altă atestare este din 1385, oct. 3, Argeş, de la Dan I prin care dăruieşte o moară a sa care se găsea în Bistriţa. În Moldova referire la moară apare într-un doc. din 1402 [20].

O altă categorie de informaţii scrise din sec. XIV, din Maramureş, privesc mori individualizate, patrimonial şi topografic. Morile au fost localizate, ele se aflau în satele româneşti şi în aşezări de oaspeţi regali[21].

Pe baza termenului din doc. slavone водѣница din Țara Românească și Moldova și млинъ numai în Moldova, constatăm că toate atestările se referă la mori de măcinat produse agro-alimentare.

Construcția morilor se făcea probabil pe brațe ale rîurilor, amenajate special în acest scop : o arată documentul din 1441 din Tîrgoviște (păstrat însă într-o copie din sec. XVIII), prin care Vlad vvd. dăruiește unui boier : „loc de moară în Olt, în Voila și Apa Morii, apă de două roate și i-am slobozit să poată duce apă din rîu la moară pre unde ar vrea ei și să fie slobozi în apa lor a păscui și a mai face și alte mori și vîrtoape și drîste" [22].

Se pare că la construcție participau și „zilieri" din mediile cele mai diverse. În documentul din ⟨20 martie 1429—9 aprilie 1430⟩ Dan al II-lea întărește „morile de la Tîrgul Jiului, pe care le-a făcut popa Agathon cu munca fraților săi [călugări ? într. n.], pe locul pe care l-a dăruit jupan Stanciul (водѣнице ... ѹчинил поп Ӑгаѳѡн з братїѡм своим трѹдом)[22bis]

Între regimul de proprietate asupra acestor mijloace tehnice și procesul de construire și cel de exploatare avusese loc o diferențiere. E de presupus că logofătul Cazan din doc. din 2 ianuarie 1450 nu era și morar, deși subliniază în mod special că el împreună cu fratele său Radul „au așezat și au făcut cu truda lor moara" поставихѫ и сътворихѫ воденицѫ lîngă casa lor și partea lor din acea moară au dăruit-o mănăstirii [23].

Atestările de mai sus confirmă aserțiunea că : „generalizarea utilizării energiei hidraulice reprezintă cea mai nouă investiție tehnică a epocii (în sec. XII—XIII) și ca atare dreptul de monopol, cvasigeneral pe plan european, dovedește caracterul de clasă în ceea ce privește deținerea și exploatarea instalațiilor industriale de către stăpînii de pămînt, laici sau eclesiastici" [24].

Însă într-un document din 22 iunie 1418 din Țara Românească sînt menționați ca proprietari de moară și alte categorii sociale, și anume tocmai din mediul rural. Mihail voevod întărește mănăstirilor Cozia și Codmeana daniile și privilegiile și permite să facă danii oricine dorește „cu voia lui sau făcute de sluga domniei mele, sau boier sau cneaz. . . și încă și dintre ceilalți oameni de mîna de jos adică siraci, cine vrea să-și dea sufletul său sau vie sau ogoare sau moară (водѣницѫ) sau case sau vită sau fie orice" [25].

Observăm, în primul rînd, că procedeul lingvistic „explicația", folosit pentru introducerea unui termen nou, puțin cunoscut sau cu un sens care trebuie scos în evidență, apare în acest text pentru cuvîntul *sirac* (рекше сирак), ceea ce înseamnă că termenul era de puțin timp în uz în documentele cancelariei domnești. Mai multe studii care au urmărit terminologia socială românească din evul mediu și-au propus descifrarea sensurilor sale. C.C. Giurescu a afirmat că termenii *sirac* și *siromah*, în documentele slave muntene [26], printre care și cel de mai sus, au avut două înțelesuri : 1) ca un calificativ cu înțelesul de sărman, lipsit de avere, servind la caracterizarea situației materiale și 2) în înțelesul de supus, de locuitor al unei țări sau oraș. El nu s-a pronunțat relativ la situația siracilor ca oameni liberi sau dependenți. Ulterior, Valeria Costăchel a considerat că : „precizările pe care le conține acest document ne dau posibilitatea să constatăm că la începutul sec. al XV-lea „săracii" constituiau categoria socială „de jos" adică neprivilegiată, care însă era alcătuită din oameni liberi, din moment ce puteau să testeze averea lor mănăstirii. . . Fără îndoială că, săracii, în calitate de locuitori ai satelor se ocupau cu agricultura și creșterea vitelor" [27].

Şt. Ştefănescu, în studiul *Despre terminologia ţărănimii dependente în Ţara Românească în secolele XV—XVI*[28], printr-o analiză nuanţată a tuturor elementelor din acest grup lexico-semantic, precizează raporturile dintre termeni şi realitatea istorică : „Termenii cu caracter general *sirac* și *siromah* desemnează în documentele interne din sec. al XV-lea marea masă neprivilegiată a populaţiei, atît de la sate, cît şi de la oraşe. *Ei nu sînt folosiţi în sec. al XV-lea pentru a desemna starea de sărăcie a cuiva*" (subl. n.).

Am constatat însă că studiile consacrate„ siracilor" nu şi-au propus şi analiza inventarului de bunuri ce le aparţineau, printre care şi cele enumerate în documentul de la Mihail vvd. Pe baza actului din 1418 considerăm că putem afirma că aceşti ţărani neprivilegiaţi, dar şi neaserviţi încă, dispuneau la 1418 de bunuri imobile de valoare, printre care moară. Deci, numai aservirea socială a determinat schimbarea caracterului de exploatare a tehnologiei tradiţionale existente în ţările române în mediul rural după revoluţia industrială.

Într-o istorie a „morii" pe pămîntul românesc ca instalaţie tehnică, noi vedem o perpetuare străveche a tehnicii în mediul rural. Faptul că în Ţara Românească, în sec. al XV-lea, populaţia orăşenească ca şi cea sătească era desemnată prin acelaşi termen, cel de siraţi sau siromahi, arată, după opinia lui Şt. Ştefănescu, „că în această vreme procesul de diviziune socială a muncii nu era prea dezvoltată, că nu se poate vorbi de o deosebire netă între populaţia sătească şi cea de la oraşe. În timp ce orăşenii practică şi agricultura, ţăranii se ocupă şi ei cu meşteşugurile" [29]. Se ştie că şi în sec. XX morile săteşti, în folosinţă colectivă, nici nu aveau morari şi unele operaţii le făceau deseori femeile [30]. Sperăm că atestarea din 1418 demonstrează elocvent că în sate au existat mori de apă anterior şi nu „după apariţia lor pe feudele laice sau clericale" [31], că ţăranii liberi au fost cei care au făcut danii din proprietăţile lor mănăstirilor.

Fireşte, istoriografia română a înregistrat faptul că satele libere îşi aveau morile lor proprii, la care îşi măcinau cerealele. Un oarecare Petriman, de pildă, dona la 17 iulie 1425, mănăstirii Cozia averea sa, printre care şi o moară[32], dar este probabil ca el să fi fost jupan. Numai prin discutarea documentului din 1418 în perspectivă etnolingvistică se atestă că, la începutul sec. XV, şi unii ţărani „de jos" au fost stăpîni de mori[33].

Prin urmare, în mediul satelor a existat o civilizaţie rurală, care a contribuit la funcţionarea unor instalaţii de mare progres tehnic. Civilizaţia rurală sub aspectul ascendenţei la tehnologie a fost în funcţie de statutul social al satului şi al oamenilor lui.

O altă instalaţie tehnică care atestă, de asemenea, o civilizaţie rurală este cea folosită pentru îmbunătăţirea ţesăturilor realizate în gospodărie. Astfel şteaza este citată, alături de piuă, din cele mai vechi documente. Pentru a preciza tipul de operaţiuni pe care le efectuau aceste instalaţii, apelăm la clasificarea propusă de Corneliu Bucur, care distinge : I. Instalaţii pentru îndesit ţesăturile de lînă (*şteze*, *vîltori*) care, la rîndul lor pot fi de două tipuri—cu vîrtej orizontal şi admisibil prin jgheab şi cu vîrtej vertical şi admisie prin tub (butoi) ; II Instalaţii pentru bătut (îngroşat) ţesăturile din lînă *(pive)*, acţionate manual sau hidraulic ; III Instalaţii pentru scămoşat (flauşat) ţesăturile din lînă (*dîrste*), acţionate manual sau hidaulic şi IV, o instalaţie dependentă de ultimele două, care efectuează întinderea ţesăturilor de lînă prelucrate la piuă sau la dîrstă[34].

Producţia unor astfel de instalaţii n-a avut un randament prea ridicat, de exemplu şi la mijlocul sec. al XIX-lea o dîrstă scotea 30—

40 pături pe an (dar se ştie că ele nu lucrau decît un sezon destul de scurt, cam 2 — 3 luni) [35]. Încetineala se datora faptului că ţesătura trebuia să stea în apă chiar pînă la 6 zile, apoi să fie bătută timp de mai multe ore, încît să scadă 1/3 din lăţime. Îndesîndu-se însă, ţesătura căpăta o durabilitate foarte mare, încît putea fi purtată şi de două generaţii. Scămoşarea lor (scoaterea miţelor) le făcea impermeabile.

Pe lîngă consemnările din sec. XII—XIV din Transilvania referitoare la pive, în Moldova ele apar întîi într-un document din 1435, martie 30, care pomeneşte ,,vadul care este pe Siret, cu piuă'' бродъ шо на серети с пышкомь iar în doc. din 23 aprilie 1448 emis la Suceava sînt enumerate, în limba slavonă, cele trei categorii de instalaţii : жерствило или валила...или стѫпы ,,dîrstă sau ştează. . .sau piuă'' [36]. Este relevant faptul că nici unul dintre termenii slavi desemnînd instalaţii textile, folosiţi în documentele slavone, nu au pătruns în limba română, ci s-au perpetuat, prin intermediul limbii vorbite, lat.* *pilla* > *piuă* sau *vultoris* > *vîltoare*.

În schimb, ne reţine atenţia termenul românesc *ştadza* (ştează) care s-a impus în formulele slavone ale documentelor. Astfel, în doc. din 13 septembrie 1473, ca puncte de reper într-o hotărnicie este înregistrată щадза влашинов ,,ştedaza lui Vlaşin'', cu determinantul numele proprietarului la un moment dat al instalaţiei [37]. Situarea acestor instalaţii (şteze) se făcea pe diverse cursuri de apă, atît la munte, în doc. din 1491 apar ,,morile de la Stolnici pe Bistriţa şi cu ştezele'' (ис щедзами) cît şi la şes, în doc. din 31 dec. 1518 pe rîul Trotuş.

Termenul *ştează* denumeşte şi astăzi în Moldova de nord şi Bucovina atît instalaţia rudimentară, formată dintr-o îngrăditură circulară de lemn, amenajată sub o cădere de apă, care serveşte la îngroşarea şi scămoşarea unor ţesături de lînă cît şi, într-o arie mult mai largă, ce cuprinde şi Transilvania şi Crişana, ,,piua de bătut postav'', şi, prin extensie semantică, ,,clădirea în care se află această instalaţie'' [39].

Încercînd să reconstituim istoria termenului *ştează* constatăm că nu are încă stabilită etimologia, deşi s-au făcut mai multe presupuneri, fiind considerat în orice caz unul dintre termenii vechi în limba română (fie că este autohton sau vechi grecesc), dar demonstraţiile etimologice nu au fost acceptate de către lingvişti.

Pe baza răspunsurilor la chestionarul pentru *Atlasul lingvistic român* înregistrate de Sever Pop în 1927, la întrebările nr. 1727 şi 1729 într-o zonă compactă din judeţele Arad şi Alba, ca şi în mai multe localităţi din Bihor şi Cluj s-a răspuns cu termenul *ştează* pentru ,,piuă'' şi *ştezar* ,,piuar'', de asemenea verbul *a şteza* ,,a bate la piuă (ţesături)'' [40]. Circulaţia termenului *ştează* ,,piuă'' în graiurile de vest ale limbii române face puţin probabilă ipoteza lui C. C. Giurescu că : ,,numele instalaţiei tehnice a fost determinat de toponimicul *Ştează* (un pîrîu numit astfel există în Moldova, un altul este afluent al Cibinului, la nord de Sibiu'' [41]. Existenţa sa în toponimie şi în sudul Transilvaniei întăreşte presupunerea că în trecut aria sa va fi fost mult mai mare, că a fost cunoscut în întreaga Transilvanie şi că, ulterior, aria s-a restrîns, fiind concurat de alţi termeni. Faptul că pe pîrîul Şteaza de lîngă Sibiu astăzi instalaţiile se numesc *vîltori*, nu demonstrează cu necesitate că ,,vîltoarea'' a înlocuit ,,şteaza'', ci lasă loc ipotezei că în trecut pe malul acestei ape au funcţionat mai multe tipuri de instalaţii printre care şi şteaza, iar astăzi este în uz tipul de vîltoare. De asemenea, este plauzibil ca termenul *ştează* să fi însemnat şi în zona Sibiului ,,piuă''. De altfel, pe baza atestărilor din limba vorbită

Dicționarul limbii române indică termenii *dîrstă* și *ștează* drept sinonime perfecte, în anumite regiuni, pentru *piuă*.

În această perspectivă, fluctuația regională a sensurilor termenului *ștează* ne determină să avem reticențe în ceea ce privește glosarea termenului românesc щаѕа din doc. slavon din 13 sept. 1473 prin „instalație primitivă...", deoarece considerăm că el ar fi putut să însemne și „piuă". Diferențierea semantică poate să aibă în vedere și tratamentul țesăturii pentru îndesire cu apă rece sau cu apă încălzită, ca fază intermediară pentru aceasta fiind necesară existența unei „vîltori" pe lîngă „piuă". Faptul că și în secolele ulterioare în Moldova au existat instalații textile care satisfăceau nevoile populației pe plan local, fără organizarea meșteșugărească strictă pe care o întîlnim în Transilvania[42], ne determină să presupunem că aceste instalații caracterizau civilizația rurală.

În documentele slavone din sec. al XIV-XV am aflat folosiți din domeniul civilizației tehnice, termeni românești ca : *Faur* (Ț.R., 1431), *făurel* (M., 1429), *făuroaie* (M., 1455), *foale* (Ț.R., 1453)), *cărbune* (M., 1429), *sperlă* „cenușă arzîndă" (M., 1409), *baie* (M., 1443), *ocnă* „mină de sare" (Ț.R., 1451), *rudă* „mină" (M., 1488), *topliță* (M., 1473), de asemenea numele multor unelte : *ciocan*, *cîrlig*, *furcă*, *laț* „scîndură de o anumită dimensiune", *măciucă*, *sculă*, *sucală*, *tălpigă*, *topor*, ca și numele unor meserii : *aurar*, *baci*, *băiaș*, *cojocar*, *croitor*, *maistorie*, *meșter*, *pietrar*[43]. Stratul de termeni românești, din limbajul curent, care s-au folosit în nomenclatura oficială a cancelariei slavone, este elocvent pentru autoritatea cu care s-a impus realitatea „în limba țării" pentru diacul sau pisarul „de slovenie".

Pe de altă parte, unul dintre termenii din această serie, anume *dîrstă* este derivat din bg. дръщъ. Or, дръщъ, дрощъ nu apar în documentele slavone românești, ceea ce ne face să presupunem că avem de-a face cu un împrumut tîrziu, poate ulterior sec. XIV—XV, care oricum nu a intrat prin intermediul limbii scrise[44].

În ceea ce privește îmbrăcămintea confecționată din țesături trecute prin aceste instalații, o întîlnim descrisă de dalmațianul Anton Verancics, pe la 1538, care a fost impresionat de costumul locuitorilor „îmbrăcați într-o dimie de culoare brună, grosolană și peste măsură de păroasă"[45]. Cele mai vechi imagini ale costumului popular, din sec. al XIV-lea, cum sînt cele două miniaturi din *Chronicon Pictum*, înfățișează și ostași români în bătălia de la Posada, îmbrăcați în cămăși de pînză, încinse cu o curea îngustă, ițari și opinci, pe cap cu căciuli înalte și țuguiate iar peste cămăși, haine lungi mițoase. Vor fi fost oare haine de dimie, de felul saricei „cu mițe" denumită și ea, într-un doc. slavon din 1522—1529 cu termenul românesc єдна сарєка[46].

Faptul că stofa „cu mițe" caracteriza îmbrăcămintea țărănească din acea perioadă pare să fie atestată în actul din ⟨1424 (după noiembrie 10)—1431⟩ de la Dan al II-lea, către vameșii din Dîmbovița și Rucăr, prin care se arată ce vamă să se perceapă brașovenilor și se indică : гȣна а҃ бан „guna 1 ban"[47]. Or, termenul *guna* nu s-a folosit în slavona de cancelarie, așa după cum a argumentat Lucia Djamo-Diaconiță[48], care consideră acest cuvînt drept element românesc în limba documentelor slavo-române. Am argumentat, la rîndul nostru, că termenul *gună* a existat în limba română, fiind moștenit din lat. *gunna*, și a dispărut ulterior[49]. Urme ale existenței sale sînt unele toponime din R.S.F. Iugoslavia, ca *Faraguna*, de origine română, și faptul că în limba sîrbo-croată *gunj* a fost împrumutat „de la vechii cici-istroromâni" așa după cum a susținut Petar Skok[50]. Un alt

argument în sprijinul ipotezei că termenul *guna* a denumit haina de stofă în limba română ar putea fi relatarea călătorului Georg Reichestorffer din 1541, că locuitorii din Transilvania „se îmbracă cu haine lățoase, țesute din lînă de capră." Or, în limbile albaneză și bulgară termenul similar denumește „țesătura din lînă de capră", ceea ce ne face să presupunem că acea țesătură și haina realizată din ea, purtată în Transilvania în sec. al XVI-lea, se va fi numit la fel.

La discuțiile de pînă acum referitoare la progresele tehnologiei românești am adăugat considerațiile despre mediul în care se foloseau unele procedeee perfecționate de îmbunătățire a țesăturilor de lînă realizate în gospodărie. Faptul că terminologia slavă pentru instalații perfecționate nu a pătruns în limba română este dovada indubitabilă a folosirii neîntrerupte a fondului autohton și latin moștenit.

Prin folosirea mijloacelor tehnice perfecționate de obținere a produselor necesare vieții, moara de apă (de măcinat) sau instalațiile pentru îmbunătățirea țesăturilor de lînă, civilizația rurală românească s-a dovedit deschisă la progresul tehnic.

NOTE

* Versiune amplificată a comunicării prezentată în cadrul simpozionului *600 de ani de la urcarea pe tron a domnitorului Mircea cel Mare*, (20 iunie 1986), de la Institutul de studii sud-est europene.

Cercetările de etnolingvistică, promovate în cadrul acestui institut, au fost definite de Zamfira Mihail, *Recherches d'ethnographie linguistique comparée du Sud-Est européen*, în „Bulletin. AIESEE", 1973, nº 1—2, p. 139—150 și în cap. *Etnografia lingvistică: domeniu și metode de cercetare*, în *Terminologia portului popular românesc în perspectivă etnolingvistică comparată sud-est europeană*, București, 1978, p. 34—37.

[1] Em. Condurachi, R. Theodorescu, *Europa de est, arie de convergență a civilizațiilor*, în „Revista de istorie", 1981, nr. 1, p. 5—35. Definițiile conceptului „cultură", în număr de 164, au fost inventariate de A. J. Kroeber și Clyde Kluckhohn, *Culture. A critical Review of Concepts and Definitions*, New York, 1963.

[2] Valer Butură, *Etnografia poporului român*, Cluj-Napoca, 1978, p. 6.

[3] Șt. Pascu, *Cultură și civilizație*, în vol. *Istoria gîndirii și creației științifice și tehnice românești*, I, București, 1982, p. 32.

[4] Răzvan Theodorescu, *Sur les debuts de l'art populaire médiéval roumain*, în „Revue Roumaine de l'Histoire de l'Art", 1970, p. 3—12.

[5] În special N. Constantinescu, *Coconi. Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn*, București, 1972 care modifică în mare măsură datele cuprinse în studiul mai vechi al lui I. Donat, *Așezările omenești din Țara Românească în secolele XIV—XVI*, „Studii", 1956, nr. 9, p. 76—97. Pentru situația din Transilvania cf. *Istoria României* vol. II, p. 242—243; R. Vuia, *Satul românesc din Transilvania și Banat. Studiu antropologic și etnografic*, Cluj, 1945. O valoroasă sinteză: Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV—XV*, București, 1973.

[6] N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova de la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, București, 1970.

[7] S. Mehedinți, *Civilizație și cultură*, ed. G. Geană, Iași, Ed. Junimea, 1986, p. 108.

[8] Corina Nicolescu, *Case, conace și palate vechi românești*, București, 1979.

[9] O cercetare complexă referitoare la locuința geto-dacă din perioada sec. VI în e.n. — III e.n. a fost realizată în cadrul Institutului de studii sud-est europene de către Cornelia Belcin-Pleșca, care a publicat unele considerații in studiul *Sur l'habitation chez les Géto-Daces*, în RESEE, XXIV, 1986, nº 2, p. 165—177.

[10] Termenul *cuptor* a fost împrumutat din limba română de limba bulgară, cf. I. Petkanov, *Proizhod, značenie i rasprostranenie na dumata koptor (koftor)*, „Izvestia na Instituta za bălgarski ezik", III, 1954.

[11] Cf. Cornel Irimie, Marcela Nicula, *Arta țărănească a lemnului*, București, 1983.

[12] N. Constantinescu, *Centre de producție ceramică din Țara Românească* (sec. XIV), în SCIV, XV, 1964, nr. 1, p. 103—112; Elena Busuioc, *Ceramica locală de uz casnic din sec. al XIV-lea de la Suceava*, idem, p. 85—102.

[13] Al. Gonța, *Mărfuri și negustori moldoveni în Transilvania în sec. XIV—XV*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A. D. Xenopol»", Iași, 1982, p. 527.
[14] Jean Delumeau, *La civilisation de la Renaissance*, Paris, 1967, p. 285.
[15] Șt. Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii*, București, 1983, p. 158.
[16] Zamfira Mihail, *Din istoricul inventarului agricol în sud-estul Europei. Plugul*, în „Memoriile Secției de științe istorice", seria IV, t. VI, 1981, p. 47—57.
[17] Corneliu Bucur, *Moara de apă în Dacia Romană în lumina descoperirilor arheologice*, în „Cibinium", 1974—1978, Sibiu, 1979, p. 197.
[18] Idem, *Premise la o istorie a civilizației medievale românești. Cu privire la apariția industriilor feudale pe teritoriul României*, în „Studii și comunicări", Sibiu, 1978, p. 93—110, în special p. 106.
[19] G. Giuglea, M. Homorodean, I. Stan, *Toponimia comunei Rîu de Mori* (Țara Hațegului), în „Fonetică și Dialectologie", V. 1963, p. 41—42.
[20] DRH B, I, doc. 1, p. 8, doc. 7, p. 20, DRH A I. doc. 16, p. 23.
[21] Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 124.
[22] DRH B, I, doc. 70, p. 145.
[22bis] *Ibidem*, doc. 64, p. 124—125.
[23] *Ibidem*, doc. 101, p. 176—177.
[24] *Istoria gîndirii și creației științifice și tehnice românești...*, p. 115.
[25] DRH B, I, doc. 42, p. 86—87.
[26] C. C. Giurescu, *Despre „sirac" și siromah" în documentele slave muntene în* „Revista Istorică", 1927, p.43.
[27] Valeria Costăchel, în „Studii și referate de istorie medie", București, 1954, p. 765—766, iar la p. 769, în cap. *Ocupațiile săracilor* reia discutarea doc. din 1418 și arată că : „În documentele mănăstirii Tismana de pe vremea lui Mircea cel Bătrîn citate mai sus, săracii sînt pomeniți cu precizarea că ei pot testa ogoare, vite, vii. Prin urmare fac parte din populația satelor", dar autoarea nu menționează nicăieri că și o moară făcea parte dintre bunurile acestor săraci.
[28] Șt. Ștefănescu, *Despre terminologia țărănimii dependente în Țara Românească în secolele XV—XVI*, în „Studii. Revistă de istorie", nr. 5—6, 1962, p. 1155—1169. Citatul la p. 1159.
[29] *Ibidem*, p. 1160.
[30] V. Butură, *op. cit.*, p. 332.
[31] *Istoria gîndirii și creației...*, p. 115.
[32] *Șt.* Olteanu, C. Șerban, *Meșteșugurile în Țara Românească și Moldova în Evul Mediu*, București, 1969, p. 57.
[33] Acest document infirmă și aserțiunea din *Dicționar de artă populară* de Georgeta Stoica, Paul Petrescu și Maria Bocșe, București, 1985, p. 248, că : „morile au fost în perioada medievală proprietate domnească, mănăstirească sau boierească. Morile țărănești au fost în general în folosință colectivă, cele individuale fiind de dată mai recentă".
[34] Corneliu Bucur, *Evoluție și tipologie în sistematica instalațiilor tradiționale din România*, în „Cibinium", 1974—1978, Sibiu, 1979, p. 130—131.
[35] *Documente privitoare la economia Țării Românești*, vol. II, București, 1958, p. 979.
[36] DRH A, I, doc. 137, p. 190, doc. 279, p. 395, doc. 280, p. 397. Termenul slav валѧ sau cel polonez *walyla* desemnau *șteaza*, cf. doc. din 12 aprilie 1458 și 11 aprilie 1465. În DRH A, II, p. 158 se menționează că în documentele din Moldova стѫпа înseamnă, totdeauna, „piuă" iar жерствило a fost tradus prin *dîrstă*.
[37] DRH A, II, doc. 193, p. 289.
[38] DRH A, III, doc. 93, p. 185.
[39] *Dicționarul limbii române*, tom XI, partea 1, București, 1978 sub verba (= s.v.).
[40] Cf. *Atlasul lingvistic român. Seria nouă*, sub redacția E. Petrovici, vol. II, București, 1958, harta 447.
[41] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 331.
[42] Cf. E. Moisuc, *Industria textilă din Brașov și Țara Bîrsei*, I, București, 1960 passim.
[43] *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române*, București, 1981, s.v. Cf. și Gh. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi (sfîrșitul sec. al X-lea — începutul sec. al XVI-lea)*, București, 1974.
[44] Nu a fost înregistrat nici de O. Trubaciov, în *Этимологический словарь славянских языках*, t. 5, Moscova, 1978.
[45] *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, 1968, p. 419.
[46] *Dicționarul elementelor românești...*, s.v.
[47] DRH B, I, doc. 54, p. 108.
[48] L. Djamo-Diaconiță, *Limba documentelor slavo-române emise în Țara Românească în sec. XIV—XV*, București, 1971. Constatăm, cu surprindere, că termenul *gună* nu a fost înregistrat printre elementele românești *de Dicționarul elementelor românești...*
[49] Zamfira Mihail, *Terminologia portului popular românesc...*, p. 102—103.
[50] Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I, Zagreb, 1971, s.v.

TRAITS DE CIVILISATION MATÉRIELLE RURALE ROUMAINE AUX XIVe—XVe SIÈCLES EN PERSPECTIVE ETHNOLINGUISTIQUE

Résumé

L'effort de connaissance et, implicitement, de reconstitution des différents aspects de la vie rurale se propose également de caractériser les traits de civilisation spécifique. Dans cette perspective, l'architecture paysanne présente un intérêt exceptionnel pour l'évolution de la civilisation matérielle á la lumière de la continuité démontrée par la terminologie ayant trait à la maison rurale.

Sans nous proposer une synthèse de la civilisation des XIVe —XVe siécles, nous avons essayé d'avancer de nouveaux arguments, ethnolinguistiques à propos de certains problèmes moins abordés jusqu'à nos jours. Ainsi, nous avons pris en considération l'inventaire des biens énumérés par le document du 22 juin 1418 comme appartenant à des gens du „bas peuple" dénommés *siraci*; parmi ces biens sont énumerés la maison, du bétail, de la vigne ou des champs, étant mentionné également un moulin. Donc, certains *siraci*, faisant partie de la catégoire sociale la plus basse, démunie de privilèges, mais qui était constituée de paysans libres comme le révèlent leurs propriétés, pouvaient posséder aussi un moulin. Il s'en suit qu'au début du XV-e siècle, en Valachie la civilisation rurale était caractérisée par cette propriété de certains moyens de production laquelle constituait non seulement l'apanage d'hommes aisés des villages libres comme on suppose avoir été Petriman, mentionné dans le document du 17 juillet 1425. Le monopole qui sera instauré durant cette période-là et surtout la consolidation des propriétés des monastères a été dû également aux donations faites par ces paysans libres, donc aussi ceux démunis de privilèges.

Un autre problème abordé en est celui touchant la *stează* désignée par ce terme roumain dans les documents slaves à partir du 13 septembre 1473. La comparaison avec la situation linguistique actuelle des dialects, consignée dans „L'Atlas linguistique roumain" concernant le sens du terme *stează* révèle que celui-ci a désigné et désigne non seulement „l'installation rudimentaire formée d'un enclos circulaire en bois aménagé sous une chute d'eau qui sert à l'effilochage des tissus en laine", mais aussi le type, beaucoup plus perfectionné dénommé aussi *piuă* (moulin à foulon). L'existence dans le cadre de la civilisation rurale des ces installations pour l'amélioration de la qualité des tissus nous a permis de soutenir que le vêtement dénommé *gună*, par un terme d'origine latine, aujourd'hui disparu de la langue parlée, était une sorte de vêtement à longs poils confectionné au moyen de ces installations, en Transylvanie du sud et qui était exporté également en Valachie.

Par l'utilisation des moyens techniques pour la réalisation des produits d'usage courant, le moulin à l'eau et ultérieurement le moulin à vent, destinés à moudre des grains ou les installations destinées à ameliorer la qualité des tissus, la civilisation rurale s'avérait ouverte au progrès technique.

ADMINISTRAŢIA DACIEI ROMANE

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Îndată după încheierea războiului al doilea dacic, împăratul Traian a trecut la organizarea provinciei *Dacia*[1]; aceasta cuprindea probabil teritoriile aflate înainte de primul război sub autoritatea regelui dac *(regnum Decebali)* : Transilvania (în cea mai mare parte), Banatul şi Oltenia (nord-vestul acesteia); alte teritorii dacice cucerite (poate încă în cursul primului război dacic) au fost atribuite Moesiei Inferioare (estul Olteniei, sud-estul Transilvaniei, Muntenia, sudul Moldovei)[2]. Provincia creată de Traian s-a aflat pe timpul acestui împărat sub autoritatea unui *legatus Augusti pro praetore* de rang consular : primul cunoscut a fost D. Terentius Scaurianus, urmat de C. Avidius Nigrinus, apoi de C. Iulius Quadratus Bassus mort cu ocazia evenimentelor din 117/118. Se presupune că legatul consular era secondat de un procurator cu atribuţii financiare (pînă acum nu este atestat epigrafic)[3].

Pacea romană, pe care Traian îşi închipuia că a impus-o lumii barbare prin crearea unei provincii la nord de Dunăre, s-a dovedit curînd precară. Îndată după moartea împăratului (august 117), au avut loc la Dunărea de mijloc şi de jos evenimente grave[4]; împăratul Hadrian a stat chiar un moment în cumpănă dacă să menţină această provincie sau s-o abandoneze (Eutropius, VIII, 6,2). Autorii tulburărilor erau sarmaţii cuibăriţi în stepa pannonică (Orosius, VII, 13, 4 : *bellum contra Sarmatas*). După un moment de reflecţie, împăratul decise să facă faţă situaţiei : *Audito dein tumultu Sarmatarum et Roxalanorum praemisis exercitibus Moesiam petit* (Hist. Aug., *Hadr.*, 6,6).

Conducerea operaţiilor militare a fost încredinţată lui Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus[5], care tocmai reprimase răscoala din Mauretania (Hist. Aug., *Hadr.*, 5, 3); această comandă este menţionată în continuare de biografia împăratului (*Hadr.*, 6, 7) : *Marcium Turbonem... praefecturae infulis ornatum Pannoniae Daciaeque ad tempus praefecit* şi este confirmată de diplomele militare de la Gherla[6] şi Čovdin[7] din anul 123. Aşadar, i-a fost încredinţată lui Turbo, personaj de rang ecvestru, guvernarea Pannoniei (probabil numai a Pannoniei Inferioare[8]) şi Daciei—provincii care pînă atunci fuseseră guvernate de legaţi de rang senatorial; de asemenea, el avea sub ordinele sale două legiuni — cîte una pentru fiecare din provinciile menţionate. Verbul *praefecit* arată că titlul cu care a guvernat temporar cele două provincii a fost cel de *praefectus*[9]. Aceasta rezultă şi din relatarea unei misiuni încredinţate în continuare lui Turbo, după care împăratul pleacă la Roma (unde ajunge la 9 iulie 118), *Dacia Turboni credita titulo Aegyptiacae praefecturae quo plus auctoritatis haberet ornato (Hadr.*, 7, 3). Aşadar, Turbo a fost investit cu un titlu echivalent cu cel de prefect al Egiptului[10], singurul funcţionar de rang ecvestru care putea conduce legiuni şi era investit cu *imperium*[11]; acest titlu îi da

posibilitatea să conducă operaţiuni militare, drept care aparţinea pînă atunci, în virtutea acestui *imperium*, numai unui *legatus Augusti pro praetore*.

După trecerea stării excepţionale, Dacia romană apare cu o nouă organizare şi cu structuri politico-administrative diferite. Împăratul Hadrian a reorganizat teritoriul Daciei în trei provincii[12]:

— *Dacia Superior*, moştenind cea mai mare parte a teritoriului fostei provincii Dacia şi avînd în frunte un *legatus Augusti pro praetore*, dar de data aceasta numai de rang pretorian (deoarece în provincie se afla acum o singură legiune, *XIII Gemina)*; el era secondat pentru probleme de ordin financiar de un *procurator Augusti*;

— *Dacia Inferior*, cuprinzînd o parte din teritoriile nord-dunărene stăpînite anterior de Moesia Inferior (estul Olteniei, sud-estul Transilvaniei), avînd în frunte un guvernator de rang ecvestru, *procurator Augusti*;

— *Dacia Porolissensis*, cuprinzînd teritoriul de nord al Transilvaniei, la nord de rîurile Arieş şi Mureş; ea avea în frunte tot un *procurator Augusti*.

Un moment aparte este reprezentat de misiunea lui T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo, *[pro l]eg(ato) et praef(ectus) prov(inciae) Dac[iae] Inferioris*[13] pe timpul lui Antoninus Pius (probabil prin anul 143)[14]. Prin titulul de *[pro l]eg(ato)*, personajul nostru primea împuternicirea să comande efective din legiuni, aduse în Dacia Inferioară pentru a întări forţele militare ale acestei provincii (alcătuite numai din trupe auxiliare) faţă de o ameninţare din afară; un titlu asemănător i-a fost acordat îndată după aceea: *[pr]oc(urator) pro leg(ato) provinc[iae] Mauretan(iae) Caes[ariensis]*. Acest din urmă titlu însemna, el singur, doar că i se acordase dreptul de a comanda cetăţeni romani, drept care îi lipsea ca simplu procurator-guvernator[15]. Dar în Dacia Inferior, T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo a deţinut şi titlul de *praefectus*, asemeni lui Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus cu un sfert de veac mai înainte; aşadar, el a fost investit cu *imperium*, ceea ce îi acorda dreptul de a conduce operaţiuni militare dincolo de graniţele provinciei sale, probabil contra roxolanilor care ameninţau dinspre est[16]. Este posibil ca în aceste împrejurări vestul Munteniei să fi fost reanexat provinciei romane (în cazul de faţă Daciei Inferioare), dacă avem în vedere deciziile asemănătoare din Britania şi de pe limes-ul reto-germanic[17]. După trecerea primejdiei s-a revenit la guvernarea provinciei prin procuratori, cum reiese din *cursus* lui *[T. V?]arius [P]riscus, proc[urator p]rovinciarum [Ma]uretan(iae) Tingitanae [et D]aciae Inferioris*[18].

S-a discutat mult în problema subordonării procuratorilor Daciei Inferioare şi ai Daciei Porolissensis faţă de legatul pretorian al Daciei Superioare[19]. Noi ne mulţumim a adăuga aici că investirea lui T. Flavius Priscus cu *imperium* în cursul misiunii sale în Dacia Inferioară exclude total ideea subordonării guvernatorului acestei provincii faţă de legatul pretorian al Daciei Superior. Este probabil că procuratorul Daciei Porolissensis se afla în aceeaşi situaţie.

Organizarea dată de Hadrian provinciilor Daciei a rămas neschimbată o jumătate de secol. Imperfecţiunile ei ieşiseră în evidenţă cu ocazia evenimentelor din timpul lui Antoninus Pius. Pe de o parte, faptul că procuratorii ecveştri ai provinciilor Porolissensis şi Inferior nu aveau *imperium* (am văzut că T. Flavius Priscus l-a primit în virtutea unui titlu special, de *praefectus)* îi împiedica să acţioneze cu promptitudine în caz de pericol

extern. Pe de altă parte, legatul Daciei Superioare nu avea dreptul să intervină într-una din provinciile vecine fără un mandat special. Evenimentele din anii 168—169 au impus astfel o nouă organizare[20] : cele trei Dacii au fost puse sub ordinele unui guvernator unic, *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum*, numit iarăşi din rîndul foştilor consuli (deoarece acum se aflau în Dacia două legiuni, *V Macedonica* şi *XIII Gemina*), chemat din această cauză şi *consularis III Daciarum* ; totodată, în acest fel, potenţialul militar al acestor provincii putea fi utilizat mai bine în vederea combaterii pericolului extern.

Cele trei provincii poartă de acum înainte denumiri uniforme : *Apulensis* (persistă totuși cel puțin o vreme și vechea denumire, așa cum rezultă din diploma militară de la Drobeta din 1 aprilie 179 : *et sunt in Dacia Superiore sub Helvio Pertinace leg(ato)*[21] ; *Malvensis* (fosta provincie *Inferior*) şi Porolissensis. În fruntea fiecăreia se afla cîte un procurator de rang centenar, cu atribuţii financiare. Faptul că diploma abia amintită de la Drobeta menţionează numai trupele Daciei Superioare (Apulensis), pare a lăsa impresia că armatele *(exercitus)* celorlalte două provincii și-au continuat existenţa lor aparte ; ar fi deci posibil ca procuratorii provinciilor Porolissensis și Malvensis să fi rămas în continuare comandanţii trupelor din districtele lor provinciale.

Pe timpul lui Septimiu Sever şi Caracalla, constatăm că un procurator al Daciei Apulensis este însărcinat să asigure interimatul guvernării Daciei cu titlul *agens vice praesidis* (nr. **62**). Inovaţia se repetă de mai multe ori şi sub împăraţii ce au urmat, ultima menţiune fiind din timpul domniei comune a lui Trebonianus Gallus şi Volusianus (nr. **69**). Probabil însă că autoritatea acestui *agens vice praesidis* se întindea numai asupra Daciei Apulensis, cum rezultă din faptul că de cele mai multe ori menţiunea exercitării interimatului este asociată cu titlul de *procurator Augusti Daciae Apulensis*.

Despre procuratorii celorlate două provincii, avem se pare şi două menţiuni tîrzii, după mijlocul secolului al III-lea. Unul poate fi M. Aur[e]lius Apo[l]lina[ris], *proc(urator) Aug(usti)* al Daciei Porolissensis către anul 260 (nr. **82**). Celălalt este M. Aurel(ius) Cassianus, *v(ir) e(gregius)*, *praeses prov(inciae) Daciae Malvensis* (nr. **73**) ; titlul de *praeses*, utilizat în această epocă tot mai frecvent pentru a designa pe guvernatorii provinciilor de rang ecvestru, subliniază eventual iarăşi independenţa acestuia faţă de guvernatorul general — în condiţiile cînd împăraţii recurg tot mai des la servicille procuratorilor financiri ai Daciei Apulensis pentru a asigura interimatul guvernării provinciei.

În paginile ce urmează, prezentăm pe scurt carierele legaţilor pro praetore şi procuratorilor imperiali ai Daciei romane[22].

GUVERNATORII DACIEI ROMANE

1 — 3) Legaţii Daciei pe timpul domniei lui Traian

1. *D. Terentius Scaurianus* — Circa 106 — 112

1) CIL, XVI, 160 = IDR, I, 1 (diplomă, Porolissum ; 11 august 106) ;
2) CIL, XVI, 57 = ILS, 2004 = IDR, I, 2 (diplomă ; 17 februarie 110) ;
3) CIL, XVI, 163 = IDR, I, 3 (diplomă, Porolissum ; 2 iulie 110) ; 4) CIL, III, 1443 = = AnnÉp, 1972, 465 = AnnÉp, 1976, 570 = IDR, III/2 1 (ulpia Traiana Sarmizegetusa) ;

5) M. P. Speidel, JRS, 60, 1970, p. 142—152; idem, AMN, 7, 1970, p. 511—515 = AnnÉp 1969—1970, 583 (Philippi); 6) CIL, VI, 1444 = ILS, 1022 (cf. G. Molissani, Tituli, 4, p. 504). — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 9—10; A. Dobó, Acta classica, IX, 1973, p. 91—92; B, E. Thomasson, *Laterculi*, col. 149, nr. 1; RE, Suppl. XIV, col. 757, nr. 68 (vezi şi RE, V A,. col. 669—671, nr. 68); G. Molissani, Tituli, 4, 1982, p. 499—505.

D. Terentius Scaurianus este atestat în fruntea armatei Daciei în diplomele din anii 106 şi 110 *(1—3)*; din inscripţia de la Ulpia Traiana *(4)* aflăm că din ordinul împăratului s-a fundat Colonia Dacica *per [D. Terenti]um Scaurianum, [legatum] eius pro pr(aetore)*. Începutul legaţiei sale în Dacia nu este cunoscut. Prima diplomă de la Porolissum *(1)*, datată în anul 106, este în realitate emisă mai tîrziu (pentru această problemă, vezi H. Wolff, AMN, XIII, 1976, p. 108 nota 31). Într-adevăr, prin consulii menţionaţi de diplomă se datează numai acordarea cetăţeniei soldaţilor din cohors I Brittonum miliaria torquata p.f. civium Romanorum (11 august 106) pe cîmpul de luptă, *ante emerita stipendia*; dar *demissio honesta missione* se face abia în anul 110, prin *constitutio* reprodusă de diploma citată: deci din acest an datează şi prima atestare precisă a guvernării lui D. Terentius Scaurianus (vezi şi diplomele consemnate la nr. 2 şi 3). Indiferent însă de acestea, guvernarea lui a început cel mai tîrziu în 107, căci în acest an împăratul se afla deja la Roma.

Probabil tot la legaţia sa în Dacia se referă şi inscripţia de la Philippi *(5)*, unde este numit *consularis [exercil]tus provinciae nov[ae...]* (după G. Molissani, *loc. cit.*, p. 501, *provincia nova* este chiar Dacia, nu Mesopotamia, cum propunea Speidel, ori *Nova Syria = Assyria* cum propunea N. Gostar, *Epigraphica-Travaux*, 1977, p. 77—98).

Dacă inscripţia de la Roma *(6)* se referă la D. Terentius Scaurianus, aceasta îl numeşte *leg(atus) pro praetore)*. Nu este însă probabil că o inscripţie de la Apulum (CIL, III, 1081 = ILS, 3594), dedicaţie a unui Scarianus *I.O.M. et dis Penatibus*, se referă la primul guvernator al Daciei.

2. *C. Avidius Nigrinus* — Circa 112—117

CIL, III, 7904 (= ILS, 2417; IDR, III/2, 205). — Cf. RE, Suppl. VI, col. 18; PIR². A—1408; A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 10—11; RE, Suppl. XII, col. 129, nr. 6; B. E. Thomasson, *Laterculi*, col. 149, nr. 2.

Acest guvernator apare în singura inscripţie din Dacia care îl menţionează — dedicaţia lui M. Calventius Viator, *(centurio) leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis)*, *exerc(itator) eq(uitum) sing(ularium) C(ai) Avidi Nigrini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)* (Sarmizegetusa). Mandatul său în Dacia datează probabil începînd de prin 112, căci el este se pare menţionat mai întîi *consul suffectus* în anul 110 (A. Degrassi, *Fasti consolari*, p. 33; L. Vidman, *Fasti Ostienses*, p. 47), apoi cu o misiune în Achaia (cf. Thomasson, *Laterculi*, col. 193, nr. 24). Este posibil ca el să fi avut un mandat comparabil ca durată cu cel al primului guvernator al Daciei.

3. *C. Iulius Quadratus Bassus* — Anii 117—118

Chr. Habicht, Altertümer von Pergamon, VIII, 3, 1969, p. 43 şi urm., nr. 21. — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 11—14; PIR², I—508; RE, Suppl. VII, col. 311, nr. 425 a; RE, Suppl. XIV, col. 209, nr. 425 a; B. Lifshitz, ANRW, II, 8, 1977, p. 5—7; H. Halfmann, *Senatoren*, p. 119—120; idem, Tituli, 5, p. 626; Thomasson, *Laterculi*, col. 149, nr. 3; I. Piso, Tituli, 4, p. 372.

Personaj de rang consular *(consul suffectus* în 105), a luat parte la războaiele dacice ale lui Traian, iar spre sfîrşitul domniei acestuia era

guvernator al Syriei (Thomason, *Laterculi*, col. 310, nr. 43). Se pare că a căzut în luptele din Dacia — desigur în ultima parte a anului 117, eventual la începutul anului 118 (vezi și I.I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior*, p. 37 ; idem Dacia, N.S., 18, 1974, p. 163).

GUVERNAREA DACIEI PE TIMPUL LUI HADRIAN ŞI ANTONINUS PIUS

4. *Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus* Anii 118 — 119

Hist. Aug., *Hadr.*, 6, 7 : *Marcium Turbonem post Mauretaniam praefecturae infulis ornatum Pannoniae Daciaeque ad tempus praefecit* ; 7, 3 : (Hadrianus) *Romam venit Dacia Turboni credita titulo Aegyptiacae praefecturae quo plus auctoritatis haberet ornato* ; AnnÉp, 1973, 459 = IDR, I, 7 = RMD, 21 (diplomă militară ; Gherla, anul 123). — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 14—16 ; H.-G. Pflaum, *Carrières*, I, p. 199—216 ; R. Syme, JRS, 52,1962, p. 87—96 ; I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior*, p. 36—41 (= Dacia, N.S., 18, 1974, p. 162—164) ; PIR², M—149 ; B. E. Thomasson, *Laterculi*, col. 149, nr. 4.

Comandamentul *ad tempus* al lui Q. Marcius Turbo asupra celor două provincii (Dacia și Pannonia Inferior) datează din prima parte a anului 118, cînd împăratul însuși s-a aflat în apropierea zonei de operațiuni (după care Hadrian pleacă la Roma, unde ajunge la 9 iulie 118). Turbo mai rămîne în Dacia o vreme, *titulo Aegyptiacae praefecturae. . . ornatus*, procedînd probabil la punerea în aplicare a deciziei imperiale de reorganizare a Daciei. După aceea, pleacă la Roma, fiind numit *praefectus praetorio* ; cu acest prilej, capitala provinciei îl onorează cu inscripții (CIL, III, 1462 =IDR, III/2, 96 ; CIL, III, 1551 = IDR, III/1, 131).

5 — 17) Legati Augusti pro praetore Daciae Superioris

5. *Cn. Minicius Faustinus Sex. Iulius Severus* Anii 119 — 127

1) AnnÉp, 1958, 30 — 1959, 31 = IDR, I, 5 = RMD, 17 (diplomă militară, Cășei) (29 iunie 120) ; 2) CIL, XVI, 68 (v. Suppl., p. 215) = IDR, I, 6 (Porolissum) (29 iunie 120) ; 3) AnnÉp, 1967, 395 = IDR, I, 8 = RMD, 27 (diplomă militară, Tibiscum) (a. 126) ; 4) IDR, I, 9 = RMD, 28 (Tibiscum, a. 126) ; 5) CIL, III, 2830 (= 9891) = ILS, 1056 (Burnum) : *[l]eg., pr. pr. Imp. Traiani Hadria[n]i Aug. p[r]ovinciae Dacia[e]*. Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 19—20 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 150, nr. 5 ; I. Piso, Tituli, 4. p. 373 ; J. Šašel, Tituli, 5, p. 562.

Diplomele de la Cășei și Porolissum *(1, 2)* îl arată în fruntea provinciei Dacia Superior în vara anului 120 ; dar el se afla în acest post probabil încă din anul 119, înlocuind pe Q. Marcius Turbo. A guvernat provincia pînă prin anul 126, la începutul căruia îl atestă încă în acest post cele două diplome militare de la Tibiscum *(3, 4)*, apoi, în toamna anului 127, este investit *consul suffectus* (Degrassi, *Fasti consolari*, p. 37 ; Vidman, *Fasti Ostienses*, p. 49 ; Alföldy, *Konsulat*, p. 324).

6. *Tib. Iulius Flaccinus* ? Circa 127 — 131

1) CIL, III, 1461 = IDR, III/2, 95 (Sarmizegetusa) : *leg. Aug. [pr. pr.] provinc[. . .]* ; AnnÉp, 1934, 11 = IDR, III/2, 245 (Sarmizegetusa) ; 3) CIL, III, 7768 (Apulum) : *leg. Aug. pr. pr.* — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 27 ; PIR², I—310 ; B. E. Thomasson, *Laterculi*, col. 152, nr. 18.

După I. Jung *(Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 8), ar putea fi identificat cu . . . *ci[.]us*, unul din consulii menționați de diploma CIL XVI 125 ; de aceea, Piso (Tituli, 4, .p 375), înclină a-i data mandatul în Dacia 164/5 — 167/8. Dar în toate trei inscripțiile citate, el apare legat

al unui singur împărat—nu *leg. Augg. pr. pr.*, cum ar fi trebuit să apară dacă ar fi guvernat Dacia Superior pe timpul lui Marcus Aurelius şi Lucius Verus. Pe de altă parte, pentru plasarea legaţiei lui pe timpul lui Hadrian nu pledează decît spaţiul liber în fastele provinciei în intervalul 127—131.

7. *Cn. Papirius Aelianus Aemil[ius] Tuscillus* Anii 132—135

CIL, III, 1446 = IDR, III/2, 8 (Sarmizegetusa). — Cf. PIR, P—80, 82; RE, XVIII/3 (1949), col. 1013—1014, nr. 27, 29; A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 21—22; B. E. Thomasson, *Laterculi*, col. 150, nr. 6; I. Piso, Tituli, 4, p. 373; C. Castillo, Tituli, 5, p. 511—512.

Acest guvernator apare numai într-o inscripţie dedicată împăratului Hadrian în anul 132 *aqua inducta colon(iae) Dacic(ae) Sarmiz(egetusae) per Cn(aeum) Papirium Aelianum, legat(um) eius pr(o) pr(aetore)*. Prin a. 135 sau 136 el era *consul suffectus* (Alföldy, *Konsulat*, p. 218, 268), deci pare să fi guvernat Dacia prin anii 131—134.

8. *C. Iulius Bassus* Anii 135—138

CIL, III, 1078 = ILS, 2301 (Apulum; 13 decembrie 135). — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 22; PIR², I 206; RE. X, col. 178, nr. 120; Alföldy, Konsulat, p. 244 nota 202; Halfmann, *Senatoren*, p. 152, nr. 63; I. Piso, Tituli, 4, p. 373; Thomasson, *Laterculi*, col. 150, nr. 16.

Din inscripţia citată rezultă că el se afla la cîrma Daciei cel puţin de la sfîrşitul anului 135. El a rămas în Dacia pînă în 138 sau chiar 139, căci la 22 noiembrie 139 este atestat consul (CIL XVI 87; cf. Degrassi, *Fasti consolari*, p. 40; Alföldy, Konsulat, p. 318, 323).

9. *L. Annius Fabianus* Anii 138—141

CIL, III, 1455 (= 7972) = IDR, III/2, 84 (Sarmizegetusa). — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 26; Alföldy, *Konsulat*, p. 102, 244, 267—268, 295; Thomasson, *Laterculi*, col. 151, nr. 16; I. Piso, Tituli, 4, p. 373; M. Le Glay, Tituli, 5, p. 776.

Este cunoscut numai din inscripţia citată, avînd titlul de *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) provinc(iae) Dac(iae)*. Guvernarea sa poate să fi durat pînă prin 141, căci se crede că apare consul *(suffectus)* prin anul 142 (Vidman, *Fasti Ostienses*, p. 50).

10. *Q. Mustius Priscus* Anii 141—144

CIL, XVI, 90 = IDR, I, 14 (diplomă militară, Stara Zagora; 23 februarie 144). — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 22—23; Alföldy, *Konsulat*, p. 102, 142, 147, 244, 268, 269, 343; Thomasson, *Laterculi*, col. 150, nr. 9; I. Piso, Tituli, 4, p. 373; PIR², M—760.

Acest guvernator este cunoscut numai prin diploma militară citată enumerînd trupele auxiliare ale Daciei Superioare. El a fost *consul suffectus* probabil în 144 (Degrassi, *Fasti consolari*, p. 41; Alföldy, *loc. cit.*), deci anul în care apare în Dacia ar fi ultimul din timpul guvernării sale în această provincie; mandatul său a început prin 141, după acela al lui L. Annius Fabianus.

11. *P. Orfidius Senecio* Anii 144—148

CIL, III, 1465 (inscripţie fragmentară, Sarmizegetusa); numele guvernatorului completat de R. Syme, JRS, 43, 1953, p. 160; acceptat de I. Piso, AMN, 15, 1978, p. 182—183, nr. 2 (=IDR, III/2, 101): *leg. Aug.* [*pr.*] *pr.* [*provinci*]*ae Dac(iae), cos.* — Cf. Alföldy, *Konsulat*, p. 102, 244, 269, 270; Thomasson, *Laterculi*, col. 152, nr. 20.

Cum acest personaj a fost consul în anul 148 (Degrassi, *Fasti consolari*, p. 42 ; Alföldy, *Konsulat*, loc. cit.), este probabil că el va fi fost guvernator al Daciei Superioare prin anii 144—148.

12. *C. Curtius Iustus* Anii 147/8—150

CIL, III, 1458 (= IDR, III/2, 91) (Sarmizegetusa). — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 23—24 ; Alföldy, *Konsulat*, p. 102, 156, 245, 270, 271, 301 ; idem, Tituli, 5, p. 323 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 151, nr. 12 ; I. Piso, Tituli, 4, p. 374.

Inscripţia, pe care Colonia Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa i-o dedică guvernatorului patron, conţine un important reper cronologic : *leg(atus) pr(o) [pr(aetore)] imp(eratoris) Anton(ini) Aug(usti) pii provinciae Daciae* ; la data cînd i se pune inscripţia, el era deja consul (prin 151 ; Degrassi, *Fasti consolari*, p. 43). Mandatul său în Dacia datează deci de prin anii 147/8 pînă prin 150/1 (Piso). Fiul său, C. Curtius Rufinus, *tribunus laticl(avius) leg(ionis) XIII Gem(inae)*, este cunoscut printr-o inscripţie tot de la Sarmizegetusa (CIL, III, 1459 = IDR, III/2, 110).

13. *M. Sedatius Severianus Iulius Acer Metilius Nepos Rufinus Ti. Rutilianus Censor* Anii 150/1—153

AnnÉp, 1913, 55 = ILS, 9487 = IDR, III/2, 97 (Sarmizegetusa) ; 2) AnnÉp, 1933, 249 = IDR, III/2, 98 ; 3) CIL, III, 1575 = IDR, III/1, 70 (Băile Herculane) ; 4) CIL, III, 1562 = ILS 3896 = IDR, III/1, 56 (Băile Herculane) — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p.24—26 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 150, nr. 10 ; I. Piso, Tituli, 4, p. 374.

Inscripţia de la Sarmizegetusa îl arată drept *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) prov(inciae) Dac(iae), co(n)s(ul)* — deoarece după guvernarea Daciei a fost investit consul *(1,2)* (1 iulie 153 : Degrassi, *Fasti consolari*, p. 43 ; Alföldy, *Konsulat*, p. 163 : consul în absenţă ?), cu care prilej o delegaţie de cetăţeni din provincie a mers la Roma *(4)*.

14. *L. Iulius Proculus* Anii 153—155(?)

G. M. Forni, Apulum, 13, 1975, p. 662—664 = AnnÉp, 1977, 653. — Cf. W. Eck, RE, Suppl. XV, col. 420 ; I. Piso, Tituli, 4, p. 374 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 152, nr. 19.

Data la care îşi exercită mandatul este necunoscută, dar Piso îl pune (cu semn de întrebare) între 153—156 7. Un [Iul]ius Pro[culus] este consul prin 156 (Alföldy, *Konsulat*, p. 415).

15. *M. Statius Priscus Licinius Italicus* Anii 155—158

1) CIL, XVI, 107 = IDR, I, 15 (diplomă militară, Tibiscum) (13 decembrie 157?) ; 2) CIL, XVI, 108 = ILS, 2006 = IDR, I. 16 (diplomă militară Cristeşti) (8 iulie 158) ; 3) CIL, VI, 1523 = ILS, 1092 : *leg. Aug. prov. Daciae* ; 4) CIL, III, 7882 — IDR, III 3, 240 (Germisara) : *leg. Aug. pr. pr.* ; 5) CIL, III, 940 = IDR, III/2, 241 (Germisara) : *leg. Aug. p[r. pr.]* ; 6) CIL, III, 1416 = IDR, III/3, 276 (Grădiştea Muncelului) : *legatus eius pr. pr.* ; 7) CIL, III, 1299 = IDR, III/3, 306 (Ampelum) : *leg. eius pr. pr.* (Ampelum) ; 8) CIL, III, 1061 = ILS, 4006 (Apulum) : *sub M. Statio Prisco, consule designato* ; 9) IDR, III/2, 229 (Sarmizegetusa). — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 27—28 ; I. Piso, Tituli, 4, p. 375 ; A. R. Birley, Tituli, 5, p. 538 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 150—151, nr 11.

Acest guvernator, atestat printr-un număr important de inscripţii, se afla în Dacia în anul 157 *(1—2)*, dacă nu chiar mai devreme ; o inscripţie de la Apulum îl arată *consul designatus (8)*, magistratură pe care a îndeplinit-o în anul 159 (*ordinarius* ; Degrassi, *Fasti consolari*, p. 45 ; Alföldy, *Konsulat*, p. 172. 219, 274—275, 332).

16. *P. Furius Saturninus* Anii 159—161

1) AnnÉp, 1944, 59 (Germisara) = IDR, III/3, 232 : *leg. Aug. pr. pr.*; 2) AnnÉp, 1971, 131 = IDR, III/3, 236 (Germisara) : *le[g]. Aug. pr. pr.*; 3) CIL, III, 1460 = IDR, III/2, 92 (Sarmizegetusa) : *leg. Aug. pr. pr., cos.*; 4) CIL, III, 7902 (= 1412) = ILS, 7155 = IDR, III/2, 93 (Sarmizegetusa) : *leg. Augusto[r(um)]*; 5) AnnÉp, 1972, 463 = IDR, III/2, 94 : *leg. A[...]*; 6) CIL, III, 1171 (Apulum) (a. 161) : *leg. pr. pr. cos. des.*; 7) CIL, III, 1177 (Apulum) : *leg. Aug. pr. pr., cos. — praesidi dignissimo*; 8) CIL, III, 943 (Brucla) : *cos.* — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 35—36 ; I. Piso, AMN, 9, 1972, p. 463—471 (= Eirene, 1972, p. 679—685) ; Thomasson, *Laterculi*, col. 151, nr. 13.

Cronologic, cele mai vechi inscripţii par a fi cele de la Germisara, unde el apare *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*, deci în numele unui singur împărat — ceea ce înseamnă că şi-a început mandatul încă de pe timpul lui Antoninus Pius, foarte probabil încă din 159 — căci într-o altă inscripţie de la Sarmizegetusa *(4)*, el este numit *legatus Augusto[r(um)]*. Într-una din inscripţii, din 161, apare *cos. des.* *(6)*, iar alte trei i se înalţă cînd deţinea deja această magistratură (în 161 sau 162 ; vezi Degrassi, *Fasti consolari*, p. 45 ; Alföldy, *Konsulat*, p. 104, 176, 245, 275).

17. P. *Calpurnius Proculus Cornelianus* Anii 161—164

CIL, III, 1007 (Apulum) : *leg. Augg. pr. pr.* — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 36 ; PIR², C 304—305 ; Halfmann, *Senatoren*, p. 176, nr. 98 ; I. Piso, Tituli, 4, p. 375 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 151, nr. 14.

Legaţia sa — în numele a doi împăraţi — datează din timpul lui Marcus Aurelius şi Lucius Verus ; nu se ştie cînd a fost consul : între 161—168 (Degrassi, *Fasti*, p. 45 ; Alföldy, *Konsulat*, p. 276, 277).

Procurator Daciae Superioris

18. *T. Desticius Severus* Circa 160

CIL, V, 8660 = ILS, 1364 (Concordia in Venetia) ; vezi şi CIL, V, 1227 şi 1877 (ibidem). — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 29—30 ; Pflaum, *Carrières*, I, p. 409—411, nr. 167 ; M. Macrea, *Viața*, p. 57.

În prima din inscripţiile citate, aflăm că după funcţia de *proc(urator) Aug(usti) prov(inciae) Daciae Superior(is)*, a fost *proc(urator) provinc(iae) Cappadoc(iae) item Ponti mediterran(ei) et Arme[ni]ae minor(is) et Lycaon(iae) An[tioch] ian(ae)*, *proc(urator) prov(inciae) Raetiae* (inscripţia este ridicată de *decurion(es) exerc(itus) Raetici praesidi optimo et sanctissimo)* ; în ultima din funcţiile menţionate este atestat şi de o diplomă militară din martie-aprilie 166 (CIL, XVL, 121). Stein şi Pflaum datau funcţia de procurator al Daciei Superioare înainte de 158, cînd se credea că Dacia Superior s-ar fi scindat în Apulensis şi Porolissensis (din acelaşi motiv, se pare, Pflaum, *Suppl.*, p. 114, datează şi funcţia de *subpraefectus vigillum* „vers 154") ; cum acest argument şi-a pierdut de acum un sfert de secol valoarea, singurul *terminus ante quem* valabil rămîne funcţia de procurator al Raetiei, precedată de direcţia finanţelor în Cappadocia şi regiunile vecine. În Dacia el a fost procurator în numele unui singur împărat, deci funcţia sa datează în jurul anului 160.

19—23) Procuratores Augusti Daciae Inferioris

19. *Plautius Caesianus* Anul 129

CIL, XVI, 75 = IDR, I, 10 (diplomă militară, Grojdibod) (22 martie 129). — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 30 ; Pflaum, *Carrières*, I, p. 271—272, nr. 111 ; D. Tudor, OR⁴, p. 158 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 152, nr. 21.

Diploma citată arată că la data menţionată se fac lăsări la vatră din cîteva unităţi militare : *et sunt Dacia imferiore* (sic) *sub Plautio Caesiano*. Ulterior, el este cunoscut ca *proc(urator) Aug(usti)* în Noricum (CIL, III, 5177).

20. *T. Flavius Constants* Anul 138

1) CIL, III, 12601 a = 13793 = IDR, II, 575 (Arutela); 2) CIL, III, 12601 b(= 13794) = IDR, II, 576 (Arutela); 3) CIL, III, 13795 = ILS, 8909 = IDR, II, 587 (Praetorium). — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 30—31 ; Pflaum, *Carrières*, I, p. 349—352, nr. 149 ; D. Tudor, OR[4], p. 158 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 152, nr. 22.

T. Flavius Constans este cunoscut ca *procurator Augusti* prin inscripţiile atestînd construirea unor fortificaţii în zona intracarpatică a Oltului. Ulterior, o inscripţie de la Köln (CIL, XIII, 12057 = ILS, 9000) îl atestă ca *praef(ectus) praet(orio)*.

21. *Iulius Fidus Aquila* Anul 140

1) CIL, III, 13796 = ILS, 9180 = IDR, II, 588 (Praetorium) (anul 140); 2) AnnÉp, 1962. 264 = IDR, I, 13 = RMD, 39 (diplomă militară ; Palamarca) (13 decembrie 140). — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 31 ; PIR[2], I—309 ; Pflaum, *Carrières*, I, p. 297—298, nr. 123 ; D. Tudor, OR[4], p. 158 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 152—153, nr. 23.

În epigrafele citate, el apare numai cu numele Aquila Fidus ; într-o inscripţie de la Sicca Veneria, apare cu numele mai complet (CIL, VIII, 15872). În 140, ca *proc(urator) Aug(usti)*, el dispune amplificarea lucrărilor de fortificaţie de la Praetorium *(1)*.

22. *T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo* Anul 143

Două fragmente de inscripţie : A. Albertini, BCTH, 1930, p. 169 (= AnnÉp, 1931, 35), şi L. Leschi, CRAI, 1945, p. 144 (reconstituie întregul text) (= AnnÉp, 1946, 113); R. Syme, StCl, 3, 1961, p. 131 : lectura r. 3 *[pro l]eg. et praef.* ; idem, JRS, 52, 1962, p. 91—94. — Cf. PIR[2], F—344 ; Pflaum, *Carrières*, I, p. 375—379, nr. 157 bis ; Thomasson, *Statthalter Nordafrikas*, II, p. 246—253 ; C. C. Petolescu, Dacia, N.S., 26, 1982, p. 167—170 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 153, nr. 25.

După observaţiile celor mai buni cunoscători ai carierelor ecvestre, acest personaj şi-a îndeplinit mai întîi miliţiile ecvestre, fiind promovat *proc(urator) ad cen[sus]* unei provincii necunoscute, apoi *proc(urator) XX heredi[tat(ium)] provinciae [Syriae Palaest]inae* (după 132—135). După o nouă funcţie de *pro[c(urator)...]* care cade în lacuna r. 4, personajul nostru este chemat să îndeplinească funcţii de ordin militar : [*pro l*]*eg(ato) et praef(ectus) prov(inciae) Dac[iae] Inferioris* — prin 142 — 143 (Syme), apoi *[pr]oc(urator) pro leg(ato) provinc[iae] Mauretan(iae) Caes[ariensis]* (unde mai este atestat, dar numai cu titlul de procurator, de două inscripţii : MEFR, 45, 1928, p. 159 ; Bull. arch. algérienne, 6, 1975—1976 p. 90, nr. 11. Datarea misiunii sale în Mauretania Caesariensis abia între 158—160, menţinută de Pflaum, *Suppl.*, p. 143, nu poate fi acceptată. Pare să fi fost înnobilat, probabil prin *allectio* între foştii pretori, dacă este corectă identificarea cu C. Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo, legat al Traciei prin anul 152 (C.C. Petolescu, loc. cit.).

23. *[T. ?V]arius [Pr]iscus* Anii 152—155

J. Šašel, ZPE, 52, 1983, p. 175—181. — Cf. Thomasson, *Laterculi*, col. 153, nr. 24.

Inscripţia citată arată că acest personaj a mai fost prin părţile noastre pe cînd îşi îndeplinea cea de-a treia miliţie ecvestră, ca prefect al alei I Hispanorum Campagonum c.R. cu garnizoana la Micia; după procuratura Daciei Inferioare, a urmat cea a Mauretaniei Tingitana — unde mai apare într-o diplomă militară din anul 157 (CIL, XVI, 181; cf. Thomasson, *Statthalter Nordafrikas*, II, p. 299—300; Pflaum, *Suppl.*, p. 146). După calculele lui Šašel, guvernarea lui în Dacia datează între anii 152—155.

24—28) **Procuratores Augusti Daciae Porolissensis**

24. *Livius Gra[p]us* Anul 123

AnnÉp, 1973, 459 = 1977, 703 = IDR, I, 7 = RMD, 21 (diplomă militară; Gherla) (10 august 123); 2) IDR, I, 7 a = RMD, 22 (diplomă militară; Čovdin). — Cf. I. I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior*, p. 62—63 (= Dacia, N.S., 18, 1974, p. 171); Pflaum, *Suppl.* p. 124; Thomasson, *Laterculi*, col. 153, nr. 26.

Este cel mai vechi procurator al Daciei Porolissensis cunoscut, eventual primul după organizarea provinciei (118/119).

25. *Flavius Italicus* Anul 133

AnnÉp, 1962, 255 = 1967, 390 = IDR, I, 11; RMD, 35 (diplomă militară; 2 iulie 133) (Gherla). — Cf. Pflaum, *Suppl.*, p. 42—43, nr. 133 A şi p. 124; Thomasson, *Laterculi*, col. 153, nr. 27.

Flavius Italicus, care apare în calitatea sa de comandant al trupelor Daciei Porolissensis din care se fac lăsări la vatră conform diplomei menţionate, este cunoscut cu această funcţie numai prin diploma de la Gherla; dar I.I. Russu (IDR, I, p. 106) şi H. Devijver (PME, F—51) atrag atenţia asupra unui eventual omonim *T. Fl(avius) Italicus*, *praef(ectus) alae I Ulp(iae) contar(iorum) (milliariae) c(ivium) R(omanorum)* dintr-o inscripţie de la Arrabona (CIL, III, 4362 = RIU, I, 243).

26. *M. Macrinius Vindex* Anul 154

CIL, XVI, 110 şi Suppl. p. 216 (diplomă militară, tabella I; Domaşnea); IDR, I, 17 (amîndouă tăbliţele, cu reconstituirea textului integral). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 36—37; Pflaum, Carrières, I, nr. 161; Macrea, *Viaţa*, p. 58; PIR², M—25; Thomasson, *Laterculi*, col. 153, nr. 29.

Nu se cunoaşte nimic din cariera anterioară a lui Macrinius Vindex. Diploma amintită îl arată în fruntea provinciei Dacia Porolissensis, dar se pare încă în anul 154—după datarea propusă de B. Lőrincz, Arheološki Vestnik, 28, 1977, p. 369—371 şi Acta arch. Hung., 1977, p. 283 — 284, acceptat cu rezervă de Margaret M. Roxan (RMD, 47). Ulterior a ajuns (probabil spre sfîrşitul anului 168) *praefectus praetorio*, căzînd pe cîmpul de luptă (prin 172).

27. *Tib. Cl. Quintilianus* Anul 157

CIL, III, 836 (Porolissum). — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 29; Pflaum, *Carrières*, III, p. 1065; M. Macrea, *Viaţa*, p. 58.

Personajul este menţionat de o inscripţie din anul 157 în care se arată refacerea amfiteatrului ruinat de vechime de către împăratul Antoninus Pius: *amphitheatrum vetustate dilapsum denuo fecit curante Tib. Cl. Quintiliano, proc(uratore) suo.* Stein şi Pflaum îl considerau procurator al Daciei

Superioare, conform părerii mai vechi că Dacia Porolissensis s-ar fi creat abia către sfîrșitul domniei lui Antoninus Pius; M. Macrea l-a trecut însă pe bună dreptate în rîndul procuratorilor Daciei Porolissensis (în *Suppl.*, p. 124, Pflaum îl așează la locul său, între procuratorii Daciei Porolissensis).

Un mic fragment de diplomă militară *(tabella I)* descoperit în castrul de la Buciumi păstrează pe *extrinsecus* cîteva litere din numele unor trupe care au staționat în această provincie [*su*]*b Clo*/. . . (N. Gudea, AMP, 8, 1984, p. 212, nr. 2 = RMD 128). Cu titlul de ipoteză, am propune a întregi *nomen*-ul procuratorului din inscripția de la Porolissum nu *Cl(audius)* cum s-a procedat pînă acum, ci *Cl(odius?)*.

28. *L. Sempronius Ingenuus* Anul 164

Cinci diplome militare, datate probabil toate 21 iulie 164: 1) AnnÉp, 1957, 199 = IDR, I, 18 = RMD, 64 (Gilău); 2) AnnÉp, 1937, 113 = CIL, XVI, 185 = IDR, I, 19 (fragment; Palatovo); 3) AnnÉp, 1959, 37 = IDR, I, 20 = RMD, 63 (Cășei; fragment); 4) IDR, I, 21 = RMD, 66 (fragment; Buciumi); 5) N. Gudea, AMP, 6, 1982, p. 60—61 = RMD, 116 (fragment; Buciumi). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 37; Pflaum, *Carrières*, I, p. 396—397, nr. 164; Macrea, *Viața*, p. 61.

Diplomele amintite (cele întregi) menționează 3 ale și 12 cohorte din care se fac eliberări de veterani: *et sunt in Dacia Porolis(s)ensi sub Sempronio Ingenuo proc(uratore)*. Deocamdată, nu există altă mențiune epigrafică despre el.

GUVERNAREA DACIEI DUPĂ REFORMA DIN ANII 168/169

29—54) Legati Augusti pro praetore trium Daciarum

29. *M. Claudius Fronto* Anii 168—170

1) CIL, III, 1457 = ILS, 1097 = IDR, III/2, 90 (Sarmizegetusa); 2) CIL, III, 7505 = ILS, 2311 = ISM, V, 160 (Troesmis); 3) CIL, VI, 1377 (cf. 31640) = ILS, 1098 = IPD[4], 819 b (Roma). Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 38—44; PIR[2], C 874; RE, III, col. 2722, nr. 157; Halfmann, *Senatoren*, p. 176—177, nr. 99; Alföldy, *Konsulat*, p. 223, 337; I. Piso, Tituli, 4, p. 376; Halfmann, Tituli, 5, p. 636; Thomasson, *Laterculi*, col. 151 nr. 15 și col. 154 nr. 34; C. C. Petolescu, StCl, 24, 1986, p, 131—138.

Consul, probabil în 165 (Degrassi, *Fasti consolari*, p. 46; Alföldy, *Konsulat*, p. 104, 280, 320, 337; Vidman, *Fasti Ostienses*, p. 52), *comes divi Veri Augusti, donatus donis militaribus bello Armeniaco et Parthico ab imperatore Antonino Augusto et divo Vero Augusto*, după care este numit *leg. Augg. pr. pr. provinciae Moesiae Super. (3)*, în anul 168. La această comandă, în același an, se adaugă încă una: *leg. Augg. pr. pr. Moesiae super. [et] Daciae Apule(n)sis simul (3)*. Apoi, aceeași inscripție de la Roma îl desemnează *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) provincia[rum] Dacia(rum)*; referirea la un singur *Augustus* arată că a primit această sarcină după moartea lui Lucius Verus (după febr. 169). Apoi, din nou, probabil pentru a face față pericolului extern, Fronto îndeplinește un comandament cumulat: *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) provinciarum Daciarum et [Moesiae] Super(ioris) simul (3)*, *leg. Aug. pr. pr. trium Dac(iarum) et Moes(iae) Sup(erioris) (1)*; cu această ocazie, Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa îi dedică o inscripție: *patrono, fortissim(o) duci, amplissim(o) praesidi*. Din inscripția de la Troesmis *(2)* aflăm de luptele pe care acest guvernator-general le-a purtat cu neamurile germanice: *(expeditio) Germ(anica)*; inscripția de la Roma *(3)* ne informează: *quod post aliquot secunda proelia adversum Germanos et Iazyges ad postremum pro r(e) p(ublica) fortiter pugnans ceciderit*.

30. *Sex. Cornelius Clemens* Anii 170—172

1) CIL, III, 7505 = ILS, 2311 = ISM, V, 160 (Troesmis); 2) CIL, VIII, 20994 = ILS, 1099 (cf. Albertini, BCTH, 1925, p. 175) (Caesarea); 3) Cassius Dio, LXXI, 12, 1—2. — Cf. *Reichsb. Dazien*, p. 44; PIR², C—1340; RE, IV, col. 1289, nr. 109; Alföldy, *Konsulat*, p. 223; Thomasson, *Laterculi*, col. 155, nr. 37; I. Piso, Tituli, 4, p. 376; M. Le Glay, Tituli, 5, p. 777.

Consul suffectus cîndva între 161—169 (Alföldy, *Konsulat*, p. 196, 223, 317), iar în anul 170 guvernator în Dacia, conform inscripţiei de la Troesmis a unui veteran *m(issus) h(onesta) missione in Dacia Cethe(go) et Claro co(n)s(ulibus) sub Corne(lio) Clemente c(larisimo) v(iro)*. Inscripţia de la Caesarea (Mauretania) îl arată drept *co(n)s(ularis) et dux trium Daciarum*. De la Cassius Dio aflăm despre tratativele pe care le-a purtat cu astingii, apoi conflictul cu aceştia.

31. *L. Aemilius Carus* Anii 173—175

1) CIL, III, 771 = ILS, 4398 (Apulum); 2) CIL, III, 1153 (Apulum); 3) CIL, III, 1415 = IDR, III/3, 275 (Grădiştea de Munte, „Sub Cununi"). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 44—46; PIR², A—338; RE, I, col. 548, nr. 38; Alföldy, *Konsulat*, p. 224; Thomasson, *Laterculi*, 1984, col. 158, nr. 64; I. Piso, Tituli, 4, p. 376.

L. Aemilius Carus a fost consul prin 170—171 (Alföldy, *Konsulat*, p. 198, 244, 283, 325, 371, îl pune între 170—175), iar în fruntea Daciilor (legatus Augusti pro praetore III Daciarum) a stat prin anii 173—175.

32. *C. Arrius Antoninus* Anii 176—177

AnnÉp, 1931, 122 = IDR, III/2, 85 (Sarmizegetusa): *leg. [Aug. pr.] pr., [co]s. trium D[ac]*.; 2) AnnÉp, 1931, 123 = IDR, III/2, 86 (Sarmizegetusa): *leg. Augus. pr. pr.*; 3) AnnÉp, 1931, 124 = IDR, III/2, 87 (Sarmizegetusa): *leg. Aug. pr. pr.*; 4) CIL, III, 12574 = AnnÉp, 1912, 304 = 1972, 487 = IDR, III/3, 262 (Orăştioara de Sus): *leg. Aug. pr. pr.*; 5) AnnÉp, 1973, 466 = 1978, 687 = IDR, II, 391 (Romula): ὑπατικὸς Δακῶν.— Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 46—48; PIR², A 1088, cf. vol. II, p. XV; RE, II, col. 1255, nr. 13; Alföldy, *Konsula*, p. 224, 338, 367—371; I. Piso, RRH, 3, 1976, p. 465—481; idem, Tituli, 4, p. 376; M. Le Glay, Tituli, 4, p. 763; Thomasson, *Laterculi*, col. 155, nr. 38.

Consul suffectus probabil în 173 (Alföldy, *Konsulat*, p. 187, 224, 283, 284, 338), apoi guvernator al Dalmaţiei prin 173—175; în Dacia a guvernat prin 176—178, iar de aici a trecut în Cappadocia.

33. *P. Helvius Pertinax* Anii 177—179

1) CIL, III, 7751 = ILS, 7139 (Apulum); 2) AnnÉp, 1973, 466 = 1978, 687 = IDR, II, 391 (Romula); 3) I. Piso — D. Benea, ZPE, 57, 1984, p. 263—295 = RMD, 123. — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 48; PIR², H—73: RE, Suppl. III, col. 895, nr. 15 a; Alföldy, *Konsulat*, p. 224; Thomasson, *Laterculi*, col. 155, nr. 39; Piso, Tituli, 4, p. 377; Alföldy, Tituli, 5, p. 324—325.

Atestat doar cu titlul de *[c]o(n)s(ularis)* în inscripţia de la Apulum *(1)* şi ὑπ(ατικός?) la Romula *(2)*, el apare în diploma din 1 aprilie 179 de la Drobeta: *et sunt in Dacia Superiore sub Helvio Pertinace leg(ato) (3)*. Biografia sa din Hist. Aug., *Pert.* 2, 10, arată pe scurt cariera sa în aceste părţi: *Cassiano motu composito e Syria ad Danubii tutelam profectus est atque inde Moesiae utriusque, mox Daciae regimen accepit* (vezi şi Herodian 2, 9, 8—9).

34. *C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes* Anii 180—182

1) CRAI, 1919, p. 356 = AnnÉp 1920, 45 = IPD⁴, 514 (Thuburbo Maius); 2) Cassius Dio, LXXII, 3,3. — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 48—50; PIR, V—339, cf. S—9; RE, VIII A, col. 1861, nr. 43; Barbieri, *Albo*, p. 121, nr. 524; Alföldy, *Konsulat*, p. 224, 337; Thomasson

Laterculi, col. 155, nr. 40; Piso, Tituli, 4, p. 378; M. Corbier, Tituli, 5, p. 374 (pentru legăturile de familie).

De origine ecvestră (a mai fost în Dacia în calitate de prefect al cohortei II Flavia Commagenorum, de la Micia; CIL, III, 7854 = 1619 = IDR, III/3, 108, cf. Devijver, PME, V—80), admis ulterior în tagma senatorială, ajunge consul prin 175 (Alföldy, *Konsulat*, p. 190), iar prin 180 era guvernator al Daciei: în inscripţia de Thuburbus Maius ni se spune că era *leg. Aug. pr. pr. provinciarum III Daciarum et Dalmatiae*; guvernarea Dalmatiei (178—180) a fost anterioară celei a Daciei. Dio Cassius ne informează despre raporturile cu dacii liberi de la nord-vest de provincia noastră. Prin 183/4—187 era guvernator al Pannoniei Superior (AnnÉp, 1982, 798).

35. *L. Vespronius Candidus Sallustius Sabinianus* Anii 182—184

CIL, III, 1092 (Apulum). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 51—52; PIR, V—301; RE, VIII A 2, col. 1716; Barbieri, *Albo*, p. 120, nr. 520; Thomasson, *Laterculi*, col. 155, nr. 41; I. Piso, Tituli, 4, p. 379; Alföldy, Tituli, 5, p. 345.

Consul prin 176 sau 177 (cf. Alföldy, *Konsulat*, p. 104, 190). Inscripţia de la Apulum îl desemnează numai cu titlul de *co(n)s(ularis)*; guvernarea sa în Dacia datează de prin anii 182—184 (în inscripţia citată Commodus poartă epitetul *Pius*, primit în 182/3, dar nu şi pe cel de *Felix* primit în 185; Stein, *loc. cit.*).

36. *C. Pescennius Niger* Circa 185

Dio Cassius (LXII, 8,1) afirmă că împăratul Commodus a purtat cîteva războaie contra barbarilor de dincolo de hotarele Daciei, „războaie în care au dobîndit faimă Albinus şi Niger". În ceea ce priveşe pe Clodius Albinus, el trebuie să fi fost legat de legiune (vezi discuţia problemei la I. Piso, Tituli, 4, p. 378—379, nota 35); cum purtarea operaţiunilor militare amintite de Dio Cassius presupunea *imperium*, iar un simplu legat de legiune nu-l poseda, înseamnă că Pescennius Niger a fost *legatus Augusti pro praetore* al celor trei Dacii.

37. *G. C(- - -) Hasta* Circa 190

V. Moga, SCIVA, 33, 1982, 4, p. 432—434 (Apulum) = AnnÉp, 1983, 801. — Cf. I. Piso, Tituli, 4, p. 379; Thomasson, *Laterculi*, col. 159, nr. 68; C. C. Petolescu, SCIVA, 34, 1983, 4, p. 373, nr. 144.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo), pro salute G. C. Hast(a)e, co(n)s(ularis) trium Dac(iarum), str(atores) ei(us) leg(ionis) XIII G(eminae), age[en]s Procu[l]o [l]eg(ato). După I. Piso, inscripţia datează în a doua parte a domniei lui Commodus, deoarece lista guvernatorilor sub Septimiu Sever şi Caracalla este completă, legiunea nu poartă niciunul din epitetele imperiale cunoscute în secolul al III-lea, iar scrierea aparţine secolului al II-lea. După părerea noastră, legatul legiunii XIII Gemina ar putea fi eventual identic cu M. Iuventius Surus Proculus, *consul designatus* în 201 (Degrassi, *Fasti consolari*, p. 57; Barbieri, *Albo*, p. 78, nr. 320); comanda sa în Dacia datează probabil înainte de 197 (în 201 este atestat ca guvernator al provinciei Noricum: CIL, III, 5712, dar probabil se afla în această funcţie încă din anul 197: G. Alföldy, Bonner Jhb, 168, 1968, p. 145; idem, Tituli, 5, p. 348—349). Aceasta ar pleda în plus pentru încadrarea propusă a carierei lui Hasta.

38. *Q. Aurelius Polus Terentianus* Anul 193

CIL, III, 1374 (v. p. 1402) = IDR, III/3, 45 (Micia). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 56 ; PIR, P—422 ; RE, XXI, col. 1427 ; RE, Suppl. XIV, col. 69, nr. 192 c ; Barbieri, *Albo*, p. 99, nr. 415, p. 425 ; Alföldy, Epigr. Studien, 3, 1967, p. 44—46 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 155—156, nr. 44 ; I. Piso, Tituli, 4, p. 379, nr. 10.

Inscripţia de la Micia, datînd din primul an al domniei lui Septimiu Sever, arată refacerea băilor cohortei II Flavia Commagenorum *sub Polo Terentiano cos. III Daciar(um)*. Mai înainte el fusese legat al legiunii II Augusta (Britannia), apoi al legiunii XXII Primigenia de la Mogontiacum (Germania Superior). După consulat (prin 188—190) ajunge guvernator al provinciilor Daciei.

39. *P. Septimius Geta* Anul 195

G. M. Bersanetti, Epigraphica, 4, 1942, p. 106—107 = AnnÉp, 1946, 131 (Lepcis Magna) : *leg. Au[ggg. p]r. pr. provinc. Daciarum* ; 2) CIL, III, 7794 (Apulum) : *leg. Aug. pr. pr. III D[a]c*. (sic) ; 3) CIL, III, 905 (Potaissa) : *leg. Aug. pr. pr.* (a. 195). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 56—58 ; PIR, S—326 ; Barbieri, *Albo*, p. 110, nr. 469 ; RE, Suppl. XIV, col. 661, nr. 31 a ; Piso, Tituli, 4, p. 379 ; M. Corbier, Tituli, 5, p. 723.

Legaţia în Dacia a fratelui împăratului Septimiu Sever este încadrată precis de inscripţia de la Potaissa *(3)*, în anul 195. Din inscripţia de la Lepcis Magna *(1)*, aflăm că după consulat (probabil prin 191), a guvernat Moesia Inferior (Thomasson, *Laterculi*, col. 138, nr. 104), după care a primit Dacia ; după Bersanetti *(loc. cit.*, p. 123—124), faptul că apare legat în numele a trei împăraţi ar însemna că a guvernat Dacia pînă prin 198—199. După Stein însă, aceasta se explică prin faptul că inscripţia a fost concepută după 198. Oricum, indicaţia *leg. Auggg.* a fost aplicată, printr-o falsă analogie, nu numai la legaţia Moesiei Inferioare, dar şi la cea a Lusitaniei (prin 188—191 !), înainte de consulat.

40. *Pollienus Auspex* Circa 197—200(?)

Tituli Asiae Minoris, II, 278 = ILS 8841 (Xanthos). — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 68—69 ; Barbieri. *Albo*, p. 98—99, nr. 413 ; I. Piso, Tituli, 4, p. 382, nr. 21 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 159—160, nr. 70.

Inscripţia citată arată că Auspex a guvernat Britania (Thomasson *Laterculi*, col. 75, nr. 61), Moesia (Inferior) *(ibidem*, col. 138, nr. 105 ; anii 193—197), Dacia şi Spania (Tarraconensis) *(ibidem*, col. 19, nr, 46).După Stein, însă, el ar fi identic cu Ti. Iulius Pollienus Auspex, legat al Numidiei din timpul lui Caracalla sau Elagabal (Thomasson, *Laterculi*, col. 404, nr. 63).

41. *L. Octavius Iulianus* Anii 200—201

1) CIL, III, 876 (Potaissa) ; 2) CIL, III, 1308 = IDR, III/3, 284 (Ampelum) (a. 200) : 3) CIL, III, 1393 = IDR, III/3, 233 (Germisara) ; 4) I. Piso — P. Rogozea, ZPE, 58, 1985, p. 211—214, nr. 1 ; 5) CIL, III, 14485 a = ILS, 9179 = IDR, II, 174 (Bumbeşti) (a. 201). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 58—59 ; PIR, O—27 ; RE, XVII, col. 1848, nr. 60 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 156, nr. 46 ; I. Piso, Tituli, 4, p. 380, nr. 13.

Guvernarea lui L. Octavius Iulianus datează din anii 200—201 *(2, 5)* ; el poartă titlul fie de *legatus Aug.. . (1* ; v. şi nr. *5* : *leg. ipso[rum] pr. pr.)*, fie *cos. II[I] Dac. (3)*, *cos Dac. III (4)*.

42. *L. Pomponius Liberalis* Anul 204

1) CIL, III, 1174 = ILS, 7255 a (Apulum) ; 2) AnnÉp, 1944, 74 = IDR, III/3, 47 (a. 204). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 59 ; PIR, P—547 ; RE, XXI, col. 2341, nr. 53 ; Barbieri, *Albo*, p. 100, nr. 424 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 156, nr. 47 ; I. Piso, Tituli, 4, p. 380, nr. 14.

După numele consulilor din inscripția de la Micia *(2)*, guvernarea lui *Pomponius Liberalis* datează în 204 (Degrassi, *Fasti*, p. 57). Titlul cu care este desemnat este cel de *co(n)s(ularis) Dac(iarum) III (1*; vezi şi *2*: *cos.*)

43. *Mevius Surus* Anul 205?

1) CIL, III, 7647 (= 6250, 6251) (vicus Anartorum?) : *leg. Augg. [p]ro praetore* ; 2) CIL, III, 14479 (= 7741) (Apulum) : *c[os. Dac.] III* ; 3) CIL, III, 1377 = IDR, III/3, 56 (Micia) : *cos.* ; 4) CIL, III, 13801 (= 14216, 16) = IDR, II, 497 : *[leg.] Au[g. . .]* (a. 205, prin comparaţie cu CIL, III, 13800 = IDR, II, 496, după Stein). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 59—60 ; PIR, M—414 ; RE, XV, col. 1510, nr. 11 ; Piso, Tituli, 4, p. 380 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 156, nr. 48 ; PIR², M—582.

Raportarea guvernării lui la doi *Augusti (1)* asigură încadrarea ei cronologică pe timpul lui Septimiu Sever şi Caracalla; spaţiul liber în fastele Daciei concordă cu datarea propusă de Stein.

44. *C.I. Gallus* Anii 206—208?

1) CIL, III, 1564 = IDR, III/2, 57 (Băile Herculane) ; 2) I. Piso, AIIA-Cluj, 19, 1976, p. 259—262 = IDR, III/2, 271 (Voislova). — Cf. Stein, *Dazien*, p. 60 ; Barbieri, *Albo*, p. 41, nr. 154 ; Birley, JRS, 40, 1950, p. 62, nr. 4 ; Piso, Tituli, 4, p. 380.

Acest guvernator, cu nume îndoielnic, este cunoscut din inscripţiile amintite dedicate lui Septimiu Sever şi Caracalla; vezi nr. *1*: *Herculi, pro salute imperatorum Severi et Antonini f., conservatori Augustorum nostrorum*; foarte probabil că inscripţia datează între 198—209. Este considerat drept identic cu Cl. Gallus, legat al Numidiei prin 202—205 (Thomasson, *Laterculi*, col. 403, nr. 57); dar Piso preferă praenomen-ul şi gentiliciul *C. Iulius*, ceea ce evident se opune identificării propuse de Stein şi alţii.

45. *C. Iulius Maximinus* Anul 208

1) CIL, III, 1127 (Apulum) : *leg. Augg. pr. pr.* ; 2) I. I. Russu, SCIV, 19, 1968, 4, p. 674—675 = AnnÉp, 1971, 385 = I. Piso, AMN, 16, 1979, p. 82, nr. 3 = IDR, III/3, 213 (Rapoltu Mare) (a. 208?) : *pr(a)es(— —)*. Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 58 ; PIR², I—419 ; RE, X, col. 677, nr. 351 ; Piso, AMN, 16, 1979, p. 82 ; idem, Tituli, 4, p. 380, nr. 16 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 156, nr. 50.

46. *Fl. (?) Postumus* (sau *Postuminus?*) Anii 211/212

C. C. Petolescu, Epigraphica-Travaux, p. 159—165 = AnnÉp, 1977, 666 (Tihău). — Cf. I. Piso, AMN, 15, 1978, p. 184 ; idem, Tituli, 4, p. 380, nr. 17 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 157, nr. 54.

Piso, revăzînd inscripţia, propune eventual gentiliciul Flavius: posibil, cum am remarcat şi noi cercetînd piatra. Cariera acestuia se încadrează cronologic pe timpul domniei comune a lui Caracalla şi Geta. Dintre antecedentele carierei sale, Piso se gîndeşte la legaţia Belgicei (CIL, XIII, 9031 = ILS, 5847 ; cf. Alföldy, *Konsulat*, p. 293, 299). El ar putea fi identic însă cu C. Iunius Faustinus Placidus Postumianus (PIR², I—751), guvernator al Moesiei Inferioare în 205—208 (Thomasson, *Laterculi*, col. 139—140, nr. 109 ; cf. E. Doruţiu-Boilă, StCl, p. 117, 119) ; în acest caz, numele legatului din inscripţia de la Tihău ar fi *Pl(acidus) Postumianus*.

47. *L. Marius Perpetuus* Anul 214

1) CIL, III, 1178 = ILS, 1165 (Apulum) ; 2) I. I. Russu, Materiale, 6, 1959, p. 876—877, nr. 8 = AnnÉp, 1960, 226 (Napoca ; a. 214) ; 3) M. Macrea, E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel,

C. Pop, Studii şi comunicări (Sibiu), 14, 1969, p. 289—298), cf. C. C. Petolescu, în Epigraphica Travaux, p. 161, nota 16 şi I. Piso, AMN, 15, 1978, p. 186—187, nr. 5 = AnnÉp, 1978, 690 (Buciumi); 4) I. Piso, AMN, 15, 1978, p. 184—186, nr. 4 = AnnÉp, 1978, 682 = ZPE, 58, 1985, p. 214—218 (Tibiscum). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 67—68; PIR, M—237; RE, XIV, col. 1835, nr. 57; Piso, Tituli, 4, p. 380; PIR², M—311; Thomasson, *Laterculi*, col. 157, nr. 53.

Înainte de Dacia, L. Marius Perpetuus a guvernat Moesia Superior (M. Mirković, Živa antika, 27, 1977, p. 443—448; Thomasson, *Laterculi*, col. 129, nr. 51).

48. *C. Iulius Septimius Castinus* — Anul 217

1) CIL, III, 7638 (Porolissum): *leg. Aug. pr. pr.*; 2) Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 65 (Apulum): *leg. Aug. pr. pr. III Daciar.*; 3) I. Piso, ZPE, 40, 1980, p. 279; 4) AnnÉp, 1959, 327 = IDR, II, 175 (Bumbeşti). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 65—67; PIR², I—566; RE, X, col. 803, nr. 477; Piso, Tituli, 4, p. 381; Thomasson, *Laterculi*, col. 157, nr. 56.

Datarea carierei lui s-a făcut pe baza epitetului *Antoniniana* purtat de cohors V Lingonum, al cărei prefect dedică guvernatorului o inscripţie la Porolissum *(2)*. Este greu de spus dacă în altă inscripţie tot de la Porolissum (3) poate fi recunoscut (întregit) numele aceluiaşi personaj, cum crede Piso. Guvernarea lui datează la sfîrşitul domniei lui Caracalla (acesta a murit la 8 aprilie 217); de la Cassius Dio (LXXVIII, 13, 2) aflăm că împăratul Macrinus l-a rechemat, de teama ataşamentului lui Castinus faţă de memoria fostului împărat.

49. *Marcius Clau(dius) Agrippa* — Anii 217/8

Cassius Dio, LXXVIII, 13, 2—3. Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 67; PIR², C—775; PIR-M—165, cf. 158; RE, XIV, col. 1547, nr. 34 şi 1555, nr. 49; Piso, Tituli, 4, p. 381; Thomasson-*Laterculi*, col. 157, nr. 57; PIR², M—224.

Singura informaţie despre acesta o avem de la Cassius Dio, care arată că Agrippa a fost trimis mai întîi guvernator în Pannonia, apoi în Dacia, de unde au fost rechemaţi guvernatorii anteriori bănuiţi de fidelitate faţă de memoria lui Caracalla. Stein este de părere că el a guvernat, concomitent cu Dacia, şi Moesia Inferior, unde apare pe monedele de la Marcianopolis şi Nicopolis-ad-Istrum.

50. *Iasdius Domitianus* — Sub Severus Alexander

1) CIL, III, 797 (Ilişua): *leg. Aug. pr. pr.*; 2) CIL, III, 798 = ILS, 2494 (Ilişua): *[l]eg. Aug. pr. pr.*; 3) AnnÉp, 1912, 5 = IDR, III/1, 76 (Mehadia): *leg. Aug. pr. pr., cos. Daciar. trium*; 4) CIL, III, 7723 (= 952) (Olteni) (nesigur); 5) M. Macrea, AISC, 4, 1941—1943, p. 236 = AnnÉp, 1950, 16 (Cumidava). — Cf. Stein, *Reichsb.* Dazien, p. 69—70; PIR², I—12; RE, IX, col. 751, nr. 3; Piso, Tituli, 4, p. 382; idem, ZPE, 49, 1982, p. 225—227; Thomasson, *Laterculi*, 1984, col. 158, nr. 58.

Inscripţiile sigure datează din timpul domniei lui Severus Alexander. Este posibil ca acelaşi guvernator să fi fost menţionat şi de inscripţia de la Micia atestînd refacerea băilor pe timpul aceluiaşi împărat (AnnÉp, 1903, 66; IDR, III/3, 46; cf. Thomasson, *Laterculi*, col. 158, nr. 59).

51. *Q. Iulius Licinianus* — Sub Maximin Tracul

I. Piso, ZPE, 49, 1982, p. 230—231, nr. 5 (v. şi Cl. L. Băluţă — I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 119—120, nr. 3) = AnnÉp, 1983, 802. — Cf. Piso, Tituli, 4, p. 382; Thomasson, *Laterculi*, col. 158, nr. 61.

Acest *co(n)s(ularis) D[ac(iarum) III]* apare numai în inscripţia de la Apulum citată, unde numele împăratului Maximin Tracul şi fiului său, precum şi cel al guvernatorului, au fost martelate, putînd totuşi fi descifrate de I. Piso.

52. *M. Cuspi . . .* Sub Maximin Tracul?

AnnÉp, 1959, 312 = IDR, II, 19 (Drobeta). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 75; Barbieri, *Albo*, p. 347, nr. 2009; Piso, Tituli, 4, p. 491—493; W. Eck, RE, Suppl. XIV, col. 110, nr. 1 a; Thomasson, *Laterculi*, col. 159, nr. 167.

După Stein, Barbieri şi Eck, ar fi un legat al legiunii VII Claudia de la Viminacium. Piso consideră că a guvernat simultan Moesia Superior şi Dacia. În comentariul la IDR, II, 19, noi îl identificam, la rîndu-ne, cu Cuspidius Flaminius Severus, legat al Cappadociei prin anul 238 (Thomasson, *Laterculi*, col. 272, nr. 46).

53. *D. Simonius Proculus Iulianus* Sub Gordian al III-lea

1) CIL, III, 1573 = IDR, III/1, 66 (Mehadia): *v(ir) c(larissimus), praeses Daciarum*; 2) CIL, VI, 1520 = ILS 1189 (Roma): *c. [v., . . . leg. Aug. Sy]riae Coeles, Daciarum III.* — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 73; PIR, S—529; Barbieri, *Albo*, p. 229, nr. 1159; K. Dietz, *Senatus contra principem*, p. 228—231, nr. 79; Piso, Tituli, 4, p. 382; Thomasson, *Laterculi*, col. 158, nr. 62.

Anterior, a fost legat al Thraciei, prin 236—237 (Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 73; Thomasson, *Laterculi*, col. 173, nr. 53), apoi al Arabiei, a. 237—238, unde apare şi *cos. des.* (Thomasson, *Laterculi*, col. 332, nr. 27). În Dacia a guvernat pe timpul lui Gordian al III-lea, după care i se încredinţează Syria Coele (Thomasson, *Laterculi*, col. 316, nr. 81). Pentru Dacia, Piso se gîndeşte la intervalul 241—243.

54. *Marc. Veracilius Verus*

CIL, III, 832 (cf. p. 1377) (Gherla): *Herculi sancto, Marc. Veraciliu[s] Verus, leg. Aug. pro p., curant. Pannon. Maxi[mo], pre[f.] eq[uitum].* — Cf. Stein, Reichsb., p. 75; Barbieri, *Albo*, p. 394, nr. 2254; M. Macrea, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 158, nota 66; RE, XIV, col. 1600, nr. 108; PIR², M—250; Thomasson, *Laterculi*, col. 159, nr. 69.

Faptul că inscripţia provine de pe teritoriul Daciei Porolissensis arată clar, cum remarca M. Macrea, că personajul a fost un guvernator al celor trei Dacii. Ar putea fi plasat pe timpul lui Commodus, eventual între Pescenius Niger şi Hasta (vezi nr. 36 şi 37); pentru domnia lui Commodus ar pleda eventual şi dedicaţia pentru *Hercules sanctus*. Pe timpul lui Septimiu Sever şi Caracalla, lista pare a fi completă. Altfel, rămîne a plasa legaţia lui Marc. Veracilius Verus după anul 218.

55—71) **Procuratores Augusti Daciae Apulensis**

55. P. *Cominius Clemens* Circa 169—176

1) CIL, V, 8659 = ILS, 1412 (Concordia, Venetia): *proc. Aug. prov. Daciae Apolensis* (sic); 2) AnnÉp, 1890, 151 (Concordia): *proc. Dacia[. . .]*; 3). G. Brusin, NSA, 1923, p. 230 (Aquileia): *pro. Aug. prov. [Daciae Apu]lens(is).* — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 76—77; Pflaum, *Carrières*, I, p. 501—504, nr. 184.

Personajul a mai fost în Dacia la începutul carierei sale, ca prefect al cohortei V Lingonum *(2)* din Dacia Porolissensis (Devijver, PME, C—222), după care a urmat tribunatul militar în legiunea II Adiutrix pia fidelis, cu care ocazie a fost decorat în războiul partic de Marcus Aurelius şi Lucius Verus (a. 162—166); după a treia miliţie şi unele funcţii procuratoriene *(procurator Augusti XX hereditatium per Hispaniam citeriorem, procurator Augusti ad familiam gladiatoriam Transpadanam, subpraefectus annonae)*, ajunge *proc(urator) Aug(usti) provinciae) Daciae Apulensis (*această funcţie datează probabil în intervalul 169—176, deoarece se face referire la un singur *Augustus)*.

56. *C. Sempronius Urbanus* Post 181

1) CIL, III, 7918 = IDR, III/2 272 (Sarmizegetusa); 2) AnnÉp, 1930, 137 = 1933, 15 = IDR, III/2, 231 (Sarmizegetusa); 3) AnnÉp, 1930, 138 = 1933, 16 = IDR, III/2, 209 (Sarmizegetusa); I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 235—236, nr. 1 = AnnÉp, 1983, 826 (Sarmizegetusa); 5) ZPE, 50, 1983, p. 236, nr. 2 = AnnÉp, 1983, 827; 6) ZPE, 50, 1983, p. 236—237, nr. 3 = AnnÉp, 1983, 828 (Sarmizegetusa); 7) ZPE, 50, 1983, p. 237—238, nr. 4 = AnnÉp, 1983, 829 (Sarmizegetusa); 8) CIL, III, 1298 = IDR, III/3, 316 (Ampelum). — Cf. Stein *Reichsb. Dazien*, p. 77; Pflaum, *Carrières*, I, p. 542—543, nr. 200.

Personajul este cunoscut din 8 inscripţii votive ca *proc(urator) Aug(usti)*, fără altă precizare cronologică. Dar, dintr-o inscripţie de la Ostia (CIL, XIV, 4503) din anul 181, aflăm că el îndeplinea funcţia de *subpraefectus vigilum*; curînd după aceea, a fost numit procurator al Daciei Apulensis — situaţie ce rezultă din descoperirea celor opt inscripţii pe teritoriul acesteia (dintre care şapte chiar în capitala provinciei).

57. *T. Claudius Xenophon* Circa 183

CIL, III, 7127 = ILS, 1421 (Ephes). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 78—79; Pflaum, *Carrières*, II, p. 590—592, nr. 222.

Personajul a debutat în cariera administrativă la Roma, ca *proc(urator) viarum Urbis*, probabil spre sfîrşitul domniei lui Marcus Aurelius, apoi *proc(urator) in Aegypto ad epistrategiam [s]eptem nomorum et Arsinoitum*, funcţie care este precizată cronologic de un papir din anul 180 (*Carrières*, II, p. 591, nr. 4), după care inscripţia citată de la Ephes îl desemnează *proc(urator) Daciae Apulensis* („vers 183", după Pflaum, *Carr.*, III, p. 1066.) A urmat apoi sarcina de *proc(urator) argentariarm Pannoniarum et Dalmatiarum*, după care a fost *proc(urator) Illyrici per Moesiam Inf(eriorem) et Dacias tres*; din această perioadă datează inscripţia de la Celei (Sucidava) pentru împăratul Commodus pe care *sub c[u]ra Cl. Xenophontis, proc. Aug.* o pun *Zoticus et Sal[vi]anus, ser(vi) vi[l(lici)]* (CIL, III, 8042 = IDR, II, 188).

58. *Aelius Apollinaris* Sub Commodus?

1) AnnÉp, 1939, 5 = IDR, III/2, 222 (Sarmizegetusa); 2) I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 239, nr. 6 = AnnÉp, 1983, 831. — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 82; Pflaum, *Carrières*, III, p. 1066.

Inscripţiile citate îl menţionează ἐπίτροπος, respectiv *proc(urator) Aug(usti)*; această menţiune simplă, întocmai ca în dedicaţiile lui C. Sempronius Urbanus, ne duc eventual tot spre domnia lui Commodus (după editorii IDR, III/2, elementele de scriere ale inscripţiei greceşti ar duce spre secolul al III-lea).

59. *[. . .]ronius Antonia[nus]* Circa 195—198

I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 238—239, nr. 5 = AnnÉp, 1983, 830.

Acest personaj, cu *nomen*-ul nesigur, este cunoscut dintr-o inscripţie dedicată împăratului Septimiu Sever. Prin faptul că numele împăratului este însoţit de titlurile triumfale *Arabicus*, *Adiabenicus*, dar nu şi *Parthicus Maximus* (v. P. Kneissl, *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser*, Göttingen, 1969, p. 126 şi urm.), inscripţia datează din anii 195—198; pentru aceasta pledează şi împrejurarea că dedicantul îşi spune *[pro]c(urator) eius prov(inciae) Daç(iae) Apu[l(ensis)]*, ceea ce ar însemna că inscripţia datează înainte de asocierea lui Caracalla la domnie (a. 198).

60. *T. Cornasidius Sabinus* Circa 200

CIL, IX, 5439 = ILS, 1368 (Falerio, Picenum.) — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 82; Pflaum, *Carrières*, II, p. 601—602, nr. 226.

La data cînd este atestat de inscripţia citată, T. Cornasidius Sabinus era deja mort, aşa cum reiese din indicarea tagmei sale prin formula *e(gregiae) m(emoriae) v(ir)*; ultima funcţie păstrată este cea de *proc(urator) Aug(usti) Daciae Apulensis* — pentru care nu avem însă nici un element de încadrare cronologică. Înainte de aceasta, a fost *proc(urator) Alpium Atractinar(um) et Poeninar(um) iur(e) glad(ii)*, deci cu drept de justiţie capitală; după Pflaum *(Carr., II*, p. 602): „Cet octroi d'un privilège rare montre que l'époque où il a géré ce gouvernement était agitée. Nous rapprocherions volontiers cette observation de la procuratèle exceptionnelement ducénaire des Alpes Cottiennes, que C. Iulius Pacatus [*Carr.*, II,p. 605—610, nr. 229] a assumée au moment de la guerre de Septime Sévère contre Clodius Albinus" (197). Această încercare de încadrare este întărită şi de faptul că niciuna din cele trei unităţi reprezentînd comenzile în cadrul miliţiilor ecvestre ale acestui personaj nu poartă vreunul din epitetele imperiale obişnuite în secolul al III-lea. Aşadar, prezenţa lui T. Cornasidius Sabinus în Dacia Apulensis datează din jurul anului 200 (Pflaum, *Carr.*, III, p. 1066).

61. *L. Octavius Felix* Sub Septimiu Sever şi Caracalla

IDR, III/2, 225 (Sarmizegetusa). — Cf. Stein *Reichsb. Dazien*, p. 79; Pflaum, *Carrières*, II. p. 712—713, nr. 266.

Personajul este cunoscut dintr-o inscripţie închinată *[Di]s immortalib(us) et numini sanctissimor(um) Augustorum*, în care se anunţă drept *proc(urator) promotus ad ducenariam provinciae Delmatiae*. Stein observa că menţionarea salariului începe numai de pe timpul lui Commodus, deci *Augusti* ar putea fi Septimiu Sever şi Caracalla (poate şi Geta).

62. *Herennius Gemellinus* Circa 205 (?)

1) AnnÉp, 1913, 51 = ILS, 9515 = IDR, III/2, 220 (Sarmizegetusa); 2) CIL, III, 7901 = IDR, III/2, 188 (Sarmizegetusa): *v.e., proc. Auggg. nnn.*; 3) CIL, III, 1625 = IDR, II, 640 = IDR, III/2, 342 *proc. Augg. nn. agente v. p.* — Cf. Stein, Reichsb. Dazien, p. 80: Pflaum, *Carrières*, II, p. 688, nr. 254; PIR², II—109; Devijver, PME, H—14; Thomasson, *Laterculi*, col. 156, nr. 51.

Herennius Gemellinus este cunoscut în Dacia mai întîi cu ocazia îndeplinirii celei de-a doua miliţii ecvestre, ca *tribunus* (eventual al legiunii XIII Gemina) *(1)*. A revenit în provincia unde şi-a efectuat o parte a carierei militare, fiind menţionat în alte inscripţii: odată ca *proc. Auggg. nnn. (2)*, altădată ca *proc. Augg. nn. agens v. p. (3)*. Evident, cea de-a treia inscripţie, care adaugă o sarcină în plus, pare a fi ulterioară. Stein şi Pflaum datează această funcţie între 198—211. Dar faptul că pe una şi-a exercitat-o în numele a trei împăraţi, iar pe cealaltă numai în numele a doi, ar data pe prima dintre acestea între 209—211, pe cealaltă în 211—212. Totuşi, pe nici una —şi mai ales pe ultima, care este oficială —, nu apare un *G* martelat; înseamnă că data trebuie împinsă în urmă uşor. Inscripţia cu trei *Augusti* poate fi datată încă începînd din 198, asemenea referire întîlnindu-se în numeroase inscripţii; ultima *(3)* este însă mai precisă: cei doi *Augusti* erau Septimiu Sever şi Caracalla, deci procuratorul Daciei Apulensis a girat guvernarea Daciei cîndva în intervalul 198—209.

Nouă ni se pare însă că această misiune de *agens vice praesidis* — atestată cu acest prilej pentru prima dată în Dacia — se potriveşte mai bine cu intervalul 205—208 ; probabil că în urma evenimentelor de la Roma care au dus la căderea lui Plautianus, *praefectus praetorio*, şi a altor reprezentanţi ai aristocaraţiei senatoriale, s-a recurs la serviciile procuratorului Daciei Apulensis, investit cu titlul de vice-guvernator pentru a asigura interimatul guvernării Daciei.

63. *Ulpius [Victor?]* Circa 218—222

CIL, III, 1464 = ILS, 1370 = IDR, III/2, 100.—Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 63—65 ; Pflaum, *Carrières*, II, p. 691—694, nr. 257 ; I. Piso, ZPE, 40, 1980, p. 273—282 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 157, nr. 55.

Ulpius [. . .], proc. Au[---] Dac(iae) Apul(ensis) a.v.p. a ajuns în această funcţie direct din aceea de *proc(urator) prov(inciae) Porol(issensis)*. De aceea, el a fost identificat de Stein cu [M.?] Ulpius Victor, *proc. Aug. provi[nc. Por]ol(issensis)* dintr-o inscripţie de la Porolissum din timpul lui Caracalla (A. Stein, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Sibiu, 1942 = N. Gudea — V. Lucăcel, *Inscripţii şi monumente sculpturale în Muzeul de istorie şi artă Zalău*, Zalău, 1975, p. 11—12, nr. 7) ; această identificare era facilitată de faptul că, la începutul carierei sale procuratoriene, după sarcinile din cadrul miliţiilor ecvestre, el fusese — conform inscripţiei de la Sarmizegetusa — *proc(urator) ad bona Plautiani* (averea confiscată a fostului *praefectus praetorio*, ucis în 205). După Piso, numele guvernatorului damnat din inscripţia de la Porolissum ar fi cel a lui C. Iulius Septimius Castinus, guvernator al celor trei Dacii (vezi nr. **48**) prin 215—217 ; înseamnă că şi Ulpius Victor, procurator al Daciei Porolissensis din aceeaşi inscripţie, era în funcţie cel mai tîrziu în 217. Ulterior — cum arată Pflaum — , el a trecut ca procurator al Daciei Apulensis, primind, probabil după căderea lui Macrinus, şi sarcina de a gira postul vacant al guvernatorului Daciilor (poate în locul lui Marc. Claudius Agrippa ; nr. **49**).

Nu poate fi acceptată părerea lui Piso, care datează cele două procuraturi dacice ale lui *Ulpius [. . .]* din inscripţia de la Sarmizegetusa pe timpul lui Filip Arabul (pe motiv că supranumele purtat de unităţile din această inscripţie nu ar fi *Antoniniana*, deci de la Elagabal, ci *Philippiana* ; vezi şi AnnÉp, 1980, 758), considerîndu-l astfel diferit de Ulpius Victor din inscripţia de la Porolissum ; la aceasta se opune funcţia de procurator *ad bona Plautiani*, care nu putea dura patru decenii după căderea fostului prefect al pretoriului şi confiscarea averii sale.

64. *M. Aurelius Tuesianus* Prima jumătate a sec. III

I. Piso, Chiron, 8, 1978, p. 515—527 ; G. Alföldy, ZPE, 34, 1979, p. 247—270 = AnnÉp, 1979, 506 — IDR, III/2, 88 (Sarmizegetusa). — Cf. Pflaum, *Carrières. Suppl.*, p. 81—86, nr. 320 A ; Thomasson, *Laterculi*, col. 159, nr. 66.

După ce şi-a început cariera ecvestră (exercitînd tribunatul militar în legiunea II Traiana), a intrat în cariera administrativă, ajungînd între altele *proc(urator) prov(inciae) Dac(iae) Apu[lensis bis agens vi-] ce praes[idis]* ; după alte sarcini procuratoriene, este înobilat, ajungînd guvernator al Galliei Lugdunensis şi find desemnat pentru consulat. Pflaum aşează acest *cursus* „vers 235 à 250" (p. 86).

65. *Q. Axius Aelianus* Anii 236—238

1) CIL, III, 1456 = ILS, 1371 = IDR, III/2, 89 : *proc. prov. Dac. Apul. bis vice praesidis* ; 2) CIL, III, 74* (între false) = N. Gostar, Materiale, II, 1956, p. 635—638 (reabilitează inscripția) — I. I. Russu, AMN, 3, 1966, p. 445 (o consideră autentică, dar probabil greșit copiată) AnnÉp, 1971, 376 = IDR, III/2, 191 : *v.e., proc. Augg* (sau *Aug.?*) ; 3) CIL, III, 1422 (cf. p. 1016, 1407) = ILS, 3636 = IDR, III/2, 206 : v.e., *proc. Aug[g]*. (?) (v. CIL, III, p. 1016) ; 4) CIL, III, 1423 = IDR, III/2, 244 : *proc. Aug.* (fals *Augg.* în IDR) ; 5) I. Piso, ZPE, 49, 1982, p. 235 : *proc. Aug. n.* — toate cinci inscripțiile de la Sarmizegetusa. — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 71—72, 81 ; Pflaum, *Carrières*, II, p. 851—854, nr. 328 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 158, nr. 60.

Aceste inscripții sînt lipsite de vreo referință de ordin cronologic, afară poate doar de mențiunea a doi Augusti de către două dintre ele (*2*, *3*). Dar prima inscripție citată ne informează că înainte de a ajunge în Dacia, el mai fusese *proc(urator) rat(ionis) priv(atae) prov(inciae) Maur(etaniae) Caes(ariensis)*, funcție datată prin două inscripții din Mauretania pe timpul lui Severus Alexander (AnnÉp, 1896, 34 ; ILS, 5965 ; citate de Pflaum), apoi a deținut aceeași funcție *per Belgicam et duas Germanias*. Apoi a trecut în Dacia Apulensis ; referirea la doi Augusti ar arăta că se află în funcție sub cei doi Maximini — cum a sugerat Mommsen în comentariul la CIL III 1456. Cum în aceeași inscripție el apare ca procurator al Daciei Apulensis *bis vice praesidis*, ar însemna că primul vicariat se plasează după căderea lui Severus Alexander (Stein ; Piso, ZPE, 50, 1983 : în 236 sau 237), cel de-al doilea vicariat în 238.

66. *Caesidius Respectus* Anii 240—242?

AnnÉp, 1930, 134 = 1933, 12 = IDR, III/2, 331. — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 82 ; Pflaum, *Carrières*, III, p. 1066.

Personajul apare într-o dedicație *[I]nvicto deo Serapidi*, în care se intitulează *proc(urator) Aug(usti) n(ostri)* ; această formulă lipsită de vreo precizare cronologică era firească într-o ambianță de intimitate, în care desigur și alții se intitulau la fel. Ne atrage astfel atenția M. Lucceius Felix (mai jos, nr. **67**), și el *proc(urator) Aug(usti) n(ostri)*, care dedică o inscripție tot *Invicto deo Serapidi* (H. Daicoviciu — D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București, 1984, p. 179) ; deci, Caesidius Respectus s-ar putea să fi fost apropiat ca mandat de acesta, eventual anterior, prin 240—242.

67. *M. Lucceius Felix* Circa 242—245

Nouă inscripții de la Sarmizegetusa : 1) CIL, III, 1437 = IDR, III/2, 286 ; 2—8) Piso, ZPE, 50, 1983, p. 242—247, nr. 9—15 = AnnÉp, 1983, 834—840 ; 9) H. Daicoviciu — D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, 1984, p. 179. — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 83 ; Pflaum, *Carrières*, III, p. 1066.

Atestat ca *proc. [. . .]* într-o inscripție fragmentară (*1*), iar în alte șapte *(3—9)* ca *proc(urator) Aug(usti) n(ostri)*, fără vreo precizare cronologică. Dar într-o inscripție fragmentară, tot de la Ulpia Traiana *(2)*, care mai păstrează în r. 1 un *M* martelat — după Piso, de la *M. [Iuli Philippi]* —, numele lui *M. L[ucceius Felix . . .*] (r. 2) este succedat de cel al lui *P. Ael. H[ammonius]* ; Piso arată că procuratura lui M. Lucceius Felix datează de prin 242—245, înaintea celei a lui P. Aelius Hammonius.

68. *P. Aelius Hammonius* Circa 245—247

AnnÉp, 1930, 135 = 1933, 13, cf. I. Piso, Dacia, N.S., 20, 1976, p. 251 = IDR, III/2, 246 : *v. e., proc. Aug[g.]* ; 2) Piso, *loc. cit.* : *v. e. [. . .]*. 3) idem, ZPE, 50, 1983, p. 242—244, nr. 9 = AnnÉp, 1983, 834. — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 81—82 ; PIR², A—136 ; Pflaum, *Carrières*, II, p. 854—855, nr. 329 și *Suppl.*, p. 90—91 (unde urmează pe Piso).

În afară de cele trei inscripții citate, personajul nostru mai apare într-o inscripție greacă de la Tomis (Gr. Tocilescu, AEM, 8, 1884, p. 22—23, nr. 61 = IGR, I, 623 = ILS, 8851), care redă o parte a carierei sale : comenzile din cadrul milițiilor ecvestre (Devijver, PME, A—21), apoi comanda flotei dunărene ἔπαρχος κλάσσης Φλ(αουίας) Μυσικῆς Γορδιανῆς (supranumele *Gordiana* reprezintă un important reper cronologic), apoi deține se pare ca interimar guvernarea Moesiei Inferioare unde se găsea prin anul 240 (Pflaum). De aici a trecut în Dacia Apulensis, unde este atestat ca *proc*(*urator*) *Aug*[*g*(*ustrorum*)] — care sînt probabili cei doi *Philippi*. Această datare este întărită de o inscripție nu de mult publicată (*3*) în care apare începutul unui nume martelat (*M*., cel al împăratului M. Iul. Philippus), apoi cele ale procuratorilor M. L [ucceius Felix] și P. Ael. H[ammonius]. Datările propuse de Stein (sub Decius, Trebonianus Gallus sau Valerianus și Gallienus) sau Pflaum (*Carrières*, III, p. 1066 : „vers 250") nu mai pot fi luate în considerație față de argumentele aduse de Piso.

69. *Aur(elius) Marcus* Circa 251—253

I. Piso, ZPE, 50, 1983, p. 248—249 (revizuire după : B. Cserni, ATEvk., 12, 1903, p. 137) = AnnÉp, 1983, 815 (Apulum) : 2) Piso, ZPE, 50, 1983, p. 247—248, nr. 16 = AnnÉp, 1983, 841 (Sarmizegetusa). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 72 : PIR², A—1552 ; Pflaum, *Carrières*, III, p. 1066 ; Piso, *loc. cit.*, p. 248—251 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 158, nr. 65.

Acest personaj *v(ir) e(gregius)*, *a(gens) v(ice) p(raesidis)* ne apare în inscripția de la Apulum dedicată *Eponae Aug*(*ustae*) pentru sănătatea a doi împărați ale căror nume sînt martelate (în antepenultimul rînd s-a putut totuși citi AVGG) ; aceasta îl determina pe Stein să dateze această funcție între 235—249. Dar cercetînd cu atenție fața altarului, Piso a putut descifra rîndurile martelate (2—6) : *pro salute* / *dd(ominorum) nn*(*ostrorum*)/ *G[alli et V]o/lusi[an]i Augg(ustorum)*. După Pflaum (*Procurateurs*, p. 136), faptul că în această inscripție Aurelius Marcus nu mai apare cu titlul de procurator, ci numai cu cel de *a. v. p.*, ar fi anunțat „vicariatul independent" care va fi practicant începînd cu Gallienus ; supoziție răsturnată de inscripția de la Sarmizegetusa în care Aurelius Marcus poartă titlul de *proc*(*urator*)*Aug*(*usti*) *n*(*ostri*) *age*(*n*)*s vice praesidis*. Cum în această ultimă inscripție el își exercită mandatul în numele unui singur împărat, înseamnă că el se afla la post înainte de asocierea lui Volusian la tron (dacă nu cumva este vorba de o simplă neatenție în redactarea textului).

70. *Q. Decius Vindex*

CIL, III, 1404 = IDR, III/3, 7 (Aquae). — Cd. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 83 ; Pflaum, *Carrières*, III, p. 1066.

Inscripția, extrem de concisă : *Fortunae Aug(ustae)*. *Q. Decius Vindex*, *proc(urator)*, nu lasă nici o posibilitate de încadrare cronologică.

71. *Tem[onius?] Secund[us]*

I. Piso, StCl, 18, 1979, p. 137—138 = IDR, III/2, 338 (Sarmizegetusa) ; idem, ZPE, 50, 1983, p. 240—241, nr. 7 = AnnÉp, 1983, 832.

Lipsind orice elemente de datare, iar numele procuratorului fiind reconstituit doar cu aproximație, ne abținem de la orice comentariu privind persoana acestuia. După scris, Piso datează inscripțiile în secolul al III-lea ; pentru o datare după Marcus Aurelius pledează și titulatura *v(ir) [e(gregius)?] (2)*, deci ar fi vorba de un procurator al Daciei Apulensis.

72. *M. Macrinius Avitus Catonius Vindex* Circa 169

CIL, VI, 1449 (cf. p. 3805) (= ILS, 1107 = IPD[4], 517 (Roma). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 86—87 ; Pflaum, *Carrières*, I, p. 510—513, nr. 188 ; Devijver, PME, M—4 ; PIR[2], M—22 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 154, nr. 32.

După parcurgerea celor trei trepte ale miliţiilor ecvestre, acest personaj (probabil fiul fostului prefect al pretoriului, M. Macrinius Vindex) a îndeplinit a patra comandă, *praef(ectus) alae contar(iorum)* în Pannonia Inferior, fiind decorat de împăratul Marcus Aurelius ; probabil că meritele militare i-au adus numirea ca *p[r]oc(urator) prov(inciae) Dac(iae) Mal(vensis)*. Pentru meritele personale, dar beneficiind probabil şi de aureola părintelui său căzut de curînd (prin 173) pentru apărarea patriei, este introdus în tagma senatorială, ajungînd consul (Alföldy, Konsulat, p. 371—374), legat al Moesiei Superioare, apoi al celei Inferioare, apoi din nou consul, murind la vîrsta de numai 45 de ani (prin 176).

73. *M. Aurelius Cassianus* Către mijlocul sec. III(?)

CIL, III, 13704 = ILS, 9009 = G. Daux, BCH, 1973, p. 586—587 = IG, XII/II, 1, nr. 147 ; textul ameliorat de I. I. Russu, AIIA — Cluj, 17, 1974, p 41—45 ; IPD[4], 98. — Cf. PIR[2], A—1476 ; Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 87 ; Pflaum, *Carrières*, III, p. 1067 ; Piso, RRH, 12, 1973, 6, p. 1013 ; D. Tudor, OR[4], p. 162 ; Thomasson, *Laterculi*, col. 154, nr. 33.

Prin inscripţia de la Thessalonic citată, M. Aurel(ius) Philippus, *(centurio)*, şi M. Aurel*(*ius*)* Cassianus, *trib(unus) coh(ortis) I.F. m(illiariae) Bryttonum Malvensis*, cinstesc pe părintele lor : *M(arcum) Aurel(ium) Cassianum, v(irum) e(gregium), praesidem prov(inciae) Daciae Malvensis, patrem karissimum*. Personajul onorat este identificat de Edson (IG) cu un omonim *makedoniarches* şi *agonothetes* din două inscripţii de la Beroia (Macedonia) (Arch. Anz., 1942, col. 175, nr. 3 şi col. 178, nr. 17). Data la care M. Aurelius Cassianus şi-a exercitat această funcţie nu se cunoaşte cu exactitate ; în orice caz, abia după reforma lui Marcus Aurelius (cf. Stein), poate „vers 250" (Pflaum), „ante medium s. III p." (Edson). Pentru titlul de *praeses*, vezi Piso, *loc. cit.*, precum şi observaţiile noastre din notele introductive.

74—82) **Procuratores Daciae Porolissensis**

74. *M. Valerius Maximianus* Sub Marcus Aurelius şi Commodus

H.-G. Pflaum, Libyca, 3, 1955, p. 135—154 = AnnÉp, 1956, 924 = IPD[4], 536. — Cf. Pflaum, *Carrières*, I, p. 476—494, nr. 181 bis ; Devijver, PME, V—23 ; Macrea, *Viaţa*, p. 65—66 ; A. R. Birley, Tituli, 4, 1982, p. 244 ; J. Šašel, Tituli, 5, p. 567—568, 578.

Acest personaj, cu o carieră militară ecvestră strălucită, ajunge procurator al Moesiei Inferioare, apoi al Moesiei Superioare, de unde trece în Dacia Porolissensis (prin 178—179?). După aceasta, a fost *a sacratissimis Imp(eratoribus)* (Marcus Aurelius şi Commodus) *in amplissimum ordinem adlectus*, deţinînd comanda cîtorva legiuni : I Adiutrix, II Adiutrix, precum şi *praep(ositus) vexil. Leugaricione hiemantium* (probabil 179/180), apoi din nou legat al legiunilor V Macedonica (Potaissa), I Italica (Novae), XIII Gemina (din acest răstimp datează inscripţia CIL, III, 1122, de la Apulum), III Augusta (Lambaesis), ajungînd apoi consul (184 sau 185).

75. *C. Valerius Catulinus* Sub Commodus

CIL, III, 857 (Napoca.) — Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 83—84 ; Pflaum, *Carrières*, III, p. 1067.

Acest personaj este cunoscut dintr-o inscripţie votivă extrem de concisă : *I. O. M. Valerius Catulinus*, *proc. Aug.* Părerea lui Rhode (PIR, V—34), care citea o ştampilă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (CIL, III, 8075,5) *C. V(alerius) C(atulinus)/pr(ocurator) Au(gusti)*, nu poate fi luată în considerare (vezi IDR,III/2, 567) — deoarece locul descoperirii piesei este în altă provincie (Apulensis). Stein atrăgea atenţia asupra unui Valerius Catulinus, personaj de rang senatorial, pe care împăratul Didius Iulianus l-a trimis ca înlocuitor al lui Septimiu Sever la guvernarea Pannoniei (Hist. Aug., *Did. Iul.* 5, 7 ; *Sev.*, 13, 7) ; acesta ar putea fi fiul sau fratele procuratorului Daciei Porolissensis. De aceea, Stein (urmat de Pflaum) datează această procuratelă puţin înainte de Septimiu Sever.

Eventual ştampila VAL CAT descoperită la Chinteni (jud. Cluj) ar putea fi atribuită acestui procurator (Al. Mateiu, Sargetia, 11—12, 1974—1975, p. 299—302).

76. *Aelius Constans* Anii 191—192

CIL, III, 865 (cf. p. 1380) (Napoca). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 84 ; Pflaum, *Carrières* II, p. 1067.

Acest procurator este cunoscut dintr-o inscripţie închinată *Imp(eratori) Caes(ari) L(ucio) Aelio Aurel(io) Commodo P(io) F(elici) Aug(usto) Sarm(atico) Germanic(o) max(imo) Britt(annico) ob (honorem dec(urionatus) Ael(ii) Constantis*, *proc(uratoris) eius*, *et Iul(ii) Pa[c]atiani*, de către *Ianua[rius*, *II-vi]r col(oniae)* şi T. Fl(avius) Germanus, *dec(urio) col(oniae)*. După *praenomen*-ul *Lucius* purtat de împărat, Stein—urmat de Pflaum — datează funcţia de procurator a lui Aelius Constans în 191—192. Despre cel de-al doilea personaj, vezi Pflaum, *Carrières*, II, p. 605—610, nr. 229 şi Devijver, PME, I—91.

77. *P. Aelius Sempronius Lycinus* Circa 198—209

1) CIL, III, 6756 = ILS, 1414 (Ancyra) : *proc. Daciae Porolissensis* : 2) CIL, III, 6757 = ILS, 1413 (Ancyra) : *proc. provinc. Daciae Porolissensis* ; 3) CIL, III, 7659 (Napoca) : *proc. Augg.* — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 84—85 ; Pflaum, *Carrières*, II, p. 700—701, nr. 262 şi *Suppl.*, p. 132, 136.

În inscripţia de la Napoca, personajul nostru apare exercitîndu-şi mandatul în numele a doi împăraţi : este vorba de Septimiu Sever şi Caracala (198—209), fapt confirmat de o altă dedicaţie, ulterioară (a. 215) a acestui personaj pentru Caracalla (CIL, III, 244 ; Ancyra) ; a urmat funcţia de *proc(urator) (ducenarius) Alexandria[e] idiu logu* (*2* ; vezi şi *1*), după care apare iarăşi ca *proc(urator) Aug(ustorum) nn(ostrorum) prov(inciae) Syriae Palaestinae* — deci iarăşi în numele aceloraşi împăraţi. Intervalul de circa 11 ani în care pot fi cuprinse cele trei funcţii arată că prima dintre ele şi-a exercitat-o în jurul anului 200 — fără a putea spune dacă înainte sau abia după M. Cocceius Genialis.

78. *M. Cocceius Genialis* Circa 200

CIL, III. 7662 (Napoca). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*. p. 85 ; Pflaum. *Carrières*, III, p. 1067.

Personajul apare într-o dedicaţie către Deus Sol Invictus, purtînd titlul de *v(ir) e(gregius)*, *proc(urator) Augg(ustorum) nn(ostrorum) prov(inciae) Dac(iae) Porol(issensis)*. Menţiunea celor doi *Augusti* trimite cu multă probabilitate la Septimiu Sever şi Caracalla.

79. *C. Publicius Antonius Probus* Anii 198—209?

CIL, III, 856 (Napoca). — Cf. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 86; Pflaum, *Carrières*, III, p. 1067.

Personajul apare ca *proc. Augg.* într-o dedicaţie către I. O. M. — fără a putea şti la care pereche de *Augusti* se referă ; faptul că nu s-a martelat nici un *G* ne duce cu gîndul tot la casa lui Severus—întocmai ca în cazul lui M. Cocceius Genialis, *v(ir) e(gregius)*, *proc(urator) Augg(ustorum) nn(ostrorum)* (v. nr. **78**). Dar cum C. Publicius Antonius Probus apare numai *proc. Augg.* iar nu *Aug. nn.*, am înclina a data această funcţie ceva mai devreme, sub Marcus Aurelius şi Lucius Verus sau Marcus Aurelius şi Commodus.

80. *C. Aurelius Atilianus* Sub Caracalla?

CIL, III, 853 (Napoca). — Cf. A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 85—86; Pflaum, *Carrières*, II, p. 792—793, nr. 307; M. Macrea, *Viaţa*, p. 65; M. Bărbulescu, AMN, 10, 1973, p. 177.

Personajul apare în inscripţia votivă citată, astfel : *Fortunae Aug(ustae)*, *C. Aurelius Atilianus*, *proc(urator) Aug(usti)*. El a fost identificat de Stein (acceptat de Pflaum) cu Aurelius Atilianus, menţionat într-un rescript al lui Caracalla (Dig., XLVIII 19, 43) ; dar nu se ştie dacă destinatarul rescriptului era procuratorul nostru sau fratele său Q. Aurelius Atilianus, procurator al Arabiei (AnnÉp, 1936, 256 ; Gerasa) pe timpul lui Caracalla. În orice caz, nu poate fi prea îndepărtat în timp de acesta. Un omonim : Aurelius Atilianus, prefectul alei Siliana c. R. de la Gilău, care apare menţionat în diplomele acestei provincii în anul 164 (IDR, I, 18, 21 ; cf. Devijver, PME, A—213).

81. *Ulpius Victor* Circa 217

1) CIL, III, 1464 = ILS, 1370 = IDR, III 2, 100; 2) A. Stein, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Sibiu, 1942; N. Gudea — V. Lucăcel, *Inscripţii şi momumente sculpturale în Muzeul de istorie şi artă Zalău*, 1975, p. 11—12; cf. I. Piso, ZPE, 40, 1980, p. 279.

Din inscripţia de la Porolissum aflăm că Ulpius Victor a fost *proc(urator) Aug(usti) prov[inc(iae) Por]ol(issensis)* pe timpul lui Caracalla. Problema este dacă el este identic cu *Ulpius [_ _ _]*, *proc(urator) Au[gg.] [provinc(iae)] Dac(iae) Apul(ensis) a(gens) v(ice) p(raesidis) item proc(urator) prov(inciae) Porol(issensis)* din inscripţia de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (*1*). Vezi mai sus nr. **63**.

82. *M. Aurelius Apollinaris*

M. Bărbulescu, AMN, 10, 1973, p. 171—179 = AnnÉp, 1974, 544. — Cf. Pflaum, *Carrières. Suppl.*, p. 75, nr. 296 A.

Într-o inscripţie dedicată *Salu[ti]*, M. Aur[e]lius Apo[l]lina[ris] apare ca *proc(urator) Aug(usti)*. Editorul inscripţiei l-a identificat ipotetic cu un anume Aurelius Apollinaris, tribun al cohortelor pretoriene, participant la complotul împotriva lui Caracalla (Cassius Dio, LXXVIII, 5, 2 ; Hist. Aug., *Carac.*, 6, 7 ; PIR², A—1452) ; acest fapt i-ar fi adus din partea lui Macrinus (217—218) numirea ca procurator al Daciei Porolissensis. Dar W. Eck (RE, Suppl. XV, col. 77, nr. 54 a) şi Pflaum (*Suppl.*, p. 75)

resping această identificare, pe motiv că un tribun pretorian avansează totdeauna într-o funcţie ducenară.

Noi atragem atenţia asupra unui eventual omonim, M. A[ur(elius)] Appollinaris ὁ διασημότατος ἡγούμενος al Thraciei sub Gallienus. După M. Christol (Latomus, 35, 1976, 4, p. 866—874), acest personaj ar fi iarăşi identic cu un procurator omonim al Macedoniei care a asigurat, probabil după anul 260, interimatul guvernării acestei provincii (IG, X/ II, 1, 140).

NOTE

1 Pentru procesul şi data organizării provinciei, vezi observaţiile lui H. Wolff, AMN, 13, 1976, p. 108—109.

2 Pentru organizarea Daciei pe timpul împăraţilor Traian şi Hadrian, recent : C. C. Petolescu, Dacia, N.S., 29, 1985, p. 45—55.

3 H.-G. Pflaum, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris, 1950, p. 54 ; idem, *Abrégé des Procurateurs équestres*, Paris, 1974, p. 17.

4 Recapitularea evenimentelor, cu toate datele problemei : I. I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Bucureşti, 1973, p. 36 şi urm.

5 Despre acesta : PIR², M—249.

6 IDR, I, 7 ; RMD, 21.

7 IDR, I, 7a ; RMD. 22.

8 Cum reiese din diplomele din anul 123 citate mai sus la notele 6—7. Vezi încă : E. Ritterling, ArchErt, 40, 1927, p. 283 ; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 15 nota 9 ; A. Mócsy, RE Suppl. IX, col. 591 ; A. Dobó, *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus*, Amsterdam, 1968, p. 46—48.

9 Este sensul verbului *praefecit* : îl întîlnim astfel la Suetonius, într-un context raportat tocmai la prefectura Egiptului (*Dom.*, 4, 2) : *auditus est certe, dum ex eo quaerit, ecquid sciret, cur sibi visum esset, ordinatione proxima Aegypto praeficere Mettium Rufum.*

10 H.-G. Pflaum, *Abrégé*, p. 52 ; „préfet d'Égypte à titre honorifique".

11 I. Piso, RRH, 12, 1973, 6, p. 1003.

12 Despre această problemă, vezi iarăşi studiul nostru din Dacia, N.S., 29, 1985, p. 50 şi urm.

13 C. C. Petolescu, Dacia, N.S., 26, 1982, p. 167—170 (cu bibliografia anterioară).

14 R. Syme, JRS, 56, 1962, p. 92—93.

15 H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, I, Paris, 1960, p. 377 ; idem, *Abrégé*, p. 52.

16 În 117—118, Hadrian aplanase conflictul cu roxolanii pe cale diplomatică (Hist. Aug., *Hadr.*, 6, 8) : *Cum rege Roxalanorum qui de imminutis stipendiis querebatur cognito negotio pacem fecit.*

17 Vezi astfel construcţia valului lui Antoninus Pius în nordul provinciei Britannia (Hist. Aug., *Vita Pii*, 5, 4) şi deplasarea liniei fortificate dintre Main şi Neckar pe limes-ul germano-retic (W. Beck — D. Planck, *Der Limes in Südwestdeutschland*, Stuttgart, 1980, p. 20 ; G. Ulbert — T. Fischer, *Der Limes in Bayern*, Stuttgart, 1983, p. 24).

18 J. Šašel, ZPE, 52, 1983, p. 175—181 (vezi la noi, mai departe, nr. **23**).

19 Vezi I. Piso, RRH, 12, 1975, 6, p. 1007.

20 Vezi în această problemă studiul nostru *Reorganizarea Daciei sub Marcus Aurelius*, StCl, 24, 1986, p. 131—138. În aceleaşi împrejurări, provinciile Noricum şi Raetia, conduse pînă atunci de procuratori, sînt dotate fiecare cu cîte o legiune, ceea ce atrage modificarea titlului guvernatorilor lor (*legati Augusti pro praetore*). Vezi şi G. Alföldy, *Noricum*, London—Boston, 1974, p. 157.

21 I. Piso — D. Benea, ZPE, 56, 1984, p. 263—295 ; RMD, 123.

22 Din lista legaţilor Daciei (I. Piso, Tituli, 4, 1982, p. 372 şi urm. ; B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, Göteborg, 1984, col. 149 şi urm.), se exclud : *Tiro*, care a fost probabil doar legat al legiunii V Macedonica, pe timpul lui Traian (C. C. Petolescu, ZPE, 58, 1985, p. 207—210) ; *Calpurnius Iulianus*, legat al aceleiaşi legiuni, iar nu *legatus Augusti pro praetore* al Daciei Superioare (Emilia Doruţiu-Boilă, StCl, 22, 1984, p. 109—115). Pe de altă parte, guvernarea lui *Sex. Calpurnius Agricola* în Dacia (Thomasson, *Laterculi*, col. 154, nr. 36) nu este sigură. Cît priveşte pe *[Tu?]sidius [Campester?], cos.* (CIL, III, 12546), reconstituirea numelui este nesigură (vezi Piso, *loc. cit.*, p. 382, nota 61), deci nu se poate stabili nici data cînd acesta a guvernat Dacia.

A XX-A SESIUNE ANUALĂ DE RAPOARTE ARHEOLOGICE — CAMPANIA 1985

În zilele de 21—22 martie 1986 s-au desfășurat la Deva lucrările celei de a XX-a sesiuni anuale de arheologie, dedicate celei de a 65-a aniversări de la făurirea Partidului Comunist Român. Organizată de Consiliul Culturii și Educației Socialiste și Academia de Științe Sociale și Politice, cu sprijinul Comitetului de cultură și educație socialistă al județului Hunedoara, această importantă manifestare științifică a prilejuit nu numai un bilanț al investigațiilor arheologice din campania anului precedent, ci o trecere în revistă a îndeplinirii obiectivelor cuprinse în planul unic de cercetări arheologice ale anului 1985. Lucrările sesiunii au scos în evidență o dată în plus importanța cercetării arheologice în reconstituirea istoriei și rolul acesteia în obținerea de noi valori de patrimoniu cultural național.

Rapoartele prezentate de specialiștii din cadrul institutelor de cercetare, muzeelor, oficiilor pentru patrimoniul cultural național și din instituțiile de învățămînt superior au reliefat contribuția adusă de noile descoperiri arheologice la clarificarea unor momente importante din istoria țării noastre, din istoria formării și dezvoltării poporului român, furnizînd noi argumente în favoarea originii daco-romane a românilor și ale perenității poporului nostru, combătînd cu fermitate orice încercare de a denatura acest adevăr istoric.

Prioritățile înregistrate în cercetarea arheologică românească din ultimele decenii au fost impuse și de nevoia acoperirii unor lacune în documentarea și cunoașterea anumitor perioade de timp cum ar fi: istoria și civilizația tracilor și a geto-dacilor, continuitatea și romanizarea ca laturi esențiale ale etnogenezei românilor, civilizația veche românească și perioada de formare a cnezatelor, voievodatelor și a primelor state feudale românești. Toate acestea reprezintă o traducere în viață a direcțiilor de cercetare trasate întregului front istoric din R.S.R. de cel de-al XIII-lea Congres al P.C.R., sarcini ce decurg din cuvîntările secretarului general al partidului, tovarășul Nicolae Ceaușescu, rostite cu prilejul aniversării marilor evenimente din istoria României și la Plenara lărgită a C.C. al P.C.R. din 1—2 iunie 1982.

În cadrul sesiunii au fost prezentate 183 de rapoarte preliminarii de săpături arheologice. Acestea au fost repartizate și susținute în cadrul a 5 secțiuni cronologice și tematice, după cum urmează:

Secțiunea I — Arheologia comunei primitive: premisele civilizației tracice (antropogeneză, paleolitic, neolitic, bronz) — 47 rapoarte, dintre care 23 prezentînd obiectivele arheologice depistate în urma perieghezelor, prospecțiunilor, sondajelor și săpăturilor cu caracter de salvare efectuate în zone supuse modificărilor socio-economice.

Cercetările de epocă paleolitică de la Peștera Cioarei-Broșteni, județul Gorj, Mitoc-Malu Galben, județul Botoșani, Schela Cladovei, județul Mehedinți au avut și un caracter interdisciplinar, concluziile astfel obținute permițînd delimitarea principalelor etape și caracteristici ale apariției vieții omenești în spațiul carpato-danubiano-pontic. Totodată, s-a constatat că, cercetările privind perioada paleolitică nu s-au efectuat uniform pe tot cuprinsul țării, zonele centrale, de sud-vest, vest și nord-vest fiind în bună măsură neglijate.

Începuturile procesului de neolitizare, apartenența culturilor neoliticului timpuriu la aria civilizației balcano-anatoliene și a Orientului Apropiat, formarea culturii Starcevo-Criș și legăturile sale etno-culturale, geneza și evoluția culturilor neoliticului dezvoltat (Hamangia, Boian, Vinca), cercetarea civilizațiilor neoliticului dezvoltat și tîrziu din sudul și estul țării, au fost reliefate și demonstrate prin rezultatele cercetărilor de la: Ocna Sibiului, județul Sibiu, Trestiana și Poienești, județul Vaslui, Tîrgușor, județul Constanța, Radovanu, județul Călărași, Liubcova-Oravița, județul Caraș-Severin, Timișoara-Freidorf, județul Timiș, Lișcoteanca, județul Brăila, Seinoiu și Măriuța, județul Călărași.

S-au adus noi contribuții privind evoluția, cronologia și difuziunea culturii Cucuteni în Moldova și în zonele sudice ale țării noatre (Dobrogea) prin cercetările întreprinse la Drăgușeni și Roma județul Botoșani, Ghelăiești și Lunca, județul Neamț, Dumești, județul Vaslui și Carcaliu, județul Tulcea.

În cadrul preocupărilor de aplicare a unor metode moderne de prospecțiune și investigare arheologică, de valorificare, sortare și clasificare automată, cu ajutorul ordinatoarelor, subliniem eforturile unor colective de cercetare interdisciplinară de la șantierele arheologice: Iclod, județul Cluj și Parța, județul Timiș, care au permis crearea unei bănci de date ce

poate fi prelucrată pe baza statisticilor, a dispersiilor, a precizării ierarhiei de clasificare şi a coeficientului de corelaţie.

Comunicările axate pe prezentarea perioadei de tranziţie de la neolitic la bronz şi a epocii bronzului au fost puţine ca număr, în cadrul acestei secţiuni predominînd rapoartele ce au reliefat problemele caracteristice genezei şi evoluţiei culturilor neolitice.

Cercetările de la Roma şi Prăjeni, judeţul Botoşani, Boloteşti, judeţul Vrancea, Chilia Veche, judeţul Tulcea, Liubcova-Ţiglărie, judeţul Caraş-Severin şi Culciu, judeţul Satu Mare au adus noi informaţii şi contribuţii privind fenomenul de indo-europenizare şi al constituirii primelor comunităţi de traci, iar prin cartarea tumulilor din sudul Moldovei, harta arheologică a ţării a fost completată cu noi puncte ale epocii bronzului. De asemenea, au fost elucidate unele probleme legate de evoluţia culturilor caracteristice epocii bronzului în zonele nordice ale ţării. Concluziile de ordin istoric rezultate din studierea materialelor arheologice descoperite vor permite elaborarea unor lucrări monografice, de sinteză, privind istoria străveche a pămîntului românesc, gradul înalt de civilizaţie, forţă economică şi social-politică a lumii nord-tracice.

Secţiunea a II-a — Civilizaţia traco-geto-dacică — 32 rapoarte. Tematic şi cronologic, aceste rapoarte au urmărit să redea evoluţia civilizaţiei autohtone de-a lungul întregii epoci a fierului, în principal mileniul I î.e.n., perioadă în care s-a produs structurarea ramurii nord tracice a geto-dacilor, apariţia acestora pe scena istorică şi în conştiinţa universală, afirmarea lor ca factor etnic, cultural şi politic de sine stătător.

Prima epocă a fierului (Hallstatt) a fost reprezentată prin cîteva rapoarte, iar cea de-a doua (Latène), egală ca durată în timp, prin 29 rapoarte. Disproporţia evidentă reflectă accentul tot mai mare pus în ultimii ani pe cercetarea epocii în care geto-dacii sînt atestaţi de izvoarele istorice, în special a perioadei regatului lui Burebista şi Decebal. Menţionăm, că este necesar, ca şi în viitor, să se continue efectuarea de săpături arheologice în staţiunile din prima epocă a fierului pentru a obţine noi date necesare cunoaşterii procesului de diferenţiere a ramurii nordice a tracilor şi de geneză a civilizaţiei geto-dace din a doua epocă a fierului.

Rezultatele bune obţinute în Dobrogea prin cercetările de la Babadag, judeţul Tulcea ca şi cele din Moldova arată că sînt încă necesare eforturi sporite pentru studierea Hallstattului timpuriu şi mijlociu şi în celelalte regiuni ale ţării, în special în Muntenia şi Transilvania.

Rapoartele privind cea de a doua epocă a fierului au evidenţiat o distribuţie echilibrată pe perioade şi o răspîndire uniformă a obiectivelor cercetate pe cuprinsul întregului teritoriu al ţării noastre, furnizînd date noi privind cronologia obiectivelor geto-dacice : cercetările arheologice de la Poiana, judeţul Galaţi (sec. V î.e.n. — începutul sec. II e.n.), Răcătău şi Brad, judeţul Bacău (sec. II î.e.n.— I e.n.), Buneşti-Avereşti, judeţul Vaslui (sec. IV— II î.e.n.), Săvîrşin, judeţul Arad (cetatea dacică cu 5 nivele de locuire) ; sistemele de fortificaţii : Grădiştea, judeţul Brăila, Satu Nou, judeţul Constanţa (prima aşezare fortificată geto-dacică de tip dava din Dobrogea cu zid de piatră datat în sec. III î.e.n.), Coţofeni şi Bîzdîna, judeţul Dolj (ziduri de apărare din cărămidă arsă, sec. IV î.e.n., unice în Dacia), Divici, judeţul Caraş-Severin (cetate dacică cu val de pămînt şi ziduri de piatră din sec. I e.n. amplasată pe malul Dunării), Grădiştea Muncelului (separarea elementelor de fortificaţie dacice de cele romane ulterioare cuceririi) şi Porţile de Fier ale Transilvaniei (anticul Tapae — sisteme de fortificaţii cu val de pămînt şi şanţ de apărare), judeţul Hunedoara, Moigrad „Măgura", judeţul Sălaj (aşezare fortificată cu val şi şanţ, sec. I î.e.n. — I e.n.) ; existenţa unei concepţii urbanistice reflectată în departajarea zonelor rezidenţiale şi sacre de zona locuibilă (organizarea spaţiilor din cadrul aşezărilor), tipologia şi aria de răspîndire a sanctuarelor şi a zonelor sacre : Brad, judeţul Bacău (complex construit dintr-un palat, un sanctuar şi o piaţă), Piscu Crăsani, judeţul Ialomiţa (zona sacră cu construcţii centrate în jurul unui altar), Racoş, judeţul Braşov (sanctuar de piatră circular analog marelui sanctuar de la Grădiştea Muncelului, primul de acest fel descoperit în afara zonei Munţilor Orăştiei) ; problema ritului şi ritualului funerar : Poieneşti (necropolă autohtonă de incineraţie din sec. III— II î.e.n.), Celic-Dere, judeţul Tulcea (morminte tumulare datînd probabil din sec. III— II î.e.n.), Cuptoare, judeţul Caraş-Severin (mormînt de incineraţie din sec. V— IV î.e.n. din inventarul căruia s-a recuperat un coif grecesc) ; schimburile comerciale şi viaţa economică intensă a geto-dacilor atestată prin : descoperirea unor tezaure monetare deosebit de importante, cum sînt : tezaurul de monede de bronz callatiene de la Poiana, judeţul Galaţi şi tezaurul de 191 monede romane de la Oarţa de Sus, judeţul Maramureş (1 monedă republicană şi monede imperiale romane, sec. I— II e.n.).

Rapoartele prezentate au relevat faptul că, în continuare, se impune, pe lîngă cercetarea sistematică a obiectivelor deja depistate, intensificarea campaniei de identificare, luarea în evidenţă şi protejare, de noi obiective arheologice din perioada celei de a doua epoci a fierului, folosindu-se în mai mare măsură posibilităţile cercetătorilor aerofotogrametrice. De asemenea, este necesar să se depună eforturi consecvente pentru protejarea ansamblului de monumente dacice din munţii Orăştiei, monumente unice în lume, cu valoare de simbol pentru istoria ţării noastre.

Secţiunea a III-a — Arheologia clasică greco-romană şi procesul simbiozei daco-romane — 44 de rapoarte prezentind o perioadă de timp cuprinsă între sec. VII/VI î.e.n. — VI/VII e.n. cu toate marile mutaţii etno-socio-economice-culturale cunoscute. Astfel, printre referatele care au tratat problemele contactelor dintre autohtoni şi greci şi reciprocitatea acestora, menţionăm pe cele referitoare la săpăturile de la Capul Dolojman (Argamum), judeţul Tulcea, Mangalia (Callatis), Histria Pod, Cogealac, şi de la cetatea de la Albeşti, judeţul Constanţa.

Din rîndul descoperirilor privind fenomenul urban roman, remarcăm complexul bazilical de la Histria, cercetările de la Tropaeum Traiani, Tomis, Capidava, judeţul Constanţa, Dinogeţia, judeţul Tulcea, pentru provincia Scythia Minor; cele de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi Micia, judeţul Hunedoara, Apulum, judeţul Alba, Porolissum, judeţul Sălaj, pentru provincia Dacia.

Prezentarea sistemului de apărare roman prin menţionarea cercetărilor de la Independenţa, Ovidiu, Rasova (Dobrogea), Urluieni, Jidava, Castra Traiana, Ostrovu Mare, Apulum, Vîrful lui Pătru, Potaissa, Tapae, Bistreţ, Porolissum (Dacia) sau din spaţiul extraprovincial (Mălăieşti şi parţial, Barboşi şi Galaţi) a reprezentat şi un prilej de reliefare a numeroaselor aşezări civile ce s-au dezvoltat în preajma acestor castre, adevărate vetre de constituire a noului etnos daco-roman.

Un accent deosebit s-a acordat urmăririi procesului simbiozei daco-romane, prin cercetările de la Slava-Cercheză, Teliţa şi Niculiţel (Dobrogea), Micăsasa, Ţichindeal, Apoldul de Sus (Dacia) axate pe studierea mediului rural provincial, care au surprins noi aspecte ale acestui proces, pătrunderea influenţelor romane în mijlocul comunităţilor geto-dace săteşti.

Susţinerea unor comunicări ştiinţifice privind cercetările magneto-metrice de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa dar în special cele fizico-geografice de la Apulum destinate reconstituirii habitatului antic, au relevat importanţa cercetărilor interdisciplinare în studierea melcagurilor locuite de strămoşii noştri.

Secţiunea a IV-a — De la daco-romani la români, cu 24 rapoarte, a evidenţiat cîteva aspecte de majoră însemnătate pentru cunoaşterea aprofundată a unor probleme fundamentale privind evoluţia societăţii de pe teritoriul carpato-ponto-danubian în mileniul I al e.n. Cercetările arheologice referitoare la mileniul I e.n. constituie, prin rezultatele obţinute, încă un pas înainte în cunoaşterea principalelor verigi cronologice ale lanţului evolutiei noastre istorice, între secolele III—XI e.n. Astfel, cercetările dintr-o serie de localităţi, ce cuprind întreg teritoţării noastre: Podeni, judeţul Suceava, Dămieneşti, judeţul Neamţ, Tîrgşor şi Boboci, judeţul Prahova, Greoni, judeţul Caraş-Severin, Sighişoara, judeţul Mureş, Hunedoara şi Sînnicolau Român, judeţul Bihor au demonstrat prin dovezile materiale prezentate continuitatea populaţiei daco-romane după momentul retragerii aureliene din anii 271—275 e.n. şi caracterul sedentar, statornic al comunităţilor din aşezările studiate.

Prezenţa populaţiei autohtone în sec. V e.n. şi în prima parte a secolului următor, verigă cronologică a procesului de formare a poporului român, mai puţin cunoscută, a fost atestată prin cercetările de la Şirna, judeţul Prahova, Băleni, judeţul Dîmboviţa, Ştefan cel Mare, judeţul Bacău şi Alba-Iulia (comunităţi rurale a căror cultură materială se dovedeşte a fi de puternică tradiţie provincial romanică), cît şi prin cercetările din necropola de la Mihălăşeni, judeţul Botoşani.

O altă problemă dezbătută a fost problema raporturilor dintre autohtoni şi migratori, în special în cazul grupurilor etnice alogene a căror convieţuire cu populaţia locală a fost de mai lungă durată. Săpăturile arheologice întreprinse în aşezările de la Lozna-Străteni, judeţul Botoşani, Ştefan cel Mare, judeţul Bacău, Băleni, judeţul Dîmboviţa au evidenţiat prezenţa în cadrul civilizaţiei autohtone a unor fenomene inferioare de cultură materială specifice lumii slave arhaice, rezultate din contactul şi convieţuirea noilor veniţi cu populaţia locală în decursul secolelor VI—VII e.n.

Atît în cazurile menţionate cît şi în cele ale altor grupări alogene, cercetările arheologice au confirmat aprecierea făcută de savantul român Nicolae Iorga încă din anul 1935, potrivit căreia „viziunea catastrofică" a marilor migraţii, în sensul exterminării populaţiei locale, trebuie înlăturată definitiv, procesul convieţuirii constituind un argument al continuităţii noastre istorice.

Rolul factorului demo-economic în constituirea noilor structuri social-politice româneşti, cunoaşterea procesului de cristalizare a culturii şi civilizaţiei poporului român în etapa timpurie, sec. VIII—XI, au putut fi mai bine cunoscute prin prezentarea obiectivelor arheologice de la Borniş, judeţul Neamţ, Slon şi Şirna, judeţul Prahova, Sighişoara, judeţul Mureş, Berghin, judeţul Alba, Hunedoara şi Sînnicolau Român, judeţul Bihor.

Numărul relativ mic de rapoarte susţinute în cadrul acestei secţiuni în raport cu importanta complexitate a fenomenelor ce trebuie analizate, impune cu necesitate intensificarea cercetărilor axate pe problemele specifice mileniului I al e.n. şi desfăşurarea unei activităţi susţinute pentru depistarea de noi staţiuni arheologice, pentru o mai rapidă integrare a documentului arheologic în istoria propriu-zisă.

Secțiunea a V-a — Civilizația medievală românească — 36 de rapoarte. Au fost obținute contribuții demne de remarcat în direcția unei complete cunoașteri a caracterului și componentelor civilizației medievale românești : apariția centrelor urbane — constituirea orașelor medievale românești, așezările rurale, curțile domnești, reședințele feudalității laice, monumentele de cult care deserveau comunitățile sătești sau orășenești, complexe monastice, prin prezentarea investigațiilor arheologice întreprinse la : Suceava (descoperirea beciului unei prăvălii de orășean, din prima jumătate a sec. XV cu un inventar deosebit de bogat : 50 de piese de ceramică (vase) și peste 100 obiecte de fier, unelte agricole, casnice etc.), Iași (vatra istorică a orașului), Piua Petrii, județul Ialomița (orașul medieval) curțile domnești de la Suceava, Vaslui și Bacău ; Buftea și Bîrzești, zona agricolă Ilfov, Dolhești Mari și Spătărești, județul Suceava, Borniș, județul Neamț, diverse aspecte ale civilizației rurale medievale ; complexul medieval românesc de la Voievozi, județul Bihor (sec. XII—XV), complexul cistercial de la Cîrța, județul Sibiu. Continuarea cercetărilor arheologice la Păcuiul lui Soare (cetatea bizantină) a permis obținerea unor concluzii de ordin istoric privind cunoașterea primelor secole ale mileniului II în zona Dunării de Jos.

Lucrările secțiunii a V-a au reliefat necesitatea, ca și pe viitor, în domeniul arheologiei evului mediu, la baza cercetării să stea un plan de priorități științifice, impuse de necesitatea studierii aprofundate a principalelor probleme istorice ale primelor patru secole ale mileniului al doilea : procesul constituirii statelor feudale românești, formarea orașelor medievale românești, relațiile culturale ale românilor cu arii de civilizație est și central europene. Totodată, se impune necesitatea trecerii la întocmirea unor instrumente de lucru, cataloage de termeni, care pot permite o interpretare unitară a materialelor arheologice descoperite și o rapidă introducere a lor în circuitul științific.

Din concluziile lucrărilor pe secțiuni exprimate cu ocazia ședinței de închiere a celei de a XX-a sesiuni anuale de rapoarte arheologice a reieșit și obligația ca fiecare cercetător să prezinte periodic, pentru săpăturile de mai lungă durată, *rapoarte de etapă* (rapoarte parțiale), cuprinzînd o sinteză a rezultatelor obținute în cursul mai multor campanii de săpături, cît și abordarea unor concluzii de ordin istoric. Astfel, autorii săpăturilor arheologice vor fi obligați să procedeze la studierea aprofundată a descoperirilor dintr-un număr de campanii succesive, avînd posibilitatea să aprecieze reușitele și lipsurile săpăturilor deja efectuate, să stabilească obiectivele prioritare ale campaniilor următoare.

Lucrările din cele 5 secțiuni ale sesiunii de rapoarte de la Deva au evidențiat și în acest cadru, ca și în anii trecuți, rolul arheologiei în obținerea de noi valori ale patrimoniului cultural național, o bună parte din acestea fiind deja în circuitul muzeal și științific.

Cu ocazia deschiderii sesiunii, a fost organizată și vernisată expoziția „Civilizația traco-geto-dacică, simbioza daco-romană și formarea poporului român. Noi descoperiri arheologice din centrul și sud-vestul României", care prin diversitatea și bogăția materialului expus, rezultat din campania de cercetări arheologice desfășurată în anul 1985, a prezentat o imagine cuprinzătoare a principalelor etape ale procesului de formare a poporului român, furnizînd noi dovezi materiale ale continuității neîntrerupte de locuire în bazinul carpato-danubian-pontic.

În cadrul sesiunii s-au desfășurat și lucrările Comisiei arheologice a Consiliului Culturii și Educației Socialiste și Academiei de Științe Sociale și Politice, întrunită aici în vederea definitivării planului unitar de cercetare arheologică pentru campania 1986, prin includerea celor mai importante obiective arheologice, cercetarea lor urmînd a furniza noi dovezi pentru cunoașterea problemelor prioritare ale istoriei țării noastre.

Se poate afirma că, dincolo de importanța pe care a avut-o pentru cunoașterea rezultatelor săpăturilor arheologice practicate în anul 1986, recenta sesiune de rapoarte preliminare a oferit și un foarte util prilej de apreciere a stadiului actual al cercetării arheologice românești, a orientării cercetării și necesității adoptării unor măsuri care să conducă la sporirea eficienței științifice a acesteia. În plus, s-a avut în vedere, ca pornind de la nevoile semnalate și mai ales de la îndatoririle ce revin arheologiei românești din cele mai recente documente de partid, planul unitar de săpături pe următorii ani să cuprindă cele mai de seamă probleme ale istoriei vechi și medievale a României, care să însemne tot atîtea răspunsuri date celor care încearcă să mai pună la îndoială originea daco-romană a românilor.

Constantin Preda, Cornelia Stoica

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ „MIRCEA CEL MARE ȘI EPOCA SA"

Aniversarea a 600 de ani de la urcarea pe tronul Țării Românești a domnitorului Mircea a prilejuit organizarea — sub egida Consiliului Culturii și Educației Socialiste — sesiunii științifice „Mircea cel Mare și epoca sa" desfășurată în zilele de 30 mai — 1 iunie 1986 la Tulcea. În cadrul ședinței de deschidere au rostit cuvîntul de salut : din partea secretariatului Comite-

tului judeţean al P.C.R. — Vasile Şerban, preşedintele Consiliului Culturii şi Educaţiei Socialiste al judeţului Tulcea ; din partea Academiei Republicii Socialiste România şi a Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice — prof. univ. dr. Ştefan Ştefănescu, membru corespondent al Academiei R. S. România, membru al Comitetului Central al P.C.R. ; din partea Societăţii de Ştiinţe Istorice din R. S. România — lector Ion Şendrulescu ; din partea Universităţii din Bucureşti şi a Laboratorului de studii otomane al Universităţii Bucureşti — lector dr. Adina Berciu ; din partea gazdelor — dr. Simion Gavrilă, directorul Muzeului „Delta Dunării" Tulcea. După şedinţa în plen în care s-au prezentat comunicările : *Mircea cel Mare — sentinelă la Dunărea de Jos în apărarea românilor şi Europei* de prof. univ. Ştefan Ştefănescu, directorul Institutului de istorie „N. Iorga", *Problema Dunării în istoria medie românească* autor Iulian Cârţână şi *Probleme ale civilizaţiei urbane româneşti de la sfîrşitul sec. XIV şi începutul sec. XV* elaborată de Mircea Matei, lucrările sesiunii au continuat în două secţiuni : secţia de arheologie, numismatică, istoria culturii şi civilizaţiei şi secţia de istorie economică şi politică. În prima secţie în zilele de 30—31 mai au fost prezentate următoarele comunicări : *Contribuţii la demografia centrului Cîmpiei Române în secolele XIV—XV* de Aristide Ştefănescu ; *Oraşul Tulcea în secolele XIV—XV* de Gh. Mănucu ; *A construit Mircea cetăţi în Dobrogea?* de Silvia Baraschi ; *Circulaţia monetară în epoca lui Mircea cel Mare* de Adina Berciu ; *Tezaurul de monede de la Mircea descoperit la Niculiţel, judeţul Tulcea* de Constanţa Ştirbu ; *Circulaţia monetară în zona gurilor Dunării la sfîrşitul sec. XIV şi începutul sec. XV, sursă de cunoaştere a realităţilor politice şi economice* de Ernest Oberländer-Târnoveanu ; *Circulaţia monedei româneşti în Dobrogea (sec. XIV—XV)* de Gabi Custurea ; *A bătut Mircea monede în Dobrogea?* de Petre Diaconu ; *Aspecte ale culturii şi civilizaţiei româneşti în vremea lui Mircea cel Mare* de G. Anghelescu ; *Figura domnitorului Mircea în literatura iugoslavă* de Eugenia Ioan ; *Mircea cel Mare în istoria Basarabilor* de Petru Demetru Popescu.

În a doua secţie au fost prezentate comunicările : *Dobrogea în timpul lui Mircea cel Mare* de Anca Ghiaţă ; *Mircea cel Mare în viziunea contemporanilor şi în conştiinţa posterităţii* de Ştefan Olteanu ; *Politica pontică a lui Mircea cel Mare* de Cornel Popa ; *Mircea cel Mare şi Ţara Făgăraşului* de Florena Chiujdea ; *„Capitulaţiile" româno-otomane în epoca lui Mircea cel Mare* de Mihai Maxim ; *Mircea cel Mare şi turcii* de Mihail Guboglu ; *Luptele lui Mircea cel Mare cu otomanii la sfîrşitul secolului XIV (o nouă cronologie)* de Gemil Tahsin ; *Unele aspecte sud-est europene în politica externă a lui Mircea cel Mare* de Vitalie Stănică ; *Contribuţii privind relaţiile lui Mircea cel Mare cu Mehmed I Çelebi* de Nagy Pienaru ; *Aspecte ale alianţelor politice ale lui Mircea cel Mare în cadrul frontului antiotoman* de M. Adreescu şi Al. Tomescu ; *Relaţiile lui Mircea cel Mare cu Moldova şi Polonia* de Veniamin Ciobanu ; *Mircea cel Mare şi domnii Moldovei* de Filaret Acatrinei ; *Ecoul internaţional al victoriei româneşti de la Rovine (17 mai 1395 — două mărturii contemporane)* de Alexandru Diţă ; *Politica lui Mircea cel Mare de menţinere a Dobrogei în cadrul Ţării Româneşti* de Nicolae Dănulescu ; *Aspecte ale politicii interne a lui Mircea cel Mare* de Bogdan Teodorescu ; *Mircea cel Mare, ctitor de ţară* de Radu Ştefan Ciobanu ; *Mircea cel Mare ctitor al unor importante monumente de arhitectură românească* de Ion Şendrulescu ; *Mircea cel Mare—personalitate de nivel european* de Constantin Şerban ;

Modalităţi noi de investigare a surselor documentare, implicarea istoriei noastre medievale în cursul istoriei universale, introducerea în circuitul ştiinţific a unor izvoare de primă mînă, reevaluarea unor aspecte ale vieţii economice, politice şi culturale au fost mijloacele principale care au susţinut scopul acestei sesiuni. Deşi numărul mare de comunicări şi desfăşurarea în paralel, simultan, în cele două secţii menţionate au împiedicat într-o oarecare măsură schimbul de opinii pe marginea comunicărilor prezentate, totuşi sesiunea a permis cercetătorilor, cadrelor didactice, muzeografilor etc. cunoaşterea nivelului atins de medievistica noastră în cercetarea epocii care a impus nu numai sud-estului european ci şi în occident şi în lumea microasiatică personalitatea marcantă pe plan politic, diplomatic şi militar a domnitorului Ţării Româneşti, Mircea cel Mare. Vizitarea expoziţiei dedicate împlinirii a „600 de ani de la urcarea pe tron a domnitorului Mircea cel Mare" şi organizarea de excursii de documentare la monumentele istorice şi arheologice de la Ienisala şi Marighiol au întregit această manifestare ştiinţifică. Apreciem în încheiere eforul deosebit al gazdelor şi în special a conducerii Muzeului „Delta Dunării", al harnicilor săi colaboratori în asigurarea condiţiilor optime de desfăşurare a acestei sesiuni de înaltă conduită ştiinţifică.

Nagy Pienaru

AL IX-LEA SIMPOZION „MEHEDINŢI — CULTURĂ ŞI CIVILIZAŢIE"

În zilele de 9—11 mai 1986, s-a desfăşurat la Drobeta — Turnu-Severin tradiţionala manifestare ştiinţifică anuală organizată sub egida Festivalului naţional „Cîntarea României" de Comitetul Judeţean de Cultură şi Educaţie Socialistă Mehedinţi în colaborare cu Biblioteca

Județeană Mehedinți, Centrul Județean de îndrumare a Creației Populare și a mișcării artistice de masă, Muzeul regiunii Porțile de Fier, Inspectoratul Școlar Județean și Arhivele Statului, filiala Mehedinți.

Lucrările simpozionului au fost deschise în dimineața zilei de 9 mai în sala Bibliotecii Județene în prezenta organelor de partid și de stat locale și a unei numeroase asistențe alcătuită din cercetători științifici, cadre didactice universitare și liceale, muzeografi, arhiviști și bibliotecari, de către prof. Eleodor Popescu, președintele Comitetului Județean de Cultură și Educație Socialistă Mehedinți, care în cuvîntul său de salut a subliniat faptul ca în anul acesta întreaga țară a sărbătorit cu entuziasm jubileul a 65 de ani de la crearea P.C.R., eveniment de importanță hotărîtoare în istoria poporului român din epoca contemporană. Vorbitorul a prezentat apoi cele mai semnificative momente din istoria județului Mehedinți și a orașului Drobeta — Turnu-Severin care au avut puternice implicații în istoria patriei noastre. În continuare au fost expuse comunicările : prof. dr. doc. Ioan C. Chițimia (Universitatea din București), *Elemente de cultură veche: trecut și permanentă continuitate românească;* dr. Constantin Șerban (Institutul de istorie „N. Iorga", București), prof. Victoria Șerban (Societatea de Științe istorice din R.S.R.), *Contextul internațional și internaționalist al creerii P.C.R.;* dr. Liviu Ștefănescu (Muzeul de istorie al Municipiului București), *Condițiile istorice ale făuririi P.C.R. Relațiile acestuia cu organizațiile comuniste internaționale.*

În după amiaza aceleiași zile și în ziua următoare lucrările simpozionului s-au desfășurat în cadrul mai multor secții după cum urmează : Secția I-a : Partidul Comunist Român — glorios conducător al luptelor revoluționare din România. 65 de ani de la crearea sa : dr. Elena Gheran-Mewes, *Aspecte din procesul clarificării ideologice în mișcarea socialistă din anii care au premers crearea P.C.R.*; Dan Popescu, Margareta Popescu, *Făurirea partidului comunist, etapă nouă, superioară în mișcarea muncitorească din România;* Dumitru Bălașa, *Alexandru Oiță, directorul publicației socialiste „Curierul muncii";* C. Constantinescu, *Un episod mai puțin cunoscut din lupta antifascistă a poporului român desfășurată în perioada interbelică la Turnu Severin;* Nicolae Chipurici, *Alegerile parlamentare parțiale de la Mehedinți din anii 1935—1936 în lumina unor noi documente;* dr. Traian Udrea, *România și Conferința de pace de la Paris. Punctul de vedere al P.C.R.;* Stelian Boia, *Contribuții privind starea de spirit a țărănimii din Oltenia în anii 1940—1944;* Radu Maria, Radu Stelian, *Principalele momente din lupta maselor populare conduse de P.C.R. pentru democratizare în vestul României, desfășurată în anii 1944 — 1946.*

Secția a II-a : Istoria națională— istoria luptei de veacuri a poporului nostru pentru liber tate, dreptate și progres social, încununată plenar în epoca Nicolae Ceaușescu ; Viorica Bora, *Date documentare privind contribuția oltenilor la înfăptuirea Marii Uniri;* prof. univ. dr. Th. Trâpcea, *Sensul cuvîntului „Vlah" în documente turcești;* dr. Constantin Șerban, Gabriela Șerban, *Mircea cel Mare — diplomat de nivel european;* Dumitru Bălașa, Aura Florescu, *Identificarea celui mai vechi manuscris nicodinian: „Leasvița";* Cristea Sandu-Timoc, Sava Braboveanu, *Cele patru table imperiale romane de la Porțile de Fier;* dr. M. Davidescu, I. Stînga, *Cercetările arheologice de la cetatea romană tîrzie din Ostrovul Mare— Mehedinți;* dr. Milan Tosici, *Între istorie și legendă: Baba Novac — 385 de ani de la moartea sa;* dr. Gh. Trâpcea, *Din relațiile privind comerțul în orașele dunărene în secolul al XVI-lea;* Toma Rădulescu, *Documente medievale mehedințene inedite sau mai puțin cunoscute din sec. XVII*; Dinica Ciobotea, *Structuri social-economice și demografice în sec. XVIII— XIX în Oltenia,* dr. Paul Barbu, *Arendarea moșiilor din județul Mehedinți după o statistică din 1833;* Al. Stănciulescu-Bîrda, *Conceptul de istorie în gîndirea lui Nicolae Iorga;* C. Bărbulescu, *Argedava, prima reședință întărită a primului mare rege al dacilor;* I. Constantinescu, *Contribuții la realizarea repertoriului de topografie arheologică olteană;* G. Crăciunescu, *Cercetări arheologice în zona Bistreț-Mehedinți;* I. Cionchin, *Dovezi în piatră ale existenței noastre;* A. Gîscă, Alex. Gîscă, *Opoziție anti-fanariotă în Oltenia în 1716—1718;* D. Bălașa, *Vechi așezări mehedințene din perimetrul actualului oraș Motru;* T. Rățoi, *Valori sigilare în colecția dr. C. I. Istrati;* C. Sandu-Timoc, S. Braboveanu, *O răscoală româno-vlahă antiotomană uitată, cea din 1876;* D. Milin, M. Milin, *Orașul Drobeta — Turnu-Severin în contextul relațiilor româno-sîrbe din sec. XIX;* M. Chiriță, *Genealogia unor neamuri de clăcași din Oltenia;* dr. I. Chiper, *O critică săsească asupra unui album maghiar privind Transilvania din august 1940;* conf. univ. dr. V. Bozga, *Revoluția industrială și piața mondială, 1873—1914;* R. Cosoroabă, D. Georgescu, *Trecut, prezent și perspectivă în zootehnia jud. Mehedinți;* conf. univ. dr. C. Apreotesei, *Priorități românești în aviație;* același, *Misiunea monitorului „Catargi" la Gura Văii în al doilea război mondial;* N. Fuiorea, *Vechi hotărnicii în cîmpia Blahniței;* I. Pîrvănescu, *Țăranii și agricultura română în concepția lui Mihail Kogălniceanu;* I. Danilescu, *Satul Drincea Mehedinți în perspectiva istorică;* M. Pîrvulescu, *Unele date cu privire la istoricul satului Cervenița— Mehedinți;* I. Stînga, Cr. Mohora, *O monedă moldovenească rară din sec. XV descoperită la Drobeta— Turnu-Severin;* C. Dicu, *Satul Bel-Izvor în documentele medievale și mișcarea țărănească din sudul jud. Mehedinți din primele decenii ale sec. XIX;*

Secția a III-a: Cultura— factor de propășire a societății românești. Contribuții mehedințene la îmbogățirea patrimoniului cultural și științific național : M. Bratiloveanu Popilian,

Agricultura tradițională în podișul Mehedinți, Gh. Dinuță, *Aspecte etno-istorice privind evoluția unor așezări mehedințene specializate în industrii țărănești*; C. Juan, *Sericicultura în Mehedinți și introducerea mașinilor de tors borangic*; C. Sandu-Timoc, *Doina în context social-politic, diaspora carpato-balcano-danubiană*; R. Vița, *Tradiție și inovație în utilizarea unor unelte meșteșugărești*; I. Mureșan, *Prenumeranți din Oltenia la publicațiile bănățene din sec. XIX*; A. Roșu, *Tradiții ale activității de culturalizare a maselor din jud. Mehedinți*; dr. T. Nedelcea, *Dr. V. Gomoiu, bibliofil*; Mite Mănescu, *Biblioteca „I. G. Bibicescu" factor activ în lupta pentru consolidarea culturală a Marii Uniri*; dr. D. Otovescu, *C. Rădulescu-Motru, personalitate proeminentă a spiritualității românești*; M. Popescu, *Aspecte ale receptării actuale a gîndirii filozofice a lui C. Rădulescu-Motru*; El. Udriște, *Elemente de istoric și etnografic în creațiile lui C. Brâncuși din Tg. Jiu*; F. Bizerea, *Aspecte culturale în paginile ziarului „Brazde bănățene"*; I. Georgescu-Viște, *Dr. Odiseu Apostol — valoros om de știință*; dr. ing. E. Mewes, *Ștefania Mărăcineanu, fondatoarea cercetărilor de fizică atomică în România*; V. Pârvănescu, *Matei Eminescu — epigraf*; A. Andrei, *Lupta poporului român pentru dreptate și progres social reflectată în lirica populară*; Gh. Dumitrescu-Bistrița, *Cîntecul popular contemporan în slujba educației patriotice a tineretului*; M. Rusu, *Aportul revistei „Izvorașul" la cultura națională*; C. Bărbulescu, *Contribuții privind rolul toponimiei în istoriografia unor așezări din podișul Mehedinți*; T. G. Pîrvu, *Monumente de eroi ridicate în cinstea soldaților mehedințeni care s-au jertfit pentru înfăptuirea statului unitar român*; etc.

În cadrul aceluiași simpozion au mai fost susținute comunicări și la secția a IV-a: Omul și natura. Conservarea naturii mehedințene pe baze ecologice.

Participanții la simpozion proveniți din mai multe orașe ale țării (București, Craiova, Timișoara, Galați, Lugoj, Tg. Jiu, Cluj-Napoca, Piatra Neamț, Ploiești, Strehaia, Drăgășani și Drobeta—Turnu-Severin) au apreciat la discuțiile făcute pe marginea lucrărilor prezentate interesanta tematică care a stat la baza acestora, valoroasele documente interpretate de specialiști, înaltul nivel al formei și conținutului expunerilor; totodată s-au subliniat de vorbitori prețioasele concluzii ale autorilor comunicărilor care îmbogățesc istoriografia românească contemporană.

În cadrul simpozionului au fost organizate de asemenea o Masă rotundă și o Dezbatare; la prima cu tema *Ștefan Odobleja — fondatorul ciberneticii generalizate* și-au dat concursul prof. V. Pârvănescu, dr. C. Negreanu, N. Fuiorea; la a doua cu tema *Cartea și biblioteca, factori activi în educația umanistă, patriotică și revoluționară a oamenilor muncii în perfecționarea pregătirii lor profesionale* au participat invitații la simpozion în dialog cu bibliotecari din bibliotecile municipiului Drobeta—Turnu-Severin, din cele orășenești și comunale, activiști culturali din domeniul muncii cu cartea.

În ultima zi a simpozionului 11 mai, participanții la simpozion au efectuat o excursie cu caracter documentar în județul Mehedinți la Ponoarele, la pădurea de liliac sălbatec, unde într-un cadru natural de excepție au vizionat un program cultural artistic la care și-au dat aportul brigăzi artistice din diferite comune și din Baia de Aramă.

Constantin Șerban, Traian Udrea

AL VIII-LEA SIMPOZION „VALORI BIBLIOFILE DIN PATRIMONIUL CULTURAL NAȚIONAL. CERCETARE ȘI VALORIFICARE"

În zilele de 23—24 mai 1986 s-au desfășurat la Tulcea lucrările celui de-al VIII-lea simpozion „Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare", manifestare desfășurată sub egida Consiliului Culturii și Educației Socialiste și care a reunit specialiști din 71 de instituții: biblioteci, muzee, arhive, institute de învățămînt superior și de cercetare precum și de la oficiile de patrimoniu din întreaga țară.

În cadrul ședinței de deschidere au luat cuvîntul: Ion Anastasiu prim-secretar al Comitetului județean de partid Tulcea care a înfățișat realizările obținute de județ în anii socialismului; Tamara Dobrin vicepreședinte al Consiliului Culturii și Educației Socialiste care a subliniat importanța acestei manifestări științifice dedicată gloriosului jubileu al Partidului Comunist Român, contribuției strălucite a tovarășului Nicolae Ceaușescu la dezvoltarea culturii românești și a altor mari evenimente ale anului: „2 500 de ani de la luptele geto-dacilor pentru libertate și independență" și „600 de ani de la urcarea pe tron a lui Mircea cel Mare"; prof. dr. Virgil Cândea a vorbit despre *Datoria unei viziuni integrale a patrimoniului cultural național.*

Prima zi a lucrărilor simpozionului a cuprins și vernisajul, la secția de artă a Muzeului „Delta Dunării", a trei expoziții de carte intitulate: „De la geto-daci la Mircea cel Mare", „Cartea veche românească din patrimoniul tulcean" și „Cartea și tehnica stampei". Comuni-

cările (în număr de 126) au fost prezentate în cadrul a șapte secțiuni : carte românească, manuscrise, carte rară, 600 de ani de la urcarea pe tron a domnitorului Mircea cel Mare, documente, artă, restaurare-conservare.

În cadrul secției „Carte românească" au fost aduse contribuții la Bibliografia românească veche, s-au înfățișat probleme legate de circulația cărții, probleme de heraldică și sigilografie în cartea românească, au fost prezentate identificări de autori la unele lucrări (exemplu Liviu Rebreanu autor al broșurilor *Ardealul* și *Unirea 1918*).

Secția „Manuscrise" a cuprins comunicări extrem de variate ca temă, observîndu-se preocuparea cercetătorilor pentru unele teme noi, neabordate pînă acum în cadrul acestei manifestări așa cum este cazul problemelor legate de literatura interbelică (Ion Pillat, George Mihail Zamfirescu).

O tematică variată s-a remarcat și la lucrările secțiunii „Cartea rară", ele demonstrînd că aceasta este încă un izvor insuficient cunoscut și folosit că întocmirea unei bibliografii a acestei categorii de carte cu referiri la români ar fi binevenită. Au fost prezentate colecții publice și particulare, informații despre istoria românilor aflate în cărți dar și în hărți și vechi periodice, studii interesante cum a fost cel ce s-a referit la *Modalități de abordare a raportului autor-operă înaintea legiferării dreptului de autor.*

Aniversarea a 600 de ani de la urcarea pe tronul Țării Românești a lui Mircea cel Mare a fost marcată la consfătuire de o serie de comunicări extrem de interesante pe această temă (exemple : *Pledoarii pentru a-i acorda domnitorului Mircea Voievod epitetul cel Mare ; Mit sau adevăr? Pe marginea unor însemnări din secolul al XVIII-lea referitoare la titlul lui Mircea cel Mare ; Un document tătărăsc inedit referitor la români în epoca lui Mircea cel Mare).* Alte studii prezentate au relevat importanța însemnărilor marginale, au înfățișat documente inedite despre oameni și evenimente etc.

Comunicările prezentate la secția de Bibliofilie s-au remarcat prin varietate, inedit. Alături de prezentarea bibliotecilor unor personalități ale culturii noastre (Antim Ivireanu, G. Coșbuc, N. Iorga, B. P. Hasdeu) și a unor colecții publice (Biblioteca „Astra") s-au înfățișat studii asupra ex-librisurilor, asupra *Contribuției bibliofiliei la definirea profilului specific al unei epoci* sau despre *Rolul anticarului în circulația valorilor bibliofile.*

În cadrul secțiunii a VI-a de Artă două au fost temele majore prezentate : cea legată de ilustrația de carte și cea referitoare la legături și legători de carte.

Problemele de restaurare-conservare au scos în evidență nu numai aspecte privind recuperarea valorilor aflate în stare de deteriorare, dar au pus accent și pe teme de actualitate din acest domeniu.

Lucrările simpozionului s-au desfășurat într-o atmosferă de lucru, comunicările prezentate, discuțiile din cadrul secțiilor și cele finale au evidențiat un înalt profesionalism, precum și importanța acestei direcții de cercetare.

Desfășurată în condiții optime asigurate de instituțiile organizatoare această reuniune științifică a demonstrat totodată utilitatea și necesitatea schimbului de informații științifice într-un domeniu important al istoriei culturii.

Mariana Mihăilescu

CRONICĂ

În ziua de 21 mai 1986 în cadrul „Ateneelor cărții" a avut loc la Biblioteca Centrală Universitară din București simpozionul „Nicolae Milescu Spătarul și umanismul românesc" dedicat împlinirii a 350 de ani de la nașterea cărturarului român.

Invitații Ateneelor au fost prof. dr. Mircea Malița, prof. dr. Virgil Cândea și dr. Zamfira Mihail de la Institutul de Studii Sud-Est Europene. Expunerile prezentate au urmărit relevarea aspectelor noi în cunoașterea operei marelui cărturar în ultimele decenii prin identificarea unor noi manuscrise, analiza activității sale pe multiple planuri, ca diplomat și om de litere, prin continuarea editării scrierilor sale.

Prof. dr. Virgil Cândea a înfățișat o paralelă între Nicolae Milescu și Dimitrie Cantemir, subliniind meritele lor de cărturari și diplomați, destinele lor comune. Prof. dr. Mircea Malița a vorbit despre activitatea diplomatică a Spătarului, arătînd strînsa legătură dintre activitatea cărturarului și aceea a diplomatului, activitate ce a făcut din Milescu purtărorul cugetării umaniste de tip oriental, minuitorul erudit al unui vocabular de concepții și idei la care Europa secolului al XVII-lea era sensibilă.

Dr. Zamfira Mihail preocupată de realizarea primului volum din seria operelor lui Milescu ce urmează să fie scoasă la lumină în anii următori a pus în evidență difuzarea tradiției manuscrise în sec. XVII—XVIII. Astfel, majoritatea scrierilor lui Milescu sînt cunoscute prin nume-

roase copii, realizate chiar în timpul vieții și prin includerea lor în miscelanee. Unul din volumele în pregătire va cuprinde o ediție critică a „Descrierii Chinei" pe baza unor manuscrise descoperite în ultimii ani.

Prof. dr. Virgil Cândea a subliniat, din nou, rolul lui Milescu în diplomația și gîndirea secolului XVII. Traducerea sa din grecește a Vechiului Testament cuprinde și primul text filosofic laic în limba română (Tratatul despre rațiunea dominantă).

Manifestarea închinată lui Milescu s-a încheiat cu o proiecție de diapozitive din China prezentate de lector dr. Mihai Ielenicz de la Facultatea de Geografie a Universității din București.

Biblioteca Centrală Universitară din București a organizat cu această ocazie și o expoziție de carte cuprinzînd întreaga bibliografie referitoare la Nicolae Milescu și la umanismul românesc. Au fost prezentate publicului și cîteva din valorile bibliofile ale bibliotecii cum sînt : Biblia de la București (1688), ediții rare din opera lui Dimitrie Cantemir. De asemenea, au putut fi văzute fotocopiile unora din cele 77 de pagini ale rapoartelor din 1675 și 1677 referitoare la Milescu, rapoarte scrise în limba manciu.

N. ADĂNILOAIE, *Independenţa naţională a României*, Edit. Academiei R. S. R., Bucureşti, 1986, 395 p.

În 1977, cu prilejul sărbătoririi centenarului Independenţei României, au apărut numeroase lucrări care, prin contribuţiile aduse asupra acestui moment crucial din zbuciumata noastră istorie, au reliefat însemnătatea evenimentului. Cu toate acestea, războiul pentru cucerirea independenţei continuă să reţină atenţia istoricilor care, sistematizînd şi sintetizînd imensul material informativ pus în circulaţie în ultimul deceniu, dau la iveală noi şi importante lucrări, îmbogăţind cunoştinţele noastre asupra evenimentului de acum 109 ani. Avem în vedere recenta monografie, intitulată *Independenţa naţională a României*, elaborată de N. Adăniloaie.

Monografia, — spre deosebire de lucrările apărute cu prilejul sărbătoririi centenarului Independenţei din 1977, care au abordat cu precădere doar desfăşurarea războiului din 1877—1878, — prezintă întregul proces al luptei poporului român pentru neatîrnare, de la formarea statelor feudale româneşti, pînă la încununarea eroică de acum 109 ani. Rod al unor investigaţii de peste două decenii, în care autorul, cunoscător profund al perioadei istoriei moderne, a consultat un imens material informativ, întreaga bibliografie pe această temă, adusă la zi, încă în 1977 şi evaluată la peste 10.000 de titluri de cărţi, studii şi articole —, monografia elaborată de N. Adăniloaie oferă cititorilor un amplu istoric al luptei pentru dobîndirea independenţei, inclusiv al urmărilor pozitive pe care evenimentul l-a avut pentru ţara noastră, în viziunea autorului cucerirea independenţei în 1877 constituindu-se, cum arată în *Cuvînt înainte*, ca „o etapă finală dintr-o succesiune de momente de afirmare categorică a suveranităţii şi neatîrnării ţării şi nu un act spontan, de conjunctură".

Structura monografiei, cu cinci capitole, sugestiv intitulate, urmate fiecare de paragrafe, în care sînt abordate probleme ca : *„Independenţa ca deziderat secular şi necesitate istorică"; Condiţiile interne şi externe ale dobîndirii independenţei naţionale; Proclamarea independenţei de stat a României şi începerea războiului împotriva Imperiului otoman; Cucerirea independenţei pe calea armelor operă a întregului popor român* şi *Desfăşurarea operaţiunilor militare; Cooperarea româno-rusă,* este judicios alcătuită.

Din capul locului, autorul apreciază *Independenţa* ca „o constantă a dăinuirii româneşti", ca „o trăsătură a întregii evoluţii a statului şi poporului român", care a fost favorizată de conştiinţa unităţii etnice, lingvistice, spirituale şi economice, de mediul geografic, de legătura indestructibilă dintre oameni şi locuri, de dragostea de ţară şi de neam. Urmărind în mod succint lupta seculară a ţărilor române pentru neatîrnare, autorul punctează premisele şi încercările de înlăturare a suveranităţii otomane în epoca modernă, reliefînd însemnătatea revoluţiei de la 1821 condusă de Tudor Vladimirescu împotriva dominaţiei străine şi pentru afirmarea drepturilor naţionale ale poporului român şi mai apoi a revoluţiei de la 1848 care, — aşa cum se apreciază în Programul Partidului Comunist Român— „a exprimat programul unitar al întregului popor, în centrul căruia obiectivul cel mai imperios era unirea tuturor românilor în graniţele aceluiaşi stat naţional, democratic, modern şi independent". (p. 54). Referindu-se la însemnătatea revoluţiei de la 1848, N. Adăniloaie remarcă faptul că, deşi în programele luptătorilor de la 1848, datorită condiţiilor externe nefavorabile, nu s-au putut exprima categoric dezideratele urmărite, totuşi *Unitatea naţională, autonomia şi independenţa* (subl. noastră M.I.)au constituit preocupări majore ale revoluţionarilor paşoptişti în frunte cu N. Bălcescu, I. Cîmpineanu, M. Kogălniceanu, Cezar Bolliac, C. A. Rosetti, I. C. Brătianu , Şt. Golescu ş.a. Următorul pas în lupta poporului nostru în drumul său spre Independenţă l-a constituit Unirea Principatelor Române din 1859, care a pus bazele Statului naţional, a României moderne, autorul accentuînd ideea că „realizarea statului naţional de sine-stătător — şi ca prim pas pe această cale Unirea Principatelor Române — nu a fost triumful unei singure generaţii, ci al unui ideal format şi pregătit în decurs de secole, ce străbate istoria patriei încă din îndepărtatul ev mediu, traversînd întreaga epocă modernă" (p. 50), „ideal ce îşi trăgea seva din conştiinţa unităţii de origină, de neam şi limbă, transmisă din generaţie în generaţie şi continuu cimentată prin multiple legături economice, politice şi culturale care, în curgerea veacurilor, au unit tot mai strîns poporul român din ţinuturile de dincoace şi de dincolo de Milcov, cît şi de pe ambele versante ale Carpaţilor" (p. 52).

După Unirea Principatelor lupta pentru dobîndirea independenţei s-a exercitat pe multiple planuri, România izbutind să înlăture treptat aproape toate îngrădirile — mai puţin plata

tributului ce-i fusese impus de suzeranitatea Porții Otomane și de tutela puterilor garante, — cucerind, pas cu pas, noi atribute ale suveranității naționale, afirmîndu-și, pe plan internațional, existența de sine stătătoare și voința de independența statală deplină (p.75). Evident, intensificarea luptei pentru independența națională nu ar fi fost posibilă dacă condițiile interne și externe n-ar fi fost favorabile. În capitolul II al monografiei autorul schițează unele aspecte ale dezvoltării social-economice și ale frămîntărilor sociale, ocupîndu-se de conjunctura europeană favorabilă, determinată de criza orientală, referindu-se, apoi, la atitudinea oamenilor politici români față de aceasta, la poziția lor ca și a altor categorii sociale, privind cucerirea independenței pe calea armelor. Răscoalele antiotomane din Herțegovina și Bosnia, care au redeschis criza orientală în 1875 și extinderea luptei antiotomane în 1876, prin participarea la aceasta a sîrbilor, muntenegrenilor, și bulgarilor, au dat noi impulsuri acțiunilor poporului român pentru dobîndirea independenței naționale. Față cu situația creată, România a adoptat, după cum este cunoscut, o politică de neutralitate, sperînd să obțină independența pe calea diplomatică. În legătură cu această problemă, care a fost aprobată de unii istorici și condamnată de alții ca fiind contrară eliberării poporului din sudul Dunării, inclusiv a poporului român, — autorul arată că oamenii politici români—indiferent de orientarea ideologică, de interesele de clasă urmărite pe plan intern — au dorit independența națională și s-au străduit să facă mereu pași înainte spre a o dobîndi (p. 124). Începînd din vara anului 1876, România și-a intensificat acțiunile diplomatice și de politică internă menite să apere interesele ei naționale și să-și asigure independența deplină, capitolul al III-lea al monografiei tratînd pe larg aceste probleme. Întrucît încercarea de a obține independența prin garantarea de către puterile europene n-a dat rezultate, chiar, mai mult, constituția turcească din decembrie 1876 considerînd România o simplă „provincie privilegiată" a Imperiului Otoman, curentul favorabil cuceririi independenței pe calea armelor s-a accentuat, guvernul român purtînd negocieri cu Rusia în vederea încheierii unei convenții cu aceasta. Autorul prezintă pe larg tratativele duse pentru încheierea unei atari convenții, care avea să fie semnată la București în aprilie 1877. În baza convenției guvernul român asigura armatei ruse libera trecere prin teritoriul României, iar guvernul rus se obliga (art. II) să mențină și să respecte drepturile politice ale statului român, așa cum rezultă din legile interne și tratatele existente, precum și de a menține și a apăra integritatea României în granițele ei de atunci. O convenție specială, compusă din XXVI de articole și anexată la convenția politică, stabilea modalitățile concrete de aprovizionare și de transport a armatelor ruse ce se deplasau pentru a trece Dunărea și a se înfrunta cu cele ale Imperiului Otoman. Mergînd pe firul evenimentelor autorul arată că, fără să fi așteptat votarea Convenției de către Parlamentul român, trupele ruse au trecut la 11 aprilie 1877 frontiera României ajungind, în seara aceleiași zile, la Bărboși, pe Siret. Cu acest prilej, marele duce Nicolae adresa populației române o proclamație prin care o vestea că armata rusă, însărcinată a lupta contra Turciei intra pe teritoriul României, că „se vor respecta liniștea, legile, persoanele și averile pașnicilor cetățeni" și că „tot ceea ce se va da trupelor va fi plătit fără întîrziere și în întregime de către casieria militară" (p. 169). Proclamația constituia, fără îndoială, consideră autorul, un act de natură să contribuie la știrbirea autorității guvernului și suveranității țării, oficialitățile ruse explicînd intrarea precipitată a trupelor imperiale in România prin „necesități strategice de mare importanță". Relatînd aceste evenimente, autorul se referă, în mod succint, la discuțiile din Corpurile legiuitoare, convocate la jumătatea lunii aprilie 1877 în sesiune extraordinară, pentru a aproba Convenția cu Rusia și a adopta, totodată, măsurile financiare cerute de necesitățile războiului. Cu toate că deputații și senatorii opoziției au combătut convenția cu Rusia, considerînd-o drept „o sinucidere națională", totuși, la 21 aprilie Parlamentul a ratificat-o.

Deși nu prevedea și o cooperare militară a trupelor românești, convenția deschidea calea pentru participarea României la război, autorul referindu-se pe larg la convorbirile purtate între cele două comandamente militare în legătură cu această problemă.

În paragraful 3 din capitolul al III-lea al monografiei, intitulat *Proclamarea independenței statale depline*, este relatat modul cum a decurs acest act decisiv din istoria poporului român în care au fost vital interesate toate clasele sociale, deosebiri nefiind decît în privința modului de realizare. În timp ce reprezentanți moșierimii așteptau să obțină independența țării de la bunăvoința marilor puteri, în schimbul unor concesiuni economice, reprezentanții burgheziei apreciau că, pentru creșterea prestigiului țării, independența națională, trebuia obținută pe calea armelor, printr-un război împotriva Porții Otomane, război care să consfințească independența. Se accentuează faptul că forța socială hotărîtoare în lupta pentru cucerirea independenței de stat a României au constituit-o masele largi populare de la orașe și sate, țărănimea, mai cu seamă, care constituia populația majoritară a țării, afirmîndu-se și la 1877, ca și în alte momente istorice, ca purtătoarea năzuințelor de libertate și demnitate națională, ducînd pe umerii ei principalele poveri ale războiului, dînd jertfele cele mai mari pe cîmpul de luptă și înscriind pagini de vitejie în bătăliile de la Grivița, Plevna, Rahova, și Smîrdan (p. 177). Chiar dacă și în alte lucrări s-a mai spus, merită să redăm aici declarația lui M. Kogălniceanu, ministrul de externe, reprodusă de autor: *„Sîntem independenți, sîntem națiune de sine-stătătoare"*, *„nu am cea mai mică îndoială și frică de a declara în fața reprezentațiunei naționale că noi sîntem o*

rațiune liberă și independentă" (subl, aut.) (p. 190). În modul acesta reprezentanții națiunii proclamau independența absolută a țării, care a avut un puternic ecou în întreaga țară, inclusiv în provinciile aflate încă sub stăpînire străină. Independența încununa lupta de secole a poporului român pentru libertate și neatîrnare statală. În mod firesc autorul se referă și la atitudinea puterilor garante față de proclamarea independenței României, care a fost, în general, rezervată și rece, mergînd pînă la ostilitate, în cazul Turciei și al Angliei. Chiar și la Paris, vestea proclamării independenței României a fost primită cu răceală, nemaivorbind de oficialitățile de la Berlin care au declarat că problema nu putea fi rezolvată decît la încheierea păcii, legînd, în fapt, recunoașterea independenței României de felul cum interesele supușilor și acționarilor germani urmau a fi reglementate în România. La rîndul ei, Austro-Ungaria a lăsat să se înțeleagă că aproba actul României; Rusia, de asemenea, a evitat să se pronunțe imediat. Singura care a primit cu simpatie politica de independență a guvernului român a fost Italia, care numai cu cîțiva ani în urmă își realizase unitatea națională.

Documentat și, în general, bine realizat ni se pare capitolul al IV-lea *Cucerirea independenței pe calea armelor — operă a întregului popor*, în cadrul căruia sînt analizate, mobilizarea, finanțarea, înzestrarea și aprovizionarea armatei, România punînd pe picior de război aproximativ 120 000 de oameni, din care 58700 soldați constituiau „armata operativă" (sau trupele din prima linie), 30000 efectivul batalioanelor de miliții, 16000 gărzile civice sau orășenești, 14000 recruții contigentului 1877, chemați sub drapel spre a umple golurile existente la diferite unități și circa 5000 dorobanți și călărași lăsați pentru paza graniței și a ordinei (p. 203); în al doilea rînd, este relevată activitatea factorilor de răspundere care a avut un rol de seamă în lupta pentru dobîndirea independenței, între care M. Kogălniceanu, Ion C. Brătianu, C. A. Rosetti, etc. Se evidențiază, totodată, organizarea serviciului sanitar militar, datorită devotamentului și activității dr. Carol Davila, contribuția maselor populare la susținerea nevoilor frontului, modul în care păturile largi ale poporului român și-au manifestat entuziasmul și încrederea în capacitatea armatei române și au dat dovadă de un adînc patriotism sprijinind războiul. În toată țara — arăta autorul — au luat ființă comitete și societăți pentru adunarea de fonduri și ofrande (p. 246). Alte paragrafe ale monografiei au în vedere acoperirea strategică a liniei Dunării de către armata română la începutul războiului și mai apoi regruparea ei în Oltenia, operațiunile de pînă la trecerea Dunării și, bineînțeles, luptele la care a participat armata română. Importantă ni se pare precizarea autorului că, deși n-a existat un tratat de colaborare militară prorpiu-zisă între Rusia și România pe frontul balcanic, această colaborare a funcționat de fapt pe toată durata războiului prin acțiunile întreprinse pentru apărarea Dunării (p. 274—275), iar mai apoi în memorabilele bătălii de la Grivița, Rahova, Plevna, Vidin și Smîrdan.

În ultimul paragraf al lucrării autorul se referă la negocierile armistițiului și la preliminariile păcii (p. 358—362). După cum se știe, în pofida cobeligeranței și a tributului de sînge vărsat pe cîmpiile Bulgariei, alături de trupele țariste, Rusia a refuzat participarea reprezentantului României la tratativele de pace, diplomații țariști urmărind, în fapt, anexarea celor trei județe din sudul Basarabiei, Tratatul preliminar de pace de la San Stefano, deși recunoștea independența României, prevedea că „trupele de ocupație ruse din Bulgaria își vor menține comunicațiile prin România și prin porturile de la Marea Neagră" și, mai mult, că „Poarta ceda Rusiei Dobrogea, teritoriul pe care Rusia își rezerva facultatea de a-l schimba cu partea Basarabiei detașată la 1856" (p. 360), prevederi care afectau, în mod serios, interesele naționale ale României, împotriva cărora ea a protestat. Congresul de pace de la Berlin, din iunie—iulie 1878, întrunit la cererea marilor puteri europene, a Angliei și Austro-Ungariei în primul rînd, care nu se împăcau cu cele stabilite, modifica în mod simțitor unele dintre prevederile de la San Stefano. În privința României, deși i se recunoștea independența, aceasta era condiționată de retrocedarea către Rusia țaristă a sudului Basarabiei. Totodată, Congresul de la Berlin prevedea unirea Dobrogei — vechi pămînt românesc, cotropit de Imperiul Otoman încă în secolul al XV-lea, — cu România (p. 362).

În încheiere autorul relevă, în mod succint, însemnătatea dobîndirii independenței, urmările ei, atît în impulsionarea mișcării de eliberare națională din Transilvania și din celelalte provincii aflate sub dominație străină, — constituind, din acest punct de vedere, o premisă importantă a desăvîrșirii unificării naționale și statale din 1918, — cît și în dezvoltarea socială, economică și culturală a țării, independența exercitînd — așa cum se subliniază în Programul Partidului Comunist Român — o „înrîurire asupra întregii evoluții istorice a României pe drumul progresului social", ceea ce a permis afirmarea tot mai viguroasă a poporului nostru ca națiune de sine-stătătoare.

Rezumatul în limba franceză și indicele din final fac și mai accesibilă înțelegerea acestei valoroase lucrări, care depășește tot ceea ce se cunoaște pînă în momentul de față în problema independenței României. Scrisă într-un stil viu, antrenant, întregită cu un bogat material ilustrativ — portrete ale oamenilor politici, ale comandanților militari și ale eroilor, cu gravuri înfățișînd desfășurarea luptelor, — monografia *Independența națională a României* constituie

o carte de referință a istoriografiei noastre, care se impune atenției specialiștilor, cadrelor didactice, tuturor cititorilor prin temeinica sa analiză, cit și prin interpretarea exactă a conținutului documentelor folosite.

Mircea Iosa

DAN MONAH, ŞTEFAN CUCOŞ, Aşezările culturii Cucuteni din România, Edit. Junimea, Iaşi, 1985, 198 p. +20 fig.

Dedicat ,,împlinirii unui secol de la descoperirea, în 1884 a stațiunii Cetățuia-Cucuteni", volumul reprezintă, printre altele, un omagiu pe care autorii îl aduc tuturor celor ce într-o măsură sau alta și-au dedicat eforturile cercetării și cunoașterii acestei splendide culturi, cunoscută în primul rînd datorită ceramicii sale fără egal.

Acest demers istoriografic întreprins de cei doi autori nu este în primul rînd un act de cultură ,,local" sau ,,regional", ci mai curînd conceput ca un moment necesar pe drumul realizării unei viziuni complete — adică o sinteză a culturii în cauză. Și din acest punct de vedere parcurgerea lucrării se vădește interesantă. Chiar și în condițiile în care autorii nu ar fi recunoscut-o, opera lor se vădește a fi o oglindă fidelă a stadiului cercetării culturii, a epocii în care a evoluat și mai ales a concepțiilor, metodelor și tehnicilor de cercetare folosite de arheologii români pentru cunoașterea problematicii date de-a lungul timpului. Desigur, văzînd lucrurile din acest unghi, unele din carențe, chiar sesizate și afirmate de autori, nu le mai revin în întregime și mai mult decît atît, demersul făcut față de unele sau altele din problemele avute în vedere — în sensul completării sau nuanțării lor — nu poate decît să întărească valoarea efortului transpus în paginile cărții.

Sugestiv este de la bun început sumarul, care se prezintă astfel : *Prefață*, semnată de prof. dr. docent Mircea Petrescu-Dîmbovița, p. 7—8 ; *Abrevieri și Bibliografie selectivă*, p. 9—12 ; *Introducere*, Dan Monah, p. 13—14 ; I, *Istoricul cercetărilor*, D. Monah, p. 15—24 ; II, *Cadrul fizico-geografic*, Șt. Cucoș, p. 25—30 ; III, *Geneză, periodizare și cronologie*, Șt. Cucoș, p. 31—40 ; IV, *Așezări*, D. Monah, p. 41—50 ; V, *Corpusul descoperirilor*, D. Monah, D. M. Popovici, p. 52—167 ; *Addenda*, p. 168—177 ; VI, *Considerații finale*, D. Monah, p. 178—185 ; *Rezumatul* în limba engleză — The Cucuteni sites of Romania — tradus de Georgeta Bolomey, p. 186—191 ; *Indice*, p. 192—198 ; *Ilustrații*, fig. 1—20 dintre care 4 hărți, 9 planuri de așezări și săpături.

În *Introducere* se subliniază dorința expresă a autorilor de a prezenta o viziune de ansamblu, plecînd de la convingerea că ,,. . . în spatele acestor capodopere (ale culturii Cucuteni) s-au aflat oameni a căror istorie s-a desfășurat pe aproape o mie de ani. Realizările artistice, oricît de excepționale, nu pot fi rupte de viața creatorilor. Este de datoria noastră, a celor care studiem această epocă, să reconstituim, în limita posibilităților arheologiei lumea cucutenilor".

Primul capitol, *Istoricul cercetărilor*, constituie în substanța sa o trecere în revistă a istoriografiei cercetării culturii Cucuteni. Desfășurată după clasificarea autorilor pe parcursul mai multor etape, prima dintre ele, de pionerat, este marcată totuși de unele rezultate notabile mai ales prin stabilirea unor încadrări cronologice sigure, de unele preocupări de stratigrafie și nu în ultimul rînd de încercările de integrare a descoperirilor într-un context mai larg arheologic și istoric precum și de prezentarea lor în cercuri științifice internaționale. Aceste prime cercetări, efectuate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, sînt marcate de descoperirile făcute de Gh. Asachi în 1847 și în special de către Theodor Burada în 1884 la Cucuteni. Începutul sec. XX, prin cercetările lui Fr. Laszlo la Ariușd, în sud-estul Transilvaniei, și H. Schmidt la Cucuteni, reprezintă perioada a doua. Ea este marcată în special prin publicarea descoperirilor cu multă rigurozitate științifică. Pe drept cuvînt autorii notează : ,,Cu apariția monografiei Cucuteni, civilizația ceramicii pictate din Moldova și sud-estul Transilvaniei capătă un autorizat ,,certificat" științific și o faimă mondială. Arheologia românească va perfecționa periodizarea lui H. Schmidt, dar va păstra neschimbată nomenclatura care-și are, fără îndoială, semnificația sa.

Următoarea etapă corespunde în timp activității lui Vasile Pârvan și Ioan Andrieșescu, precum și a elevilor și continuatorilor lor. Printre cele mai importante săpături din această perioadă trebuiesc menționate cele de la Izvoare (R. Vulpe) și Traian-Dealul Fîntînilor (Vl. Dumitrescu) care marchează în modul cel mai elocvent contribuțiile și evoluția cercetării arheologice românești. După al doilea război mondial începe perioada fastă a arheologiei românești. Sînt săpate integral două așezări cucuteniene — Hăbășești (Vl. Dumitrescu) și Trușești (M. Petrescu-Dîmbovița), se reiau cercetările la Cucuteni. Aceste săpături ,,au adus cele mai multe date certe ale cercetărilor cucutenianului cu privire la pozițiile stratigrafice, tipologice și crono-

logice care definesc complexele şi fundamentează etapele evoluţiei ceramicii şi culturii cucuteniene în ansamblul celor trei orizonturi A, A—B şi B, şi au dus la stabilirea schemei reale a stratigrafiei verticale a Cetăţuiei". Desigur că acestora trebuie să li se alăture şi cercetările întreprinse la Sărata Monteoru, Corlăteni, Larga Jijiei, Valea Lupului, Tg. Ocna-Podei, etc. Toate aceste săpături au adus extrem de importante noi date, esenţiale, pentru mai buna cunoaştere a problematicii şi perioadei de evoluţie a culturii Cucuteni. Această perioadă extrem de fertilă este caracterizată de publicarea de monografii sau studii, de cuprinzătoare rapoarte de săpătură. În paralel s-au întreprins intense cercetări perieghetice ce au completat considerabil harta aşezărilor cucuteniene cunoscute. În fine, o ultimă perioadă este marcată de autori prin discutarea unor monografii şi studii (în special cele referitoare la Tîrpeşti şi Drăguşeni) care marchează de fapt apariţia primelor cercetări interdisciplinare mai ample nu numai pentru arealul cucutenian ci şi pentru toată preistoria românească. Cercetarea staţiunilor şi culturilor arheologice este făcută nu numai prin prizma stratigrafiei şi tipologiei unor complexe sau piese, ci prin valorificarea datelor oferite de cercetările interdisciplinare. Contribuţia acestora poate că ar fi trebuit mai bine subliniată în finalul capitolului. Pe lîngă acestea sînt menţionate studiile privitoare la viaţa spirituală şi arta comunităţilor culturii Cucuteni.

Capitolul II — *Cadrul fizico-geografic* — caută să sublinieze, pe unităţi şi subunităţi geografice, existenţa condiţiilor favorabile vieţii comunităţilor umane eneolitice, a legăturilor cu materiile prime. Dar credem că nu este deloc lipsit de importanţă faptul că pe tot arealul — extrem de întins al culturii — apar zone şi unităţi sau subunităţi geografice ale căror caracteristici sînt diferite. Nuanţarea prezentării în primul rînd a biotipurilor existente în acest mare spaţiu, corelat cu caracteristicile regimului apelor şi precipitaţiilor, cel al climei şi dispersia materiilor prime ar fi putut oferi elemente mai concludente pentru demonstraţiile ulterioare din paginile lucrării.

Capitolul III, după cum reiese şi din titlu — *Geneză, periodizare şi cronologie* —, trece în revistă stadiul cunoştinţelor noastre legate de problemele enunţate. Plecîndu-se numai de la analiza decorului pictat al ceramicii cucuteniene în cadrul evoluţiei sale, se subliniază faptul că originea culturii trebuie căutată în cultura Precucuteni cu aportul unor elemente Vinca-Turdaş prin filieră Criş / Starčevo tîrzie. Un rol important este atribuit recentelor descoperiri din staţiunea Poduri unde a fost identificat un nivel Precucuteni III tîrziu care ,,pare să indice etapa de tranziţie de la cultura Precucuteni la cultura Cucuteni". În ceea ce priveşte periodizarea, după ce sînt prezentate principalele contribuţii ale arheologilor români sau străini, sînt dezbătute unele aspecte. Astfel analizîndu-se problema, de altfel mult discutată, a fazei Cucuteni A_1 se emite ipoteza conform căreia ar fi de presupus inexistenţa unui nivel care să corespundă acestui moment, caracterizat prin absenţa decorului tricrom. Practic se propune admiterea unei etape A_1 cu ceramică bicromă şi eventual puţină tricroma, fapt ce ar impune şi ,,o detaliere şi echilibrare a duratei în timp a etapei Cucuteni A_2 în raport cu celelalte etape ale fazei A : (p. 35). De asemenea se subliniază cu această ocazie că în general evoluţia culturii Cucuteni are drept suport dezvoltarea sa, elementele alogene — vezi ceramica de tip C — nejucînd un rol important în această problemă. După ce sînt discutate periodizările privind celelalte faze — A—B şi B — sînt prezentate raporturile culturale şi cronologice cu culturile învecinate, în special cu cultura Gumelniţa, făcîndu-se apel la diferitele datări cu C_{14} . Toate aceste elemente conduc la concluzia că se poate accepta încheierea evoluţiei culturii Cucuteni în jurul datei de 2600 î.e.n. În cel de al IV-lea capitol — *Aşezări* —, pornindu-se de la datele oferite de cercetările anterioare ca şi de la interpretarea datelor oferite de repertoriul aşezărilor se încearcă afirmarea unor concluzii care în bună măsură vor trebui confirmate de descoperirile viitoare. Important este că se afirmă că stabilirea unor comunităţi a avut în vedere doar posibilităţile oferite de mediu pentru subzistenţă şi apărare, de aici decurgînd dificultatea stabilirii unor criterii în clasificarea tipurilor de aşezări. De asemenea credem că este justă observaţia că în cazul existenţei unor elemente defensive nu putem vorbi decît de aşezări fortificate şi nu de fortificaţii. Mai mult decît atît, deşi acestea — elementele defensive — pot avea o funcţie polivalentă, adică atît protejare faţă de animalele sălbatice, protejarea animalelor comunităţii sau apărarea comunităţii însăşi, în general ele nu sînt impozante. O altă problemă importantă este aceea a tipologiei aşezărilor, de aici decurgînd şi unele implicaţii demografice. Se optează pentru diferenţierea a două tipuri de aşezări: compacte sau răsfirate, ori ,,aşezări de durată şi aşezări sezoniere". Situaţia se complică însă cînd este vorba de aşezări depistate doar pe baza unor cercetări perieghetice şi în care nu s-au efectuat săpături. De aceea este foarte dificil de stabilit numărul locuinţelor dintr-o aşezare. Pentru întreprinderea unui asemenea calcul ar trebui mai întîi studiate tipurile de aşezări dintr-o microzonă geografică, încadrarea lor pe faze şi etape, stabilirea potenţialului economic al zonei respective şi controlarea observaţiilor prin săpături arheologice sistematice. Importantă ni se pare problema aşezărilor fazei Cucuteni B. Existenţa unor aşezări care cuprind sute de locuinţe, adică aşezări ,,foarte mari", în fazele A—B şi B în spaţiul dintre Siret şi Prut elimină de la bun început ipoteza unui ,,început de epuizare a terenurilor agricole". De aceea credem că orice încercare de estimare numerică a populaţiei aparţinînd acestei culturi

este încă greu de făcut. Şi legat de aceasta se mai pot duce încă multe discuţii asupra problemei existenţei unor ,,proto-oraşe". Am mai dori să menţionăm problema încheierii locuirii într-o aşezare. După părerea noastră ar trebui exclusă ipoteza unor ,,cutremure urmate de incendii" (p. 50). Tot la acest capitol ar trebui să înglobăm şi posibila predominare a unui tip de economic într-o aşezare faţă de alta şi care să genereze situaţii conflictuale (p. 51). Cel de al V-lea capitol — *Corpusul descoperirilor* — este rezervat datelor cunoscute despre aşezările culturii Cucuteni pînă în prezent. Reprezentînd şi contribuţia cea mai însemnată a prezentei cărţi ea a permis autorilor şi importante observaţii. Aflăm astfel că au fost repertorizate 1311 aşezări dintre care 522 aparţin fazei A, 124 fazei A-B şi 308 fazei B. Ele sînt prezentate în ordinea alfabetică. Atunci cînd a fost posibil se dau elemente ce crează o imagine cît mai completă referitoare la amplasare, suprafaţă, starea de conservare, principalele rezultate ale săpăturilor efectuate, bibliografie. Desigur că marea cantitate de informaţii oferite de acest volum ar necesita mult mai mult spaţiu decît îl putem avea noi aici. De altfel această discutare şi valorificare a lor va fi făcută în timp de cei ce se ocupă de problemele eneoliticului românesc în general, sau de cultura Cucuteni în special.

Aşa cum menţionam la început, lucrarea de faţă permite şi o serie întreagă de alte concluzii. În primul rînd se poate constata că după o sută de ani scurşi de la primele cercetări întreprinse într-o aşezare cucuteniană cantitatea de informaţii este substanţială. Dar nu mai puţin adevărat este şi faptul că avem acum la dispoziţie un instrument de lucru de mare valoare care are în acelaşi timp posibilitatea de a pune în evidenţă ,,petele albe" pe care cercetările viitoare vor trebui să le aibă în vedere. Şi chiar dacă am face apel la cîteva date statistice, vom putea să remarcăm că pînă în prezent cunoaştem existenţa a aproximativ 95 sondaje practicate în diverse aşezări cucuteniene, dintre care date mai complete avem doar din 41. Aşezări săpate integral sau aproape integral sînt în număr de 6, dar numai 2 sînt publicate monografic. Această situaţie face ca nivelul cunoştinţelor noastre să fie artificial mai coborît decît este el în realitate.

George Trohani

ALEXANDRU BUSUIOCEANU, *Zamolxis sau mitul dacic în istoria şi legendele spaniole*, ediţie îngrijită de Dan Sluşanschi. Edit. Meridiane, Bucureşti, 1985, 215 p.

Lucrarea poetului, filosofului şi istoricului de artă Alexandru Busuioceanu (1895—1961), care vede pentru prima dată lumina tiparului în îngrijirea lui Dan Sluşanschi şi prin bunăvoinţa plină de solicitudine a Editurii Meridiane, reprezintă o reuşită încercare de abordare a manierei în care s-a reflectat imaginea strămoşilor noştrii geto-daci în operele unora dintre cei mai de frunte exponenţi ai culturii şi spiritualităţii hispanice din antichitate şi evul mediu. Deşi neterminată şi cu toate că unele din consideraţiile şi părerile autorului pot fi interpretate şi în alt chip, lucrarea lui Alexandru Busuioceanu se impune prin proiecţia analitică şi o largă cuprindere a izvoarelor, prin ampla demonstraţie şi, nu în ultimul rînd, prin eleganţa stilului şi a limbajului folosit. Structura studiului este rezultatul direct al investigaţiilor întreprinse de autor, investigaţii care au început din dorinţa de a căuta tradiţia hispanică a lui Traian, dar au avut ca rezultat descoperirea unei legende dacice, independentă de împăratul cuceritor al Daciei şi dezvoltată de numeroşi vechi cronicari spanioli. Chiar în prolog autorul arată că cercetarea sa i-a permis să remarce existenţa unei tradiţii legendare despre Dacia în cultura spaniolă şi, fapt demn de avut în seamă, evoluţia legendei înspre istorie, pînă la destrămarea ei prin contactul direct al hispanicilor cu dacii în vremea lui Traian, iar apoi, un proces invers, al unei amintiri istorice care, începînd de la Paulus Orosius, îşi pierde din ce în ce mai mult consistenţa, transformîndu-se în fabulos, pentru a se întoarce iarăşi în legendă şi a lua forma unui mit.

În prima parte a studiului, intitulată *De la legendă la istorie* (pp. 29—77), autorul prezintă elementele iniţiale şi cele mai importante care au stat la baza constituirii legendei dacice în cultura hispanică, precum şi risipirea ei în perioada cuceririi şi stăpînirii Daciei de către romani, atunci cînd negurile şi misterul ce înconjurau numele său şi al poporului care locuia în ea păreau că au dispărut pentru totdeauna. Legenda dacică în cultura hispanică a avut la bază, consideră autorul, două izvoare principale şi anume: pe de o parte legenda lui Hercule care susţinea că acesta a întemeiat în Spania oraşul Hispalis (Sevilla) şi l-a populat cu neamul spalilor, veniţi cu el din Sciţia, iar apoi, întors pe malurile Pontului Euxin, le-a populat şi pe acestea cu propria sa progenitură din care se vor trage şi multe neamuri getice, legendă cunoscută de Pomponius Mela şi de mulţi alţi cronicari spanioli care, în cele din urmă, o vor îngloba în istoria legendară a poporului spaniol, iar pe de altă parte, informaţiile despre geto-daci şi ţara lor aflate în operele unor autori hispanici ai antichităţii, cum ar fi Lucan, Seneca, Marţial,

Pomponius Mela şi Columella, informaţii care apar abia în secolul I î.e.n., adică atunci cînd puterea şi strălucirea statului lui Burebista deveniseră o preocupare constantă pentru lumea romană.

Astfel, Lucan în poemul *Pharsalia* aminteşte de geţi atunci cînd vorbeşte despre războiul civil dintre Caesar şi Pompei. La el apar versurile *Hinc Dacus premat, inde Getes; occurat Hiberis/ Alter, ad Eoas hic vertat signa pharetras* (Să ne ameninţe dintr-o parte dacul, din alta getul; să năvălească unul în calea iberilor, să-şi întoarcă celălalt steagurile către tolbele cu săgeţi ale răsăritului ⟨partic⟩), care aveau să capete pentru Isidor din Sevilla un înţeles de profeţie, în sensul cuceririi Spaniei de către poporul de la Dunăre, şi aveau să fie repetate de cronicarii spanioli medievali. Menţiuni destul de numeroase despre geto-daci apar şi în operele lui Seneca. La acest autor imaginea lor are un dublu caracter: pe de o parte este vagă şi poetică în *Tragedii*, iar pe de alta este mai consistentă şi reală, bazată pe cunoştinţe precise şi exacte în tratatul *Naturales quaestiones.* Marţial în multe din epigramele sale prezintă ecourile războiului purtat de Domiţian împotriva dacilor, dar imaginea sa despre Dacia şi geto-daci este vagă, nebuloasă, fantezistă, mai degrabă poetică decît realistă şi concretă. O menţiune despre geto-daci apare şi la Columella, în *De re rustica,* referitoare la păstoritul practicat de aceştia. Dar cel mai bine informat despre Dacia este, după părerea autorului, Pomponius Mela. Acesta, în lucrarea *Chorographia*, deşi oferă o descriere mai sumară decît a lui Herodot şi Strabon, pe care se bazează, dă totuşi amănunte asupra caracterului şi moravurilor poporului geto-dac care sînt demne de reţinut şi care se constituie într-un rezumat al cunoştinţelor generale din vremea sa despre Dacia şi regiunile învecinate.

Toate aceste cunoştinţe, destul de vagi şi nebuloase în ansamblu, care alimentau legenda dacică, aveau să ajungă directe şi să se sprijine pe realitate abia la începutul secolului al II-lea e.n., cînd împăratul Traian cucerea Dacia şi soldaţii hispanici conduşi de el călcau pe pămîntul ei. Cucerirea Daciei şi stăpînirea romană au dus la destrămarea legendei, golind-o de mister şi de necunoscut, dar, arată autorul, odată cu plecarea romanilor, legenda şi-a recăpătat puterea şi, ajutată şi de confuzia care va apare între numele geţilor şi al goţilor, se va transforma în mit, într-unul din miturile fundamentale ale Spaniei medievale.

Partea a doua a lucrării, *De la istorie la legendă* (pp. 78—123), urmăreşte tocmai acest proces de reconstituire a legendei dacice în cultura spaniolă, realizat pe baza tradiţiilor legendare deja existente, la care se adaugă cunoştinţele istorice rezultate în urma contactului direct şi confuzia dintre geţi şi goţi săvîrşită, cum demonstrează autorul, pe filiera autorilor hispanici, fără nici o legătură cu celebra lucrare a lui Iordanes.

Preludiile acestei noi forme a legendei dacice sînt marcate de opera lui Paulus Orosius, *Historiarum adversum paganos libri septem.* Aici apare clară confuzia dintre geţi şi goţi, atît sub aspect geografic: „*Dacia, ubi et Gothia*" (Dacia, unde este şi Goţia), cît şi sub aspect etnic: „*Getae illi qui et nunc Gothi...*" (Geţii aceia care mai ⟨sînt numiţi⟩ şi acum goţi...), dar nu Orosius este cel care o săvîrşeşte pentru prima dată, ci ea îşi are originea, după opinia autorului, la Sf. Ieronim, care arătase că goţii erau mai degrabă numiţi geţi. Oricum, în această formă ea nu putea pătrunde definitiv în Spania decît după venirea vizigoţilor şi cel care a cristalizat-o într-o adevărată teorie getică a fost Isidor din Sevilla. Acesta, după afirmaţia autorului, nu pare a se fi folosit de nici una din istoriile scrise despre goţi în Italia şi în Orient, iar dacă *Getica* lui Iordanes reprezintă în mare măsură o tradiţie istorică gotă, lucrarea sa, *Historia de regibus Gothorum, Wandalorum et Suevorum*, oglindeşte mai mult tradiţia hispanică privitoare la goţi, iniţiată de Orosius. Cu ajutorul lui Orosius, dar bazat mai ales pe propria sa ştiinţă etimologică şi genealogică, asemănătoare în multe privinţe cu metodele cripticii, ale cazuisticii şi ale cabalei, Isidor a putut lega noţiunile de geţi, Dacia, Danuvius, de originile înseşi ale poporului care trăia şi înflorea atunci în Spania, iar prin intermediul versurilor lui Lucan, amintite puţin mai sus, el a putut descifra în aceste noţiuni şi înţelesuri fatidice, care erau strîns legate de destinul însuşi al poporului hispanic. În acest fel noţiunile de getic şi get vor intra în obscura urzeală a istoriei fabuloase care pregăteşte miturile şi legendele. Tradiţia teoriei getice isidoriene se păstrează, este adevărat că destul de confuz, şi în secolele următoare. Astfel, în secolul al IX-lea ea poate fi întîlnită într-o epistolă polemică a patricianului cordobez Paulo Alvaro, în *Chronicon Albeldense* şi în *Chronographia* alcătuită după Hydacius de un compilator anonim, în secolul al XI-lea în *Chronica Gothorum pseudo-isidoriana*, iar în secolul al XIII-lea în *Chronicon Mundi* a episcopului Lucas de Tuy şi în compilaţia isidoriană anonimă *Mapa — Mundi.* În toate aceste lucrări, consideră autorul, ideea lui Isidor despre geţi nu dispare, ci dimpotrivă, se dezvoltă şi amplifică, pentru ca la cronicarii din secolul al XIII-lea ea să iasă din nou la lumină şi, alimentată de izvoare noi, să capete forme neaşteptate, care se ramifică în istorie şi dobîndesc semnificaţie de mit. Ultima parte a lucrării, intitulată *Mitul* (pp. 124—147), analizează procesul de transformare a legendei în mit şi încorporarea istoriei şi a mitului dacic în istoria Spaniei. Rolul principal în acest proces a revenit lui Rodrigo Jiménez de Rada, arhiepiscop de Toledo, care, în cea mai importantă lucrare a sa, *Historia Gothica*, terminată în 1243, reconstituie toată geneza poporului spaniol şi creează mituri ce corespund diferitelor etape de evoluţie ale Peninsulei. Dintre acestea cel mai important este mitul gotic, dar autorul arată

că de fapt acesta nu este gotic, ci getic, deoarece are în centrul său figura lui Deceneu şi contopeşte la un loc străvechea legendă a lui Zamolxis cu tradiţiile geto-dacice puse în seama goţilor. Avînd la bază pe Iordanes, dar şi pe Orosius şi Isidor, Rada introduce, fără să-şi dea seama, mitul şi istoria dacilor în istoria spaniolă. Autorul arată de asemenea că mitul dacic, transformat în gotic, rămîne esenţial în toată istoria legendară şi capătă amploare în cronicile spaniole de mai tîrziu. Dezvoltat cu elemente noi, el atinge semnificaţii simbolice care rămîn înrădăcinate în istoria şi cultura Spaniei. Lucrarea lui Alexandru Busuioceanu, din păcate neterminată, este însă completată cu alte două studii, mult mai reduse ca întindere, dar care o întregesc sub aspectul informaţiilor şi al demonstraţiei. Este vorba de *Introducere la ,,Mitul dacic în cultura şi istoria Spaniei''* (pp. 177—189) şi de *Utopia getică* (pp. 191—213), ambele publicate anterior în paginile unor reviste din ţara noastră.[1] În ele autorul trasează drumul parcurs de legenda dacică în istoria, cultura şi spiritualitatea spaniolă, drum ale cărui principale momente sînt următoarele: constituirea legendei dacice ca atare, pe baza unor informaţii mai mult sau mai puţin vagi furnizate de unii autori hispanici ai antichităţii, golirea ei parţială de mister şi necunoscut în urma cuceririi şi stăpînirii Daciei de către romani, revenirea legendei după retragerea romană, pe baza confuziei dintre goţi şi geţi, evoluţia ei spre forma mitului şi, în fine, transformarea acestuia în utopie getică.

În ansamblu considerăm că lucrarea lui Alexandru Busuioceanu este deosebit de interesantă şi de utilă atît prin noutatea informaţiilor pe care le aduce, cît şi prin ideile şi opiniile pe care le pune în discuţie. Ea reprezintă prima încercare din istoriografia noastră de abordare a felului în care imaginea geto-dacilor şi a spaţiului geografic locuit de ei s-a reflectat în cultura şi spiritualitatea spaniolă, evoluţia acestei imagini din momentul formării ei, în antichitate, şi pînă în evul mediu, precum şi influenţa pe care ea a exercitat-o asupra gîndirii şi mentalităţii spaniole în diferite etape istorice. În acelaşi timp, lucrarea, prin toate informaţiile şi argumentele pe care le pune în circulaţie, se transformă într-o solidă demonstraţie a nivelului înalt atins de civilizaţia geto-dacă, a prestigiului deosebit, politic şi spiritual, de care se bucurau geto-dacii în cadrul lumii antice, elemente care numai ele pot face să se înţeleagă de ce a apărut confuzia dintre geţi şi goţi, de ce ea a convenit celor care au creat-o sau acceptat-o şi de ce a reuşit să străbată veacurile pînă tîrziu în evul mediu.

Eugen Denize

NOTE

[1] Primul a apărut în ,,Luceafărul'', nr. 35 din septembrie 1979, iar cel de-al doilea în ,,Secolul XX'', nr. 7—8, 1977 şi în ,,Magazin istoric'', nr. 12, 1978.

HORIA C. MATEI, *O istorie a lumii antice*, Edit. Albatros, Bucureşti, 1984, 447 p.

Într-o vreme în care preocupările istoriografice se detaşează tot mai mult de evenimenţial, nu trebuie să uităm totuşi de cronologie care, în fond, stă la baza oricărui demers istoric. O lucrare care prezintă sumar, dar clar şi concentrat, principalele evenimente istorice ale antichităţii este această *Istorie a lumii antice*. Autorul ei nu este la prima carte de acest gen, şi nici editura, care în 1981 a publicat o asemănătoare *Istorie a Imperiului Bizantin*, datorată lui Stelian Brezeanu.

Desigur, rostul prezentei cărţi este în primul rînd cel al popularizării. De la bun început, autorul constată interesul pentru istorie atît de larg răspîndit în publicul cititor de astăzi, interes care motivează publicarea acestei cărţi. Dar ea este, în acelaşi timp, un util instrument de lucru. Concepută ca o suită cronologică, ea oferă o orientare rapidă în datarea evenimentelor istorice, începînd cu vechile civilizaţii ale Orientului şi sfîrşind cu prăbuşirea Imperiului Roman de Apus. Faptul este cu atît mai important, cu cît, în scrierea lucrării, autorul s-a folosit de cele mai recente cercetări, care, în diferite cazuri, aduc corecturi datelor cunoscute anterior. În mod evident, această carte nu este şi nu putea fi o istorie a lumii antice, aşa cum o spune titlul. Este o ,,istorie în date'' sau, aşa cum mărturiseşte autorul, ,,o imagine în mod obiectiv simplificată a lumii antice''. Dar tocmai această manieră de prezentare a informaţiei este cea care-i dă utilitate cărţii lui Horia Matei, ,,singura sinteză românească de acest gen din ultimele decenii''. Volumul este împărţit în şapte mari capitole care prezintă datele istoriei Orientului antic, a popoarelor europene barbare, a lumii greceşti şi elenistice, a celei romane, precum şi a Africii de nord, terminînd cu populaţiile migratoare. Fiecare secţiune din cadrul acestor capitole începe cu cîte o prezentare generală a epocii sau a populaţiei respective. În acelaşi timp, în cadrul

capitolelor, fiecărei zone geografice sau fiecărui popor îi este consacrat un loc potrivit cu importanța sa istorică. Așa cum era și firesc într-o lucrare românească istoria tracilor și a geto-dacilor este prezentată mai detaliat decît cea a altor neamuri europene. De subliniat faptul că autorul nu se oprește cu prezentarea istoriei geto-dacilor la anul 106, ci continuă cu istoria Daciei Romane, care ar fi putut fi tratată, totuși, mai pe larg. De asemenea, ar fi fost interesant ca de o abordare asemănătoare să se bucure și celelalte popoare europene cucerite de romani, pentru a se putea urmări procesul de romanizare în diferite provincii.

Textul este completat de 32 de planșe care selecționează tematic imaginile celor mai importante opere de artă și personalități ale civilizațiilor respective, precum și ale structurilor urbane și ale „omului de rînd". Importantă mi se pare această grupare tematică, nu pe civilizații — ceea ce permite o comparație între creațiile diferitelor civilizații sau curente culturale. De asemenea, la începutul fiecărei secțiuni este reprodusă într-o vignetă cîte o imagine reprezentativă pentru textul ce urmează. Ar fi fost însă de dorit ca la sfîrșitul cărții să se publice o listă a legendelor acestor ilustrații.

Lucrarea este completată de o amplă bibliografie (p. 363—389) și de un indice general (p. 391—447). De fapt, este vorba de două bibliografii, una generală și una de lucrări speciale — „care să constituie pentru cel interesat puncte de plecare într-o eventuală investigație de detaliu". Se remarcă numărul considerabil de studii de ultimă oră menționate, deși — după cum mărturisește H. C. Matei, — unele dintre acestea nu au fost citite de autor, ci doar „cunoscute doar din recenzii sau prezentări din literatura de specialitate recentă". În acest fel avem și o imagine a lucrărilor importante publicate recent, care însă nu sînt de găsit în bibliotecile noastre.

În concluzie, cartea de față întrunește două funcții la fel de bine realizate : este un instrument de lucru (folositor mai ales studenților) și o lucrare de popularizare de nivel superior. Sperăm că Editura Albatros va continua publicarea unor asemenea sinteze.

Alexandru Madgearu

MICHEL VOVELLE, *Idéologies et Mentalités*, colecția „Fondations" François Maspero, Paris, 1983, 329 p.

Domeniu predilect de analiză al istoriografiei contemporane, istoria mentalităților preocupă de mulți ani pe Michel Vovelle, profesor la Universitatea Provénce din Aix, autor a numeroase lucrări [1], ce se bucură de o largă autoritate. Cartea pe care o supunem atenției cititorilor, deși nu un manual privind trecutul investigării mentalităților, abordează dintr-o manieră inedită raportul *IDEOLOGIE — MENTALITATE*. Ea se prezintă structurată în cinci părți și cuprinde 15 studii, articole, comunicări, intervenții, multe inedite și rod al activității recente a istoricului francez.

În *Introducere* este înfățișată comunicarea *Idéologies et mentalités, Une clarification nécessaire* [2], (p. 5—17). De pe poziții apropiate cercetătorului marxist Vovelle încearcă să clarifice relația între *ideologie* și *mentalitate* și sfera sa de cuprindere. De la Marx și Engels la Althusser definiția ideologiei a parcurs un drum lung. Astfel, ideologia apare drept „ansamblul de reprezentări. practici și comportamente conștiente sau inconștiente", (p. 6). Termenul de mentalitate astăzi foarte utilizat a cîștigat greu teren în știința contemporană. El se înscrie în cadrul larg al ideologiei. „El integrează ceea ce nu a fost rostit, ceea ce a rămas aparent „insignifiant" ..., precum motivațiile inconștiente", (p. 13) și accentuează pe amintiri, memorie și formele spontane de rezistență față de cele nedorite. Totuși între ideologie, un „concept elaborat sistematic" și mentalitate, o „noțiune voluntar empirică", „reflect conceptualizat al unei practici sau descoperiri permanente" (p. 11) există și o arie de convergență, ceea ce le incumbă un statut de autonomie. „Dacă îl raportăm la practica curentă ... apare ... pentru unii că mentalitățile se înscriu natural în cîmpul ideologiei, altora, că ideologia în sens restrictiv al termenului ar putea fi doar un aspect sau un nivel al domeniului mentalităților" (p. 11).

Prima parte a opusului, *L'Histoire des mentalités à la croisée des sources*, (p. 21—79) încadrează trei comunicări. Ele vizează sursele de informare și metodele de lucru proprii istoriei mentalităților. Avantajul interdisciplinarității, trecerea de la studiul de caz individual la cel de serie, l-a determinat pe Vovelle să propună identificarea izvoarelor în *domeniul sensibilității religioase*, din gesturi și expresii exterioare cu o aureolă mistică, în *dialogul cu literatura* și *investigația unor monumente iconografice*. În *Les reins et les coeurs : peut-on écrire une histoire religieuse sur traces?* [3], (p. 25—36) autorul remarcă în mod just că istoria religiei tinde să se dizolve în istoria mentalităților. Ea se arată ca un domeniu reînnoit din temelii, ce a descoperit avantajele cantitativismului și a părăsit sfera elitelor pentru a studia atitudinile comportamentale ale maselor populare, de pildă rezistența țăranilor din Flandra franceză în secolul

al XV-lea în fața fortificării creștinismului. De asemenea, unele sectoare altădată rezervate istoriei religiei — atitudinile în fața morții, vieții, familiei, dragostei au trecut în competența istoriei mentalităților. Istoria religiei dispune de modalități concrete de a pune în valoare mentalul uman, și anume: analiza serială a cererilor de sume de bani pentru căsătorie, anchete privind arheologia cimitirelor urbane, mărturiile privind diverse ceremonii religioase, liste de titluri și ordine religioase pentru aproape toate diocezele. Vovelle își exprimă încrederea în „posibilitatea utilizării fecunde, chiar de pe pozițiile unei noi istoriografii religioase, a acestor cercetări pe urmele anonime ale istoriei seriale" (p. 34). Dialogul pluridisciplinar istorie-literatură transpare din *Pertinence et ambiguïté du témoignage littéraire*[6], (p. 37—50). Literatura oferă referințe multiple despre realitatea socială, a cărei reflectare directă este. Autorul se întreabă ce surse de informații poate aduce demersul literar. Referitor la tema morții, ea lărgește registrul operațional pentru a reda o frescă amplă a sensibilității colective, ca în *Le Roman de Renart*, unde întîlnim imaginea fantastică a unui cortegiu funebru. Așadar pentru autorul francez istoria morții „este... istoria unei întregi serii de șiretlicuri..., dar și de producții ale imaginației colective în fața unei treceri obligatorii în aventura umană" (p. 45). Ultima contribuție, *Iconographie et histoire des mentalités*, (p. 51—79) se adaugă dezbaterii cu privire la semnificația imaginii artistice sau expresiei figurate pentru istoria mentalităților. Oglindă vie a sensibilității unei epoci, iconografia populară, dar și a grupului dirigent ne dă „o considerabilă masă de documente" (p. 54). Monumentele funerare, statuia greacă, mozaicul roman, imaginea creștină a păstorului sînt depozitarele unor date despre originea socială și reprezentările despre moarte și viața de apoi.

Partea a doua, *De l'histoire des cultures à celle des attitudes : ou l'on rencontre l'inconscient*, (p. 83—119) grupează articolul *Y-a-t-il un inconscient collectif?*, (p. 85—100) și comunicarea *Sur la mort*[7], (p. 101—119). Vovelle insistă în această parte în special pe ariile de investigație ale istoriei mentalităților — atitudinile conștiente sau inconștiente colective în fața nașterii, vieții, familiei, căsătoriei, dragostei, morții și vieții de apoi. Autorul declară că a existat din totdeauna un „inconștient colectiv", ce este sesizat prin psihoistoric și analiza miturilor istorice mult exagerată de etnografia structuralistă. Vovelle îl află „la limita dintre biologic și cultural", (p. 96), ca intermediar între atitudinile și comportamentele colective. Discuția asupra sa procură istoricului șansa de a decela între o *istorie verticală* sau „diferitele nivele ale aventurii umane, de la condiționările socio-demografice pînă la cele mai sofisticate ale exprimării artistice..." și una de *lungă durată* sau „un ansamblu complex ce impune... ancheta în lungime" (p. 99). Subiectul morții s-a reclamat în opinia lui Vovelle drept un areal fascinant pentru izvoditorii trecutului[8]. „Plecînd de la problema morții ca și a atitudinilor colective pe care le incumbă, istoria dorește să afle oamenii și apucăturile lor în reacțiile la o trecere pe care nu o pot evita" (p. 102). Problematică obsedantă pentru concepția lui Vovelle, istoria morții își revendică un loc central în istoria mentalităților. Din punctul de vedere al *istoriei verticale* ea este tratată *„o moarte subită, trecută și discursul asupra morții"* (subl. ns.) (p. 103) precum și cadrele ce le definește — ansamblul de gesturi și ritualuri, ce acompaniază sfîrșitul obștesc, faptul brut al decesului și respectiv arta funerară.

Patru studii sînt înregistrate în partea a treia, *Le populaire en question*, (p. 123—199). Vovelle respinge clasificarea primară în *cultură de elită* și *populară*, drept prea simplă. El consideră că cultura populară, izvor nesecat pentru trecutul național și caracterizată prin tradiționalism, empirism, spontaneitate, cu forme originale de exprimare și transmisă cu precădere pe cale orală este depozitara unor informații foarte bogate pentru istoria mentalităților. În *La religion populaire*[9], (p. 125—162) autorul discută despre rolul religiei populare, mult timp confundată cu cultura populară, în descifrarea evoluției lente a reprezentărilor colective. Ea „nu este o realitate imobilă și reziduală... Ea include... toate formele de asimilare sau de contaminare... ca și... formele de creativitate specific populară" (p. 132—133). Alături de etnolog, dialectolog și folclorist istoricul utilizează ancheta orală, observațiile directe asupra simbolisticii populare, a tradițiilor și obiceiurilor religioase și observă „conservatorismul" religiei populare, la rîndu-i deseori exacerbat. Vovelle sugerează că între *cultura populară* și cea *„de elită"* s-au stabilit raporturi bine determinate mediate de *intermediarii culturali* sau „demiurgii lumii sociale" (p. 166). Acestea se reflectă în contribuția *Les intermédiares culturels*[10] (p. 163 — 176). Intermediarii au luat forma unor agenți de circulație culturală între „universul dominanților și cel al dominaților" (p. 168), putînd fi preoții, notarii, judecătorii, avocații și învățătorii. Autorul stăruie și asupra unor tipuri particulare de intermediari, precum: vracii sau „agenții de contrabandă" și servitorii marilor familii aristocratice. Categoria lor s-a consolidat în secolul al XIX-lea odată cu creșterea gradului de alfabetizare, răspîndirea producției de carte și dezvoltarea sistemului modern de învățămînt. Istoria mentalităților are drept concept fundamental, cel de *sociabilitate*, asociat de Vovelle în *Dix ans de sociabilité méridionale*"[11], (p. 177—188) societăților mediteraneene, în care un rol major l-au jucat confreriile religioase și „societățile populare". Reconstituirea sărbătorilor populare a trezit masiv interesul în rîndul specialiștilor și a marelui public. Următoarea comunicare, *Le détour par l'histoire dans la redécouverte de la fete*[12], (p. 189—200) demonstrează în ce măsură sărbătorile populare transmit date

despre trecutul unui grup uman şi reprezentările sale ideatice[13]. Pentru Vovelle festivul rămîne „momentul de adevăr în care un grup sau o colectivitate desăşoară în termeni simbolici o reprezentare a viziunilor sale asupra lumii, adică elimină metaforic toate tensiunile la care este martoră" (p. 194).

A patra secţiune, *Un temps plus long : Résistances et longue durée dans les mentalités collectives*, (p. 203—261) înglobează două studii. Robert Mandrou a caracterizat istoria mentalităţilor printr-o „*lungă durată*", „contraponderea la evenimentul reprezentat de istoria istorizantă" (p. 203). Acest adjuvant a cîştigat drum nu doar în istoria mentalităţilor, ci şi în cea socială, a economiei şi culturii, căci atitudinile umane fundamentale, procesele social-economice şi culturale nu au fost decît de *lungă durată*. În *Le long Durée*[14], (p. 205—235) autorul revine asupra conceptului de *lungă durată*, prezent iniţial în 1958 într-un articol al lui Fernand Braudel, corifeu al şcolii de la „Annales". Aparatul conceptual înnoit şi marcat de structuralism de la „Annales" ca şi cîmpul cronologic lărgit, îmbogăţirea şi diversificarea ariei de explorat au impus *lunga durată*, de exemplu în seriile de documente fiscale, vechi acte de stare civilă şi fluctuaţia preţului la grîu. Vovelle surprinde şi multiplicarea „timpurilor istorice", (p. 221) — timpul de istorie economică socială, a structurilor mentale (cf. p. 221). El adaugă şi pe cel de rezistenţă a mediilor sociale tradiţionale faţă de schimbare sau „*prisons de long durée*", după cum s-a exprimat Ernest Labrousse. Discuţia vine în întîmpinarea articolului *Histoire des mentalités, histoire de resistances, ou des prisons de long durée*[15], p. 236—261) în care autorul proclamă istoria mentalităţilor drept „o istorie a rezistenţelor" (p. 236). Apăsat de „forţa de inerţie" a structurilor componente mentalul colectiv este greu permeabil noului. Revoluţia franceză din 1789—1794 a constituit „o etapă esenţială în lupta deschisă contra rezistenţei la progres" (p. 258), ilustrată de proregalismul şi catolicismul fanatic al maselor în Provence, Vendeea şi Bretagne.

Ultima parte, *Y-a-t-il des révolutions culturelles?* (p. 265—324), prin cele trei comunicări dialoghează despre cazuistica momentelor de cezură sau discontinuităţii la nivelul mentalităţilor. Revoluţia franceză de la sfîrşitul secolului al XVII-lea a fost in teren ideal de experiment. Puţin observată de la nivelul mentalităţilor, ea s-a transformat într-un „eveniment — traumatism", (cf. p. 266), ce a generat mutaţii profunde în atitudinile comportamentale şi agravarea crizei sensibilităţii colective, declanşată cu valoare de catalizator încă de la jumătatea secolului. Vovelle depune eforturi în *La sensibilité prérévolutionnaire*[12] (p. 267—294) să sesizeze evoluţia sensibilităţii colective în anii premergători izbucnirii evenimentelor revoluţionare. Criza mentalităţii a îmbrăcat forma trecerii la triumful raţiunii în sistemul Aufklärungului, a romanului negru, a teatrului împregnat de tema cruzimii marchizului de Sade, răspîndirea organelor de presă, ce au popularizat cunoştinţe enciclopedice şi a numărului de opere interzise de autorităţi, dar arhicunoscute în întreaga Franţă. Au suferit modificări şi atitudinea în faţa morţii şi a vieţii şi practicile religioase în contextul deplasării centrului de greutate spre profan şi laic. Revoluţia franceză a semnificat şi „o criză şi un transfer de valori", (p. 295) urmărit în *La Révolution française : mutation ou crise des valeurs?*[17], (p. 295—321). Criza s-a întrevăzut în fenomenul decreştinizării şi cultelor Raţiunii şi Fiinţei Supreme, ca şi al altor culte revoluţionare. De asemenea, operînd deplasări demografice şi schimbări privind *timpul* — introducerea sistemului metric şi a calendarului republican, revoluţia „a distrus limitele orizontului satului sau cartierului" (p. 304) şi a metamorfozat concepţia despre cetăţean şi familie în imaginarul colectiv. Sărbătoarea Federaţiei din 1790, pentru mulţi prototipul ceremoniilor revoluţionare, a propus clişeul comuniunii între cetăţeni pe baza fraternităţii. Comunitatea naţională, regenerată peste vechile particularisme provinciale, majoritatea spulberate, s-a sprijinit pe principiul „Patria în primejdie", ce a activat o ideologie naţională. Revoluţia a izbutit „într-un cadru nou..., nu fără dificultăţi sau contradicţii, formele unui nou umanism" (p. 306—307), definit prin demnitatea muncii şi persoanei, „egalitate" în drepturi şi respect faţă de individ. Alături de „libertatea victorioasă şi posibilă" (p. 307) revoluţia a răspîndit cultul valorii vigilenţei, violenţei şi pedepsei legitimat prin lupta contra „duşmanilor poporului". În sfîrşit, în textul inedit *L'Evénement dans l'histoire des mentalités*, (p. 321—324) Vovelle justifică argumentat că revoluţia inaugurată în 1789 întocmeşte evenimentul „*fondator*" sau „traumatism" (cf. p. 321), izvor al unor posibile evoluţii ulterioare.

Volumul este completat de o bogată bibliografie (p. 325—329), ce încadrează 82 titluri. Apreciem lucrarea de faţă ca o foarte izbutită privire de ansamblu asupra unui domeniu de cercetare vast şi stimulant pentru gîndirea contemporană, dar şi o amplă frescă a celor mai recente succese editoriale ale ştiinţei istorice din Franţa.

NOTE

[1] Dintre lucrările sale menţionăm *Marat, Textes choisies*, Paris, 1963; *La Chute de la Monarchie 1787—1792*, în *Nouvelle Histoire de la France contemporaine*, Paris, 1972; *Piété baroque et déschristianisation : Les attitudes devant la mort en Provence au XVIII-e siècle*, Paris, 1973;

Mourir autrefois, Paris, 1974 ; *Les métamorphoses de la fête en Provence 1750—1820*, Paris, 1976 ; *De la cave au grenier, Un itinéraire en Provence de l'histoire sociale à l'histoire des mentalités*, Quebec, 1981 ; *Ville et campagne au XVII-e siècle*, Paris, 1981 ; *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*, Paris, 1983.

[2] Comunicare prezentată în decembrie 1980 la Universitatea din Dijon.

[3] „Actes du Congrès International d'Histoire Religieuse, Août 1980", Winnipeg, 1982.

[4] Comunicare prezentată în 1980 la Colocviul de istorie literară de la Nancy.

[5] „Revue d'etnographie française", 1978.

[2] „La Pensée", nr. 205, Juin, 1979.

[7] Comunicare pe baza intervenţiilor la reuniuni ştiinţifice la San Diego (1978), Louvain şi Montpellier (1979).

[8] Vezi şi lucrarea autorului *La mort et l'Occident...* ; E. Morin, *L'homme et la mort dans l'histoire*, Paris, 1968 ; Potel, *Mort à voir mort à vendre*, Paris, 1970 ; Ph. Aries, *Essais sur l'histoire de la mort en Occident*, Paris, 1975 ; idem, *L'homme devant la mort*, Paris, 1977 ; R. Favre, *La mort au Siècle des Lumières*, Lyon, 1978.

[9] „Le monde alpin et rhodanien" (în continuare „LMAR"), nr. 1—4, 1977.

[10] Prefaţă la volumul *Les Intermédiares culturels*. Publication de l'Université de Provence, 1981.

[11] Studiu inedit.

[12] Comunicare prezentată în 1980 la Colocviul de studii rurale de la La Roche-Sur-Yon.

[13] Vezi şi lucrările clasice ale lui Emmanuel Le Roy Ladurie, *Le Carnaval des Romans*, Paris, 1976 şi Mona Ozouf, *La fête révolutionnaire 1789—1799*, Paris, 1976.

[14] În *La Nouvelle Histoire*, sous la direction de Jacques Le Goff, Roger Chartier, Jacques Revel, Paris, 1980.

[15] „LMAR" juin 1980 ; „Review of European Studies", 1981.

[12] Comunicare prezentată în 1976 la Universitatea din Göttingen ; vezi şi *Vom Ancien Régime zur Französischen Revolution*, hrsg. Ernst Hinrichs, Eberhard Schmitt, Rudolf Vierhaus, Göttingen, 1978.

[17] Comunicare prezentată în iunie 1979 la Colocviul de la Bamberg.

Mihai Manea

CLAUDE BREMOND, JACQUES LE GOFF, JEAN CLAUDE SCHMITT, *L'Exemplum* (fasc. 40 din „Typologie des sources du Moyen Âge Occidental"), Louvain, 1982, 164 p.

Lucrarea de faţă, un excelent instrument de lucru pentru orice medievist, prezintă aspecte de mare însemnătate pentru studiul vast al mentalităţilor colective şi pentru stabilirea principalelor coordonate ale ideologiei Evului mediu, cu caracterul său specific de permanentă întrepătrundere a sferei religiei cu cea a culturii laice, atît sub forma ei cultă, cît şi sub forma tradiţiilor folclorice. În acelaşi timp, întreaga colecţie *Typologie des sources du Moyen Âge Occidental*, are drept scop să stabilească natura proprie fiecărui gen de izvoare, desprinzînd normele şi regulile de critică valabile pentru fiecare în parte. În cazul culegerii datelor necesare reactualizării, într-o formă de mare ţinută ştiinţifică, a *Exemplum*-ului medieval munca a fost depusă de un colectiv numeros din cadrul „Grupului de Antropologie istorică a Occidentului Medieval" şi de la „École des Hautes Études en Sciences Sociales—animată de figura eminentului istoric Jacques Le Goff, dublat de reputatul om de ştiinţă Jean Claude Schmitt. Dacă redactarea celor trei părţi distincte se datorează, în ordinea sumarului, lui Jacques Le Goff, Claude Bremond şi Jean Claude Schmitt, autorii înşişi aduc mulţumiri colaborării valoroase a lui Robert Fossier, Bernard Guenée, Jacques Heers, Jean Charles Picard, Georges Vajda, André Duby, Marie Claire Gasnault, Georgette Lagarde, Collette Libaucourt, Nora Scott, ş.a.

Simpla trecere în revistă a modului în care a fost structurată lucrarea ne poate prezenta o idee, chiar dacă numai schematică, despre importantele probleme abordate. Cele trei părţi se referă la I „*Exemplul medieval*"—sub toate aspectele sale de la bibliografie, ediţii, repertoare şi studii speciale (p. 17—27), pînă la definirea amănunţită, prin prezentarea tipurilor, evoluţiei, regulilor de critică a interesului istoric şi a confluenţei culturii literare cu cea orală în fixarea în scris (şi vehicularea „exemplum"-ului prin predică (p. 27—113) ; II *Structura „exemplum"-ului la Jacques de Vitry* văzută ca descompunere în părţile componente : *anecdota* şi *lecţia*, urmată de indexul de merite şi defecte, de recompense şi pedepse acordate în funcţie de morala pozitivă sau negativă a „catehismului" exemplar (p. 113—147) ; III, „*Exemplum*" *în predică*, continuă

exemplificările concrete, de mare valoare metodologică, ale părții a II-a și aduce în discuție vehicularea acestui gen special al literaturii medievale prin predicile orale și scrise, modul în care acesta era inserat în retorica predicii (p. 147—164).

Pentru a ne opri numai asupra aspectelor, pe care ne permitem a le considera, de maximă importanță, fie prin noutatea interpretării surselor deja publicate, fie prin aducerea în atenție a unor elemente necunoscute, trebuie să pornim de la interesul pe care-l stîrnește această temă. „Exemplum", ca gen literar scurt, se leagă de o anumită fază a instrucției religioase, de mare durabilitate în timp și cu reminiscențe în mentalul colectiv pînă în secolele XIX—XX.

Tocmai asupra trăsăturilor specifice „exemplum"-ului în Evul Mediu se opresc autorii, operînd disctincții nete față de rolul și structura sa în comparație cu cea din Antichitatea clasică, cînd era o simplă figură retorică, aparținînd „pathosului". Aristotel, se arată în lucrare (p. 43), clasifica „exemplum" în : *paradeigma* — inductiv ; *enthymeme* — deductiv. Aceeași interpretare i-o va da și retorica latină, conferindu-i rol de model demn de imitat, prin faptele exemplare ale unui erou, figură ilustră a mitologiei sau istoriei, ce punea în valoare trecutul idealizat față de prezentul decăzut (p. 44). Jacques Le Goff insistă asupra transformărilor de structură și funcție operate de Evul Mediu : în primul rînd se rupe cu tradiția exemplului istoric. Povestirea este cea care aduce fapte exemplare, nu eroul. Nu personajul contează, ci meritele sau defectele, prezentate în fața auditorului. Omul este pus să discearnă, să reflecteze, să deceleze Binele și Răul ; pentru prima dată în istorie educația vizează masele largi, se adresează umanității văzută generic, prin însușirile sale esențiale, dar și înclinată adesea, să cadă pradă păcatului. În acest sens „exemplum"-ul medieval este indisolubil legat de literatura religioasă, avînd drept scop convertirea și acel „memento mori" neîncetat. Moartea și viața veșnică sau dimpotrivă chinurile iadului sau ale purgatoriului, iată ipostazele ce trebuiau avute în vedere în timpul vieții. (p. 100—113).

Pentru a-și îndeplini funcția cu care a fost investit „exemplum" trebuia să fie vehiculat, audiat și mai ales crezut și receptat de masele largi. Asupra acestor aspecte se opresc două dintre cele mai interesante capitole ale primei părți (cap. VI : *Interesul istoric* — p. 79—85 și Cap. VII „*Exempla*" *și folclorul* — p. 85—113). Ambele întreprind o investigație asupra numeroaselor raporturi, ce se țes ca o rețea de interferențe greu de descifrat, între scopurile conștiente și inconștiente ale educației religioase prin „exempla", între cuvînt și textul scris, între retorică și istorie, între dogmă și folclor, într-un cuvînt asupra modului în care se realizează „propaganda ideologică asupra masei de credincioși" (p. 79).

Alt element de mare importanță, adus la îndemîna cercetătorului ca o nouă sursă de informare, este și realismul conținut de fiecare „exemplum" în parte. Propunîndu-și să ajungă la înțelegerea celor umili, celor de rînd, lipsiți de altă instrucție, „exempla" trebuiau să convingă vorbind despre lucruri cunoscute celor denumiți adesea cu superioritate „minores", „rudes" „simplices" (p. 79, 85). Faptele narate reprezintă viața cotidiană cu toate mizeriile ei, plină uneori de aspecte reprobabile pentru morala sau disciplina creștină, dar impregnată de tot ceea ce poate fi omenesc (p. 79). Nu apare nici o tendință de idealizare, în convingerea că omul poate învăța și din greșeli. Toate viciile sînt înfierate, prin comportamentele specifice categoriilor sociale, sexelor sau vîrstelor. Momentul cheie în stabilirea moralei este considerat a fi polaritatea dintre grația divină și tentația diabolică — între liberul arbitru și capacitatea (sau incapacitatea) omului de a rezista ispitei (p. 80—82).

Stabilirea raporturilor multiple ce leagă „exemplum" de folclor comportă o analiză științifică de mare finețe. Situat la granița literaturii populare, prin oralitatea stilului și menit să convingă auditoriul, acest gen literar se leagă în egală măsură, de cele mai vechi tradiții ale literaturii culte medievale, avînd la origine literatura patristică *Viețile sfinților,* dar și de tradiția orală, prin experiențele trăite de predicator sau de o altă persoană demnă de încredere (cel mai adesea un cleric). În același timp pentru a fi la îndemîna celor chemați să convertească și să îndrepte moravurile numeroasele, „exempla" folosite în predică, în limba poporului pentru a fi ușor înțelese, au fost fixate în scris și traduse în latină — limba culturii „savante" cum o numesc autorii. În acest scop în secolul al XIII-lea s-au elaborat cele mai multe culegeri de „exempla" ce au reunit toate temele și motivele vehiculate pînă tîrziu, în secolul XIX și care încă mai supraviețuiesc în folclorul țărilor europene (p. 95—96)

Mergînd pe linia descifrării punctelor originale, ce detașează „exemplum"-ul medieval de oricare alt gen de literatură moralizatoare sau didactică, în partea a III-a, Jean Claude Schmitt analizează rolul avut de acesta în predicile „ad status", ce introduc pentru prima dată în mentalitatea occidentală diferențierea în funcție de o imensă varietate de stări, ce operează distincții între laici pe temeiuri socio-profesionale (p. 150—153). Demnă de interes este această parte și pentru faptul că introduce puncte noi ce pot permite revenirea asupra clasicei scheme trifuncționale (cele trei ordine sau Stări) a societății medievale, deschizînd perspective în înțelegerea deosebirilor sociale, văzute prin ochii contemporanilor.

Nu putem încheia înainte de a scoate în evidență critica atentă și competentă făcută atît documentului în speță cît și asupra comentariilor anterioare (p. 27—32), critică în urma căreia Jacques Le Goff elaborează propria sa definiție asupra a ceea ce înțelege prin „exemplum" medieval, văzut ca „o povestire scurtă, dată ca fiind adevărată și destinată să fie inserată într-un discurs general, pentru a convinge un auditoriu printr-o lecție moralizatoare" (p. 36). Tot pentru a ne furniza un instrument de lucru complet sînt trecute în revistă culegerile de „exempla" existente, atrăgîndu-se atenția asupra unor limite și erori strecurate și este cerută reeditarea altora (p. 71—74).

Efortul depus de cei trei autori, ajutați de munca laborioasă a colaboratorilor, putem afirma fără putință de tăgadă că, a dus la elaborarea unei lucrări ce pune la îndemîna oricărui specialist îndrumări metodologice și noi surse în studierea realităților medievale, prin lărgirea ariei de investigație și deschiderea unor direcții posibil de abordat, nu nu nui în cazul Occidentului medieval ci și pentru cultura altor țări, inclusiv pentru cultura românească.

Ileana Căzan Neagu

„REVISTA DE ISTORIE" publică în prima parte studii, note şi comunicări originale, de nivel ştiinţific superior, din domeniul istoriei vechi, medii, moderne şi contemporane a României şi universale. În partea a doua a revistei, de informare ştiinţifică, sumarul este completat cu rubricile: Probleme ale istoriografiei contemporane, Cronica vieţii ştiinţifice, Cartea românească şi străină de istorie, în care se publică materiale privitoare la manifestări ştiinţifice din ţară şi din străinătate şi sînt prezentate cele mai recente lucrări şi reviste de specialitate apărute în ţară şi peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugaţi să trimită studiile, notele şi comunicările precum şi materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rînduri, trimiterile infrapaginate fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustraţiile vor fi plasate la sfîrşitul textului. Numele autorilor va fi precedat de iniţială, titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanţelor internaţionale.

Responsabilitatea asupra conţinutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Corespondenţa privind manuscrisele, schimbul de publicaţii se va trimite pe adresa Comitetului de Redacţie, B-dul Aviatorilor nr. 1, Bucureşti — 71247.

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Orașele în Europa apuseană în Evul Mediu timpuriu.

Un cod agrar românesc din secolul al XV-lea.

Regimul politico-economic al gurilor Dunării în secolul al XV-lea.

Țările române la începutul secolului al XVII-lea.

Economia țărilor române în secolul al XVII-lea.

Conflictul pentru succesiunea la tronul Austriei 1741–1748. Implicații diplomatice și militare.

Înființarea consulatelor franceze în țările române și impactul asupra spiritului românesc.

Călători români în S.U.A. în secolul al XIX-lea.

Calculatorul electronic și informații numerice. Despre evoluția clasei marilor proprietari funciari în România (1857–1918).

Un proiect englez de organizare a Principatelor din timpul Conferinței de la Paris (1858).

Armata și societatea românească 1859–1877.

Viața socială a Spaniei în presa românească pînă la primul război mondial.

Oamenii de știință și viața politică a României.

Aspecte ale genezei „noului activism" al popoarelor din Ungaria (1900–1905).

România și țările balcanice în perioada 1900–1911.

Considerații privind social-democrația germană 1869–1914.

„Noaptea cuțitelor lungi" în viziunea diplomației românești și americane.

România și criza renană (martie 1936).

Relațiile culturale dintre România și Marea Britanie (1929–1939).

Aspecte ale procesului de creare a Frontului Național Unit Antijaponez al poporului chinez.

RM ISSO 567–630

I. P. Informația c. 2475

Lei 15